

ƏMÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

BƏKİR ÇOBANZADƏ

**Secilmis
əsərləri**

BƏKİR ÇOBANZADƏ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

V CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ

2007

*Bu kitab "Bəkir Çobanzadə. Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqatları"
(Bakı, ATTC, 1926) və "Türk qrameri" (Bakı, Azərnaşr, 1930)
nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Nəşrə hazırlayanlar:

Məmməd Adilov
filologiya elmləri doktoru

Sona Hədiyyeva

Redaktorlar:

Vasif Adilov
filologiya elmləri namizədi

Telli Axundova
tarix elmləri namizədi

ISBN 978-9952-34-175-1

Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, V cild.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 264 səh.

Görkəmli türkoloq-alim Bəkir Çobanzadənin (1893-1938) zəngin elmi irsinin bir parçasını əhatə edən beşcildlik "Seçilmiş əsərləri" onun "Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqatları" və F. Ağazadə ilə birlikdə Azərbaycan yazılı dilinin tədqiqinə həsr etdiyi "Türk qrameri" kitabları ilə tamamlanır. Hər iki əsər bu gün də türkologiya elmi, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin inkişaf yollarını öyrənmək üçün öz aktuallığını saxlamaqdadır.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Keçən əsrin ən görkəmli türkoloqlarından Bəkir Çobanzadə (1893–1938) müxtəlif türk xalqlarının dil və ədəbiyyatının tədqiqində mühüm rol oynamış, XX əsr türkologiyasının ana dilinin milli əsaslar üzərində inkişaf xəttini müdafiə etməsi üçün perspektiv yollar cızmışdır. Təsədüfi deyil ki, alim repressiya olunsada, yetişdirdiyi milli kadrlar imperiyanın hər guşəsində onun yolunu davam etdirmiş, ideyalarını təbiiq etməyə çalışmışlar. Alim özü Bakıda yaşaya-yasaya, türk xalqlarının “dildə birlik” ideyasını həyata keçirməyə çalışmış, bütün enerjisini Qafqaz, Osmanlı, Krım, Qazan və Orta Asiya türklərinin dil və ədəbiyyatını öyrənməyə, onları birləşdirən ümumi nöqtələri aşkara çıxarmağa, eləcə də yenidən yaranmış türk respublikalarında maarif və mədəniyyət işinin beynəlxalq səviyyədə qurulmasına sərf etmişdir.

“Seçilmiş əsərləri”nin sonuncu cildinə alimin kumuk dilinin və ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş kitabı və müştərək müəlliflə yazdığı “Türk qrameri” daxil edilmişdir.

Bunlardan biri, səhv etmirsə, ümumiyyətlə Şimali Qafqaz türklərinin dili və ədəbiyyatı haqqında nəşr edilmiş ilk kitabdır. Müəllif kumuklar arasında gəzib-dolaşmış, bu xalqın da həyat və məişətini, mədəniyyətini, etik-fəlsəfi görüşlərini dərinləndirən, mövzunu əvvəlcə bir neçə dəfə məqalə şəklində işləmiş, nəhayət, onu türkologiyada və universitet tədrisində istifadə edilə biləcək mötəbər bir kitab şəklində yekunlaşdırmışdır.

“Türk qrameri” isə əsasən Azərbaycan dili materiallarına istinad etməklə yazılmışdır. B.Çobanzadənin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı haqqında əsərləri çoxdur. Alimin “Türk qrameri” kitabı əslində təkcə qrammatika deyil, həm də fonetika, leksikologiya, semantika və orfoqrafiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı əvvəlki tədqiqatlarından fərqli nöqtələr, daha dəqiqi, həmin əsərlərdə toxunmadığı məsələlər qaldırılmış və bu bərdə ilk alim sözü deyilmişdir. Əlbəttə, “Türk qrameri” kitabının yazıldığı illər müasir Azərbaycan dilçiliyinin hələ təşəkkül dövrü idi. Əlifba yenidən təzələnməmişdi, buna uyğun olaraq əski yazıdan uzaqlaşma, latın qrafikalı yazıya keçmə prosesi baş verirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında təsəvvürlər də dəyişir, yeni baxış və fikirlər meydana çıxırdı. Buna görə də Azərbaycan dilinin qrammatikası haqqında B.Çobanzadə dövrünün təsəvvürlərini başa düşmək lazımdır. Ötən 80 illik bir müddətdə Azərbaycan dilçiliyi (həm də Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti sayəsində) çox inkişaf etmiş, burada çox şey dəqiqləşdirilmiş və dəyişdirilmişdir. Ancaq bütün bunlar böyük alimin zəhmətini heç də aşağılamır, əksinə, onun filoloji təfəkkürünün müasir Azərbaycan dilinin tədqiqində və inkişafında ilk mənbələrdən biri olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Bəkir Çobanzadə əsərlərini oxuyan bugünkü oxucu, sadəcə olaraq, dilçilikdə baş vermiş elmi baxışların və terminlərin sınıma və dəyişilmə (inkişaf) xəttini tutmağa çalışmalıdır. Əlbəttə, bir sıra terminlər yenilənmişdir: artıq *şəkil*//*şəkilçi* variantlarından biri seçilmiş, *rabita* termini *fəli bağlama* ifadəsi ilə əvəzlənmişdir; *-mamış*, *-məmiş*, *-madan*, *-mədən* qəbilindən şəkilçilərə baxış yenilənmiş, *-ip*, *-ip*, *-maqsızın*, *-məksizin* sıradan çıxmışdır. Bu gün artıq *da*, *də* ədatı *-da*, *-də* şəkilçisindən fərqləndirilir və “bağlama” adlandırılır. Eləcə də *və* “bağlama”sı *bağlayıcı* adlandırılır; *sədalı səs* – *sagır səs* terminləri də müvafiq olaraq *cingiltili samit* – *kar samit* variantları ilə əvəzlənmişdir və s. Əlbəttə, müəllifin əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, burada da bir sıra müxtəlif səbkilli qüsurlar təəhhür edir. Nümunə üçün göstərək ki, kitabın, demək olar, heç bir səhifəsində şəkilçilər tam variantda təqdim edilməmişdir, çox yerdə isə onların səliqəsiz və nizamsız təqdim edildiyi oxucunun diqqətindən yayınmır.

V cildin nəşrə hazırlanması prosesində əvvəlki cildlərin nəşrə hazırlanması prinsiplərinə əməl edilmişdir. Bu gün artıq Azərbaycan

can dilinin sabitləşmiş punktuasiya sistemi vardır. B.Çobanzadənin fəaliyyət göstərdiyi illərdə müşahidə olunan durğu işarələri hərc-mərcliyi bu nəşrdə əsasən islah olunmuşdur. Bununla yanaşı, qrammerin xüsusən durğu işarələri ilə bağlı hissəsində (eləcə də başqa yerlərdə) punktuasiya qaydalarının izahı ilə verilən nümunələrin uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq üçün nümunələrdəki durğu işarələri müasir qaydalara cavab verməyə də, orijinalda olduğu kimi saxlanmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir durğu işarəsindən istifadə etməyən əski yazıdan fərqli olaraq, latın qrafikalı yazıya keçərkən ortaya çıxan punktuasiya problemi B.Çobanzadə və F.Ağazadə kimi filoloqların bu barədə ilk söz deməyə məcbur etmişdir.

Bəşcildiyin oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün kitabın sonuna lüğət əlavə edilmişdir.

Məmməd Adilov

KUMUK DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDQİQLƏRİ

*Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti
tərəfindən 1926-cı ildə buraxılmış kitab
əsasında nəşrə hazırlanmışdır*

BAŞLANGIC

Kumuk dili və ədəbiyyatı haqqında yazdığımız bu təsləq əsas etibarilə bir məqalə olaraq hazırlandığı halda, böyüyə-böyüyə müs-təqil bir əsər şəklini almışdır. Bununla bərabər, kumuklar və onların dil və ədəbiyyatı haqqında söylənməsi lazım və bəlkə də, mümkün olan hər şey söylənməmiş və yazılmamışdır.

Bu əsərdə kumuklar haqqında bir kaç söz söyləndikdən sonra onların ədəbiyyatları və sərfələrinin başlıca nöqtələri haqqında məlu-mat veriliyor və əsərin sonuna xalq ədəbiyyatından və yazılı ədəbiy-yatdan bəzi nümunələr və bunlarda rast gəlinən bəzi çətin ləfzləri izah üçün kiçik bir lüğətçə¹ əlavə olunuyor.

Bu əsərimiz, iləridə hazırlamaq niyyətində olduğumuz Şimali Qafqaz və Şimali Kırım türkləri haqqındakı daha böyükə bir əsəri-mizin bir parçası olmaq dolayısıyla, heç şübhəsiz, bir təsləq halında-dır. Şəkil etibarilə Vamberinin "Cagataische Sprachstudien" [ə-sə-rinə] ("Cığatay dili tədqiqləri")nə) bənzədi. Halbuki bu zamanda artıq Vamberiyə, şəkilcə olsun, bənzəyən əsərlər yazmaq bəlli bir nöqsandır. Başqa tərəfdən, bu əsəriyi yazarkən, lisanıyyatın bütün istəklərinə cavab verilməmişdir. Bir çox nöqtələr dərinləşdirilmə-di ki, ən böyüyü, mətnlər istinsax edilməmiş, yəni fonetik tran-skripsion ilə yazılmamış, sonra lüğətçə də pək bəsit bir surətdə, ancaq bir kaç səhifədən ibarət olaraq tərtib edilmişdir.

Ən sonu lazım gələn bir çox mənbələrə müraciət edilməmiş və bilxassə koman dili ilə kumuk dili arasındakı münasibət gərəyi kibi yapılan müqayisələrlə göstərilməmişdir.

Bütün bu müəllif tərəfindən də görülən nöqsanlarına baxmaya-raq, yenə bu əsəri elm meydanına atmağa qərar verdik. Çünki şim-diyyə qədər kumuklar haqqında yazılan əsərlər, parçalar o qədər az, o qədər zəifdir ki, onların yanında bizim əsərimiz hər halda bir kaç addım iləri getmək deməkdir.

İki böyük türk dil qrupu (şimal və cənub) arasında bulunan kumuk türklərinin dili və ədəbiyyatı – iləridə işlənirsə – tarixləri, yaşa-yışları çox faydalı və maraqlıdır. Bizim bu əsəriyimiz şimdiyə qədər

¹ Bu nəşrdə həmin nümunələr və lüğətçə ixtisar edilmişdir (red.).

unudulmuş kibi görünən kumuk türklərinin böylə hər tərəfdən tədqiqinə bir səbəb olur və ümumiyyətlə Şimali və Cənubi Qafqaz türklərinin canlı və qeyrətli tədqiqinə az-çox bir hissə əlavə edərsə, gözlədiyimiz məqsəd əldə edilmiş olur.

Bu əsərin türk və türkoloji aləmində böyük və birinci tarixi hədisə olan türkoloji qurultayına atəşli və həyəcanlı hazırlıq dəqiqələrinə və Bakı kibi şimdilik bizim ixtisasımız üçün gərəyi kimi təhiz olunmuş kitabxanalardan məhrum bir yerdə yazıldığını da əlavə etməliyəm.

Son söz olaraq, kumuklar arasında bulunmama yardımı toxunan Azərbaycan Tədqiq və Tətib Cəmiyyətinə və kumuk ədəbiyyatı parçalarını və həmin bütün yazılı kumuk əsərlərini əldə etməmizə yardım edən kumuk dostlarımızdan bilxassə Mikayıl Xanbulat, Aləm Salavat, Əbu Süfyan və Ziya Xanpoladoğlu arkadaşlara burada da səmimi təşəkkürlərimi qeyd edirəm.²

B. Çobanzadə
19 yanvar 1926, Bakı.

² Hər ne qədər bir kaç dəfə Mahaçqalaya müraciət etmiş isə də, məəttəəssüf, ixtiyar kumuk şairlərindən Dədə Mahmudun tərcümeyi-halı və şeirləri ölimizə keçməmişdir.

KUMUK XALQI HAQQINDA BİR KAÇ SÖZ

Kumukların mənşəyi haqqında çox az məlumatımız var. Bəzi alimlər kumukların çoxdan bəri Kaspi dənizi kənarında oturub "kam" və "kamak" namı altında Bitləməyusa məlum olduğunu fərz edirlər. Klaprot (Klaproth) "Qafqazda səyahət" ("Reise in den Kaukazus") namilə yazdığı əsərində (1812, II) kumukların xəzərlərin torunları olduğunu zənn edirlər.

"Türk xalqı" ("Das Türkenvolk") namilə 1885 sənəsində yazdığı əsərində Vamberi (Vambéry) kumukların şimdiki vətənlərinə Xəzər dövlətinin şövkətli və qüvvətli dövrlərində gəlib yerləşdiklərini iləri sürüyor. Bu fikri qəbul etsək, kumukların şimdiki yurdlarında səkkizinci əsrdən bəri bulunduqlarını fərz etmək lazım gəlir.

Etimolojiq nöqteyi-nəzərdən kumuk, kumuk, kamak sözlərinin kama və yaxud kuma damarları ilə -ak və -ok şəkilçilərləndən (suffixe) mürekkəb olduğunu və bu surətlə kumuk sözünün kamalı mənasına gəldiyini iləri sürmək mümkündür.³ Digər tərəfdən, kumuk, yaxud kamak sözlərini koman, kuban, kaman sözləri ilə qarışdırmaq olur. Bununla bərabər, kumuklarla komanların mütəqabil münasibətləri haqqında dəlillərə və vəqəələrə dayanaraq tamamilə həqiqi bir fikir vermək pək gücdür.

Burada Aristovun "Canlı mazi" ("Живая старина") namındakı jurnalın 1896 sənəsində çıxan nömrəsində "Türk xalq və qəbilələrinin irqi tərkibi haqqında qeydlər" ("Заметки об этническом составе тюрк. племен и народностей") ünvanı altındakı məqaləsində Stanislas Jülyen (Stanislas Julien) və Radlov (Radloff) kibi mənbələrə dayanaraq verdiyi məlumat da yardım etmiyor. Aristov koman (коман) sözünü iki parçadan ibarət sayıyor: ko+man. Bu şəkildə sözün mənası "Ko suyu kənarında oturan adam" demək olurmuş.

Məlum olduğuna görə, "Koman" adı birinci dəfə qrek müərrixlərində görülmüşdür.

³ Burada, məəttəəssüf, Albuz dağının qollarından Koma suyu ilə Kurqan oblasından çıxıb Ural nehrinə tökülən Koman (Koman) nehrinin isimlərinin mənşəyi haqqında müəhkiməyə girişmək üçün ölimizdə kafi dərəcədə material yoxdur.

Yaqut bin Abdullah ər-Rumi (1178-1229), əl-Birüninin verdiyi məlumata dayanaraq, komanların şərqdə, başqa türk xalqları ilə (kay, xır, xız, kaymak və doqquz oğuz) qomşuluqda yaşadığını xəbər veriyor.

Eyni surətlə Məhəmməd Övfî (М.Ауфи) fars dilində yazdığı "Cameil-hekayat və lameür-ravayat" namındaki (birinci hicri ərş) əsərində kay və mürqə xalqlarından xəbər veriyor ki, bunlar kunların qomşuluğunda yaşarlarmış. Əcəba, bu komanların qomşu olduqları kaymak, yaxud yaymaklar kimlərdir? Bunun haqqında da qəti bir şey söyləmək qabil deyildir.

Burada kumuklardan komanları xatırlamamız yalnız isimlərin bir-birinə bənzədiyi üçün deyildir. Bundan başqa, əlimizdə pək ağır və əhəmiyyətli bir həccət vardır ki, bu da komanların dilinə aid olaraq qalmış olan "Kodeks komanikus" ilə kumuk parçaları arasındakı yaxınlıqdır.

Bu əsərimizdə oxuyucuya "Kodeks komanikus" ilə bəzi kumuk parçalarını müqayisə etməyi vəd etməklə bərabər, ümumiyyətlə kumukların mənşəyi haqqında lazım gələn tədqiqatın hənzur bulunmadığını qeyd etməliyiz.

Kumuklarda bir çox təbəqələrin bulunduğu anlaşıyor. Bütün bu xalq təbəqələrinin yuxarısında "bi"lər (би) bulunurdu (bəg-bəy). Bu "bi"lərin əsilzadə olmayan qadınlarla evlənməsindən doğan çocuqlar "çanka" (чанка), bundan sonra "sala uzdeni" (сала уздени), yəni müstəqil əsilzadələr, daha sonra "uzden"lər (узден) gəlirdi ki, bunlar bəylərə bağlı əsilzadələr idi. Sonra "çakarlar", yəni köylülər gəlirdi ki, bunların bir qismi hür, bir qismi dərəbəylərə, uzdenlərə qul (қул) idilər.

Bu günə qədər kumuklar bu müxtəlif təbəqəyə mənsub olan adamları bir-birindən ayırımaqdadırlar. Hələ bu gün kumuk şairləri "uzden", yəni hür və müstəqil olduqlarını tərənnüm etməkdədirlər:

*Qeəmlərin qara üzəngə ağılsın,
Qeəmlərin qazğan otağa yağılınsın.
Say uzdenden sağa ayıtan arzunın
Balaçağı beleginə baylınsın.*

Kumukların tarixləri haqqında olduğu kibi, dilləri haqqında əlimizdə bulunan material da pək azdır. Şimdiyə qədər kumuk dilin-

dən ilk dəfə nəşr olunan parçalar 1883-də ovaxtdakı Peterburq Şərq Fakültəsinin kumuk müəllim və şairlərindən Yaxsaylı Məhəmməd əfəndi namında bir zətin mərifətilə 174 səhifədən ibarət və kumuk, noqay parçalarını həvi bir məcmuəyi Akademi mətbəəsində basdırılmışdır.

Bundan başqa, bəzi parçalarda "Qafqaz ölkə və xalqlarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi" ("Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа") namilə 1881-93, 94 sənə-lərində nəşr olunan məcmuələrin üçüncü şöbəsində kumuk mətnləri "Кумыкские тексты" namilə Kostek məktəbi müdiri M.Afanasyev tərəfindən qeyd olunan tekstlər dərc olunduğu kibi, yenə eyni adam tərəfindən "Kumuklar haqqında bir kaç söz" əlavə olunmuşdur. Yenə eyni məcmuədə M.B.Мохиp tərəfindən tərtib olunan "Kumuk-rus lüğəti" ilə Afanasyev tərəfindən yapılan "Rus-kumuk lüğətçəsi" bulunur. Bütün bu material beş-on səhifəyi keçməz və elmi surətdə cəm, tərtib və təsnif olunmamışdır. Lakin kumuklar haqqında zamanımıza qədər başqa bir şey nəşr olunmadığını şu da göstərir ki, Н.Ф.Катанов "Урянхай dilini tədqiq təcrübəsi" ("Опыт исследования урянхайского языка") namındaki [əşərində] əlli[yə] qədər türk şivəsinə aid bol-bol material və ədəbiyyat göstərirkən, kumuk şivəsi haqqında yalnız yuxarıda zikr etdiyimiz məcmuədəki əsərcikləri işarət ilə kifayətləniyor və bu materialları lisani və ədəbi tədqiqat üçün kafi bulunmadığına əlamət olmaq üzrə müqayisə cədvəllərinə və misalları arasına kumuk şəkilləri, sözləri idxal etməz.

Bu məcmuədə kumukların sayı səksən bin miqdarında göstərilir. Akademik N.Y.Marr[in] (Н.Я.Март) "Qafqaz xalqlarının irqi tərkibi" ("Племенной состав населения Кавказа") namilə nəşr etdiyi əsərin beşinci paragrafında kumukları zikr edərkən, bunların türk irqindən olmasilə bərabər, digər qomşu Qafqaz xalqları ilə pək ziyadə qarışdığı və sayları [nın] 112 bindən ibarət olduğu qeyd olunuyor. Fransız türkoloqu J.Deni (Дени) "Türk sərfi" ("Grammaire de la langue turque") namilə yazdığı (Paris, 1921) əsərində kumukların sayısını səksən üç bin təxmin ediyor.

KUMUK ƏDƏBİYYATI

Kumuk ədəbiyyatı haqqında da şindiye qədər pək az şey yazılmışdır. Bizim burada verəcəyimiz məlumat 1925-ci ilin həziran – təmmuz ayları içərisində kumuklar arasında topladığımız materiallara dayanacaqdır.

Kumuk ədəbiyyatı hənüz pək gəncdir. Yazılı ədəbiyyat ilə [xalq] ədəbiyyatı arasında bəlxassə şəkildə heç bir fərq yoxdur. Kumuk şairləri xalq ədəbiyyatının şəkli və az fərq ilə mövzularını təkrar etməkdədirlər. 1883 sənəsi Peterburq Şərq Fəkültəsinin qərarı ilə Elmlər Akademisi mətbəəsində nəşr olunmuş Məhəmməd Osmanovun noqay və kumuk ədəbiyyatına təəllüqlü məcmuəsilə başlayan kumuk ədəbiyyatı 1925 sənəsinə qədər nəşr olunan kitablarla bir arada həpəcə bir yekun təşkil edir.

Bu gün əlimizdə Dağıstanda, Moskvada və İstanbulda “kumuk tildə” basılmış olan kitabların sayı kumuk dili və ədəbiyyatı haqqında olduqca təməlli məlumat verə bilər.

Yazılı və adsız kumuk ədəbiyyatının şəkilləri başqa türk xalq ədəbiyyatının şəkli və ölçüsündən heç bir cəhətlə ayrılmaz.

Ölçü “heca ölçüsü” və yaxud “barmaq hesabı” namilə tanınmış olan ölçüdür ki, kumukca yazılmış olan parçalarda ən ziyadə şu şəkillərdə rast gəlinir:

1) Kumuk şairlərinin əsərlərində və xalq şeirlərində ən ziyadə rast gəlinən ölçü Kırmda və başqa türk xalqlarında “manı vəznı” denilən 3+4-dür ki, qafiyəsi bəzən: a+a, b+a olur:

Mənası:

*Biyiler miner arıv at,
Xanlar gıyegen xalat.
Açıvlanma yaxşı qız,
Atadan qalğan adat.*

*Bəylər binər iyi at,
Xanların geydiyi xalat.
Hiddətlənmə, gözəl qız,
Atadan qalma adat.*

Bəziləri b+a, b+a qafiyəli olur:

*Almas taşdan yanasan,
Qolğa alsan sen piyalə.*

Mənası:

*Elmas taş kibi yanıyorsun,
Ələ alsan sən piyalə.*

*Qolğa almağa seni adam,
Edeb ete, uyala.*

*Ələ almağa səni adam
Ədəb ediyor, utanıyor.*

Kumuk şeirlərini ölçü və qafiye cəhətdən gözəndən keçirirək, şunu da əlavə etməliyiz ki, kumuk şeirləri əksəriyən ölçü və qafiyədən ziyadə ahəngə (assonance) tabedir. Bu da ibtidai türk şeirinin ən açıq, ən ümumi xüsusiyyətlərindən birisidir. Məsələn:

*Ay qanatlı qara quş
Bir uçğan son uyasına qonarmu?
Qara quş tükli xətarlı ok,
Tartığan son bi üzən deb sorarmu?*

*Gözeli diken yerlər bar,
Kerzeliden keçə ötegen irlər bar,
Kerzelide yapışqanlı tala bar,
Talada buğavlanmış at da bar,
Buğavın bozub alğan nart da bar,
Alağa qız tilese, se bermen diken yer de bar,
Qara ağac diken yer de bar.
Şol yerden gündüz ötməs erlər ki,
Qız tilese, qaldırmayğan yer de bar.⁴*

2) İkinci müstəməl və məşhur ölçüdə “4+4+3”-dən ibarət onbirli vəznı vardır ki, bunun qafiyələri yuxarıdakı kibi dürlü-dürlü ola bilər:

*Hazır bu olsun çeküc, balta, orağın,
Gelsin, qoldan tarıksa, hər türlü
Malın-mülkün, matah, qat-qat orağın,
Son, tabarsan yaşavını şulay nurlu.⁵*

Burada qafiye “a+b+a+b”-dir. Halbuki yenə eyni onbirliyə “b+b+a+a” qafiyələri də vardır.

⁴ Sözlər: uyasına – yuvasına, qonarmu – qonarmı, tükli – tüylü, xətarlı – təhlükəli, tartığan son – çəkildikdən sonra, bi – bəy, üzən – hür köylü, ötegen – keçən, buğavlanmış – ayaqları bağlı, bermen – verməmə, qaldırmayğan – qaldırmayan.

⁵ Sözlər: tarıksa – lazımsa, hər – hər, matah – məta, orağ – əlbisə, tabarsan – bulursun, yaşav – həyat.

*Vay küçücü qız, seni maktavıma aktasam,
Men öleyim, sensiz yerde toktasam.
Çaneleni yalkımdı çaqlarınğ,
Qarlığaçı qanatdı qaşlarınğ.
Kökenni qarasıdı gözlerin,
Şekerden şirini seni sözlerin.
Sövyemin deb ne ki qızı söydirdin,
Söymimen deb yüregimni küydürdin.⁶*

Yaxud, yuxarıda söylədiyimiz kibi, qafiyələri yalnız ahənglə bağlı parçalara bu ölçüdə də pək çox rast gəlinməkdədir:

*Şol yavlağa bulmağa nənəy iş etken,
Üzengilə sızır-sızmaz qan tökken,
Qaqalar tolar-tolmaz baş kesken.
Abdullama öksüz yerdən ok tiken,
Ol da huju öler yimik bek tiken.⁷*

Eyni onbirli "3+3+3+3" şəklində də bulunuyor:

*Yoldaşlar, ayıbdır, tan belgi bergen,
Bolğançı uxudan oyanmaz, aman,
Ol zalım mustabidler bizge orğan,
Bu yavlar çeçilken tökülmü taman.⁸*

Yaxud:

*Tur, tursana, meni Abdullam, tursana!
Yurt yağın basub gelgen yavlar bar.
Kartını-kurtını qobmay tura qaytmağa,
Qatun-qızını ulja tuta satmağa.*

(Abdullanı yırtı)

Burada bizim hər hankı nöqteyi-nəzərdən verəcəyimiz şəkli məlumat nə kumuk şeirinin, nə də ümumiyyətlə türk xalq ölçü, qafiyə və başqa şəkli xüsusiyyətləri haqqında müfəssəl və tam məlumat təşkil etməyəcəkdir. Ümumiyyətlə, şunu qeyd etməliyiz ki, türk xalq şeirini şəkil cəhətindən tədqiq etmək zamanı gəlmişdir. Yaxınlarda V. Jirmunskinin (В. Жирмунский) "Əruza mədxəl" deyə tərcümə edə biləcəyimiz "Введение в метрику" namındakı əsəri meydana çıxıqdıdan sonra böylə bir əsərin də türk ölçüləri haqqında doğrulması arzusu bizi ziyadə sarıyor.

Kumuk ədəbiyyatını – görək xalq, görək yazılı – mövzu cəhətindən almadan əvvəl onların, kumukların yaşayış və adətlərinə bir göz gəzdirmək lazım gəlir. Kumuklar arasında köçəbə xalq yoxdur; bunlar həp köylər qurub sabançılığa, çiftçiliyə keçmişlərdir. Kumuk həyatında ufaq ticarətin də böyük rolu vardır. On doqquzuncu əsrin başlarında daha feodalizm – dərəbəylik quruluşunun kumuklarda pək qüvvətli olduğu məlumdur. Bu gün də şeirdə, ədəbiyyatda bu quruluşun təsirləri tamamilə yox olmamışdır. Uzdən, bi motivləri, mövzuları kumuk ədəbiyyatında bu gün də olduqca mühüm yer tutmaqdadır.

Kumuk həyatında böyük yer tutan məsələlərdən birisi də qan davasıdır. İştə bunun üçündür ki, kumukların namli şairlərindən Manay Əlibəyov "Kişi oltursa bulağan adatlar" sərlövhəsi altında kumukların qan davası xüsusiyyətindəki dirlü adətlərini müfəssəl surətdə təsvir ediyor.⁹ Bu gün qan davası kumuklar arasında mərkəzi yer işğal ediyor, – demək mümkündür.

Burada işarət olunması lazım gələn xüsusiyyətlərdən birisi də kumuk toy-düyünüdür. Kumuk şeirinin doğub-böyüdüyü, şairlərin seçildiyi yer işte bu kumuk toyudur. Məktəb və elmi müəssisələr kumuk dili və şeiri üçün ancaq əsrimizin başlarında açılmışdır.

Yenə eyni Manay Əlibəyzadə "Kumuk toyu" namilə bu xüsusiyyətə qayət müfəssəl surətdə təsvir etməkdədir. Burada

⁶ Sözlər: küçücü – kiçik, maktav – mədh, toktamaq – durmaq, çaç – saç, qarlı-ğaç – qarlıq, köken – görkəm, məlum meyva, küydürmək – yaxmaq.

⁷ Sözlər: yav – düşman, öksüz – tərş, huju – ovçı, yimik – kibi.

⁸ Sözlər: tan belgi bergen – şəfəq sökmüş, bolğançı – ölmüş ki, uxu – uyux, çeçilken – çözülmüş, taman – tamam.

⁹ Kumukları xalq şairlərindən Manay Əlibəyzadəni moemuei-asarı (kumukları adatları, ырлары, sarınları). Tizken: Mikail Qanbulatzadə. Dağıstan Maarif Komissarlığı mətbəesinde təb edildi. Buynaxk, 1925

Manay "Kumukları orta hallı adamlarından birisi toyunu təsviri (Yaxsayda)" namilə yazdığı təsvirində dörd gün davam edən bir toyun lövhələrini bizə göstərir ki, əgər ad qoşusu çıxarılaçaq olursa, burada ən böyük rol şeirir, sonra oyunun oluyor.

Manayın bildirdiyinə görə, kumukların sevdikləri aşlar, yeməklər şunlardır: çay, halva, quru, təpəs, loqaça, qoz halva, şəkər güzrə, xırxi halva, qovurma nazik, plov, kişmiş və sairə.

Toyda alınıb-verilən baxışlar, hədiyyələr də şunlardır: sarasan, daray, yoluq, ağ daray kölək, ağ tapta, qota sabhan, mehir, yüz tümən, akça, şarşav, xadira, sarasandan sadaq şarşav, xasav və sairə.

Gəlin kumuklarda da "çubulduruc" denilən yerdə arxasına yerləşdirilior. Başqa türk xalqlarında olduğu kibi, bütün düyün cəmiyyəti ev sahibinin deyil, müsafirlər tərəfindən seçilən və kumuklarda "xan" namını daşıyan tamada, ağsaqqal, yaxud kart ağasının iradəsində bulunuyor. Bu "xan"ın "qadı / qazi", "çavuş", "cəllat / cəllad" və "qulluqçu" namını daşıyan yardımçıları oluyor.

Bu düyündə söylə içkilər içilmiş: konyak, rom, bal, buza, nalipka, zubrova, haraki, pivo və sairə.

Gəlinin əşyaları şunlardan ibarət idi: xalılar, xalçalar, keyizlər, dımlar (yapağıdan keyiz), nazbərişlər, döşəklər, yorğanlar, boyluqlar, bütəgələr.

Bakırlar: silapçılar, öt çıxarağanlar, bağırtpisilər, lankarlar, akçaqlar, batmanlar, qomğanlar, ləyonlər.

Mübəliyası: kravatlar, stullar, şancanlar (skəmle), güzgülər, şkaflar, bunlardan başqa: çumadanlar bulan oyuraqlar, sandıqlar bulan altını, gümüş, sandıq səbi baraydı.

"Xan"ın ömrinə itaət etməyənlərdən "qodu" namı verilən cəza alınırdı.

Bu düyündə çalınan musiqi alətləri şunlar idi: urus qomuz (qarמושка), ağac qomuz (üçtelli saz kibi bir alət), təp (dəf).

Bundan başqa Manayda "aytağanlar, oxuyğanlar, yırılağanlar" kibi namrlarla zikr olunan şərqi söyləyənlər də var idi. Kumuklarda çox dəfə şərqi söyləyən və çalanlar qadınlardır.

Kumuklarda da qız tərəfindən gəlin gətirən qadınlara və qızların adları "quda", "quda qatun", "quda qız" dır.

Burada ev sahibinin mənzum nitq söyləməsi, quda qızlarla yigitlərin "soydum" oynaması diqqətəşayandır.

"Xan"ın ömrilə gənclərdən birisi əlinə bir "tayaq" alıb qızlardan birisini vurur, qız da çıxıb skəmleyə oturdudan sonra oğlan şu sözləri söylər:

*Uçma hazır, torağan,
Qarlı tavnı laçını.
Gəlib oltur şancaldə,
Cənnətni göyərçini.
Biyler miner arıv at,
Xanlar giyəgen xalat.*

*Açılanma, yaxşı qız,
Atadan qalğan adət.
Kişi qara lepe kene,
Göz qızar samayına.
"Söydüm bulan urdı", – deb,
Aytabar ababına.*

Qız da buna şu cavabı verir:

*Söydüm tayaq soy qayaq,
Söykenime tiy tayaq.
Söykenime yetməsen,
Otğa tüşüb köy tayaq.
Atlıb ere turayım,
Serməb çaluv qurayım.*

*Seni isbayı boyuna,
Söydüm nəçin urayım.
Bu öylə ullu öylər,
İçində olturğan biyler.
"Söydüm bulan urdı", – deb,
Ayıb evütmeniz heyler.*

Kumuk ədəbiyyatı Osmanlı və hətta Azərbaycan ədəbiyyatına görə fəqir, fəqət qaraçay, balkar və noqay ədəbiyyatına görə daha zəngindir. Çünki keçən əsrin sonlarına doğru artıq kumuklar içərisindən öz şivələrində yazı yaza biləcək adamlar yetişmiş və bunlar zamanımıza qədər kumuk dilində kiçik bir kütübxana meydana gətirəcək qədər ədəbiyyat yaratmışlardır.

Kumuk ədəbiyyatı bu surətlə Şimali Qafqaz türkləri arasında birinci rolu oynayacaqdır. Bilxassə Şimali Qafqaz xalqlarının bir çoxu birlişib Dağıstan Cümhuriyyətini meydana gətirməsi və bu cümhuriyyətdə dövlət dili olaraq türkcənin, daha doğrusu, kumucanın qəbul edilməsi bu dilə və bu dildə yazılan ədəbiyyata parlaq bir istiqbal vəd ediyor.

Kumuk şeirlərinin növləri

Kumuk şeirlərinin növləri aşağı-yuxarı bütün başqa türk xalq şeirlərinin növləri kibidir.

Kumuklarda ən ziyadə işlənən növ "sarı"lardır ki, başqa türk xalqlarında buna "mani" deyilir. Vəzni, ölçüsü "4+3" olub, mündəricəsi çox dəfə aşiqanə (lirique) olur.

Sarına misal:

<i>Aytayım bir ekini,</i>	<i>Yüregi taza, yüzi açıq,</i>
<i>Namıslı olanı maktab.</i>	<i>Ulan busa, taza xas.</i>
<i>Olan aytığan zamanda,</i>	<i>Qızını aburun sıyan,</i>
<i>Men də turarman toktab.</i>	<i>Yaxşı yigıt etmes tas.</i>
<i>Bu toyğa çılgansız,</i>	<i>Er kinlik bulğan içün,</i>
<i>İsbabı ulla kumukda.</i>	<i>Geymege, aşamağa.</i>
<i>Yaxşı bulmağa gerek,</i>	<i>Söykenge söyken bulmay,</i>
<i>Qarasan şu yurukda.</i>	<i>Ot tüşsün bu dünyğa.</i>

İkinci növ "yır"dır ki, ümumiyyətlə qəhrəmanlıqlara aid bütün, yaxud parça dastanlardır. Bunlardan daha ufaq parçalara "qazak yır" denilir ki, nə üçün bu surətlə təsmiyə olunduğu bənzər məlum deyildir.

Yır[a misal]:

*Ayt dikende aytımğan,
At dikende anavlı-misaklı oğka doğakan.
Özüni qardaşı içün ölmekan,
Yuvğı içün eziz canın bermekan.
Ölçü yer beni qara qatundur,
Batrırları söyler sözi altundur.*

Üçüncü növ "takmak"dır ki, Kırım türklərində buna "çin" denilir. Halbuki *takmak* Kırım türklərində mərsiyəvi (*elegique*) parçaların ismidir. Takmak iki tərəfin şeirdə bir-birilə mübarizəsindən ibarətdir. Manayın düyn təsvirində bir gəncle ixtiyarın (yaş bulan kart) şeiri mübarizəsi vardır ki, ondan bir kaç parçaları nümunə üçün buraya dərc edirik.

Takmak[a misal]:

<i>Yaş:</i>	<i>Mende artıq hüner yok,</i>
<i>Siz tileyiz yırla deb,</i>	<i>Tireb söyleb yarama.</i>
<i>Terkeb mağa qarama.</i>	

Qart:

*Muna urum, muna çışlik,
İçib car xikni köyle.*

*Mağaçı başğa tökül,
Bilgen köbünde söyle.*

Yaş:

*Kübleni qaytarğanman,
Bir atığan sözüm bulan.*

*Sen eşitken yelimdir,
Yangurum özüm bulan.*

Qart:

*Yelli yağur tez toktar,
Artık barmas uzakka.*

*Söysek qabudan başla,
Söysen aylan baş yakka.*

Dördüncü növ "vayah", yaxud "yas" denilən şeirlərdir ki, bunların mündəricəsi mərsiyəvidir.

Vayah / yas[a misal]:

*Axşamlardan son gün tumas,
Ağarğan saqallar qaralmas.
"Negi oldu?" – deb sağa etmeymen,
Ölkeningi hükünc etmeyman.
Götürüb kür ki kim saldı,
Kürde bilen kim çeçdi.
Aranlarda yansın çırağın,
Aylıq yoldan qaytsın qonağın.
Ders oxuyğan medreseni bozulsun,
Kitabların hər yağna tüzülsün.
Qelemtarın qara üzengə ağulsın,
Qelemlerin qızğan otğa yağulsın.
Say uzdenden sağa atılğan aruvın
Balaçağı bileğine baylansın.*

Ümumiyyətlə, kumuk xalq ədəbiyyatında mərsiyə-elegiya növü digərlərinə görə daha ziyadə qüvvətlidir. Oğlu qan davasında ölmüş bir qadınıcığazın ağzından eşitdiyimiz şu qüvvətli və hətta dəhşətli sözlər bizə ərəb şairəsi Xənsanın qardaşı haqqında söylədiyi məşhur mərsiyəyi xatırladır.

Bundan sonra xalq ədəbiyyatının mənsur növləri gəlir ki, bunlar da 1) masal (atalar sözü, məsəl), 2) yumaq (masal, hekayə), 3) çeç-kən yumaq (bilməce)dir.

Xalq ədəbiyyatının qısdan mövzuları şunun kibi məsələlərdən ibarətdir: 1) qan davası, 2) mal və qız qaçımaq, 3) igidlik, 4) eşq, 5) fəqirliklə zənginlik, bəylik, qulluq, 6) başqa türk xalq şivə ədəbiyyatlarında rast gətirdiyimiz dastan və mani mövzuları.

Kumukların həyatı, məişəti şeirlərini, şeirlərindəki ruh və fəlsəfəyi təyin-təsbit etmişdir. Kumuk şairi daha mücərrəd sözlərlə tanış deyildir: onunla kəşiyinə baxılacaq olursa, orada ancaq bir taqım bəsit ərəb və fars mücərrəd sözlərindən başqa bir şey bulunmaz. Onun lüğəti təbiətdən alınmış təsir və konkret – şən isimlərlə zəngindir. Gözəllik, ərlik (igidlik), iyilik, qayğı, sevinc... ona həp maddi, gözle görünür, qulaqla eşidilir, əl ilə tutulur... kibi aydın, açıq görünüb gəlir... Hətta şeirdə mücərrəd "qara", "ağ", "tatlı"... yoxdur: "kögen kibi qara", "inci, mahi kibi ağ", "şekerden, yaxud baldan tatlı" olur.

Kumuk xalq ədəbiyyatında rast gətirdiyimiz "eşq", "kumuk eşqi" bu xüsusda çox maraqlıdır. Yuxarıda bir parçasını qeyd etdiyimiz təkməkdə kumuk qızı ilə kumuk gənci bir-birinə eşq elan edərkən, baxınız, nə kibi şərtlər iləri sürüyorlar.

Qız bir tərəfdə at bağlayacaq, o biri tərəfdə müsafir qəbul edəcək kibi evlər, bol, geniş hövli istəyir. Əski kumuk odbaşı yerinə, rus biçimində plitə olsun, [– deyir], dörd xidmətçi istəyir.

Oğlan da cavabında: "Qasıq ilə yemək yedirmək üçün bir xidmətçi daha lazımlımı?" – deyər ələy etdikdən sonra:

*Mağa qatun gərəgi
Evinə kömək etsin deb.*

*Evimni bar qulluğı
Şunu bulan bitsin deb.*

Mənası: "Bana xatunun görəkliyi evimə yardım etsin və evimin bütün xidməti şununla bitsün", – deyər yolunda cavab veriyor.

Yaxud şu aşiqanə parçayı tədqiq ediniz:

*Vay kiçiçi qız, seni maqta və maqtasam,
Mən öleyim, sensiz yerə toxtasam.
Çələni yalxınıdı çaqlarınğ,
Qarlağaçı qanatıdı qaşlarınğ.*

*Kögeni qarasıdı gözlerin,
Şekerden şirin seni sözlərin.
Avzında inci mahi tişlərin,
Nedir, qız, hey, etib qoyğan işlərin.
Söyemen, deb ne ki, qız, hey, söydürdün,
Söymeyemen deb yüregimni köydürdün.
Sen gəlməsən, sendi biri geleceq,
Adın qoysa, o da sendi bulaceq.*

Şair başda sevdiyi qızın saçlarını, gözələrini, qaşlarını, dişlərini mədh ediyər, lakin sonra qızdan uyğun cavab, gülrüz görəmədiyi kibi sözünü dəyişdirdərək: "Sən gəlməsən, sən kibi birisi gələcək; adını qoysa, o da sən kibi olacaq", – deyir.

İran və onun təsiri altında qalan türk şairlərində rast gətirdiyimiz mərezi və melanxolik eşqi biz burada görmüyoruz. Kumuk sevgisi sağlam, təbii olub, məntiqin ümumi çərçivələrindən kənara çıxamaz və igid şərəfini alçaldaçaq dərəcəyə varmaz. Kumuk daima şərtlə, sevləmək şərtlə sevrər.

Ürəyinin yağı ərədiyini, iki yanbaşı çürüyüb, ürəyində qazanlar qaynadığını söyləyib, eşqini ərər etməyə başlayan kumuk şairləri sevləməyəcəyini anlar-anlamaz ayağa qalxar və bütün mədh və sənələrini geri alaraq, sevgilisini hər kəs kibi bir dilbər elan etməyə qədər gedər.

Şimdi birər-birər xalq ədəbiyyatından çıxıb yüksəlmiş olan kumuk şairlərinin simasını bir kaç cizgi ilə təsvir etməyə çalışalım.

Əgər kumuk xalq ədəbiyyatı adsız xalq şairlərinin əsərlərinin məcmusu sayılırsa, yazılı kumuk ədəbiyyatı adları bəlli xalq şairlərinin əsərlərindən ibarətdir. Nə şəkil, nə də mövzuca hənz xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat bir-birindən gözəçarpacaq dərəcədə ayrılmamışdır. Bu şairlərin xalq şairlərindən, daha doğrusu, oxumaq-yazmaq bilməyən şairlərdən ayrılığı yazılarında bəzi ictimai məsələlərin, müəyyən elmi və ya siyasi məqsədin bulunmasındadır. Bu mövzular da qısdan şunlardır:

1) müsəlmanlığın şeiriyyətin dürlü cəhətlərindən şərh, 2) molla və mollaş, 3) Şamil dövrünün xatirələri, 4) qız-qadınların vəziyyəti

yəti, 5) oxumanın, elmin qiymət və əhəmiyyəti, 6) mühacirlik məsələsi, 7) hifzüs-sihhə və ev qullanma məsələləri.

Məhəmməd əfəndi Osmanzadə

Məhəmməd əfəndi Osmanzadə kumukların ilk şairlərindən və elm adamlarından sayıla bilər. Bizə verilən məlumata görə, bu zat 1255 hicri sənəsində Xasavyurt rayonunun Yaxsay denilən köyündə doğ[ul]muş[du]. Ovxatdakı Peterburqa, padşah konvoyuna qazı olaraq varmış olan babası Ömerin yanına Yaxsayda ibtidai təhsilini ikmal etdikdən sonra gətmiş olan Məhəmməd babasından sonra qazılıq etməyə başlamışdır.

Peterburqda kaç illər qaldıqdan sonra professor Kazım bəy (Казембек) ilə tanış olaraq, onun tövsiyəsilə oxvaxtdakı Şərq Fakültəsinə girib "busurmanca dərslər" müəlliməncə – kumuk və noqayca olsa görək – dərslər vermiş[di]. Bu dərslərin nəticəsi və hasilə olaraq, onun tərəfindən toplanmış olan noqay və kumuk xalq ədəbiyyatına aid parçalar özünün şeirlərlə birlikdə oxvaxtdakı Peterburq Şərq Fakültəsinin təsviblə ülm akademisi mətbəəsində basılmışdır.

Bu kitabın bizim əlimizdə bulunan nüsxəsinin başı, sərlövhəsi yoxdur. Birinci səhifəsindən sonuna qədər kitabda 174 səhifə bulunduğu anlaşıyor. Yalnız kitabın sonunda rusca "Напечатано по определению Восточного факультета, С.Петербург, 18 декабря 1883 г. Декан В.Васильев" bulunuyor.

Digər məşhur kumuk şairi Manay Əlibəyova aid olduğu üzərindəki yazıdan anlaşılan bizim nüsxədə noqay və kumuk ədəbiyyatına aid olaraq şu parçalar vardır:

- 1) Noqay bilmələri;
- 2) Şərqilər (песни);
- 3) Bir neçə kazak ırları (Песни ногайских казаков);
- 4) Narik, Şura (Çura). İki batırdın hekayəti (Предание о Нарике и Чуре Батыре);
- 5) Toxtamış xanın hekayəti (Предание о Тахтамыш Хане);
- 6) Mirzə Mamaydın hekayəti (Предание о Мирзе Мамае);
- 7) Kırımlı Adil Sultandın hekayəti (Предание о Адил Султани Крымском);
- 8) Noqay kazaklarının ırları (Песни ногайских казаков);

9) Aysul oğlu Əryu Əhməd hekayəti (Предание об Эрю Амеде, сын Айсула);

10) Esan Bulatdın hekayəti (Предание о Эсан Булате);

11) Kumukun burunğı salınğan sözləri (Кум[ыкские] пословицы и поговорки);

12) Kumukları halıq ırları (Современные песни кумыков);

13) Kumukları tarixi ırları (Исторические песни кумыков);

14) Öndördüncü qisimdə Məhəmməd Osmanzadə "Şol özi işarətilə özünün və "Yırçı Kazak" namilə kumukların digər məşhur xalq şairlərindən Kazakın şeirlərindən bir kaç parçalar əlavə etmişdir. Bu bəhs kitabda "Дополнения к современному кум[ыкским] песням" sərlövhəsi altında tərtib edilmişdir.

Məhəmməd əfəndi Osmanzadənin, bu kitabdakı şeirlərindən başqa, əllərdə gəzən və bugünkü kumuk ırcıları tərəfindən söylənən çox parçaları daha vardır. Məsələn, "İçki bulan kişini davi" denilən və içkinin insana etdiyi zərərləri göstərmək üçün yazılan uzun dialoq və sonra "Nəsihet (Oxuyğan yaşğa)" namilə yazılıb Qazanda basılan kiçik kitabçası bu soydandır. Məhəmməd əfəndi Osmanzadə kumukların qüvvətdən düşməsinə, cahil qalmasına ən böyük səbəblərdən birisi olaraq içkiyi göstərməkdədir. İçki, bilməssə vodka və tütün ümumiyyətlə bütün türk məmləkətlərində uzun-uzadıya münafiqə və mübadilə dövrlərindən keçmişdir. Osmanlı ölkəsində bir çox dəfələr tütünü və içkiyi mən' edən fərmanlar çıxarılmış, son böyük türkmən şairi ictimai proqramına bütün içməklə mübarizə şüarını yazmışdır. Rusiya idarəsinə keçər-keçməz əskidən də böylə şeylərə az-çox düşkün olan türk xalqları rusların sevimli içkilərindən olan vodkaı, rakıyı bənimsəmişlər və həddən ziyadə sərxoşluğa verilmişlərdir. "Şərqdə Qərb mədəniyyəti təsin" ("Keleten Nyucat Kulturaya") namilə yazdığı əsərində Armin Vambəri bu məsələdən bir çox yanlış nəticələr çıxarmışdır. Məsələn, ingilis rejimilə rus rejimi arasında yaptığı müqayisələr və rusların türk xalqlarını məhv etmək üçün qullandıqları içki siyasətləri... ilax.

Bununla bərabər, Məhəmməd Osmanzadə, başqa kumuk şairləri kibi, Qafqaz xalqlarının və bu arada kumukların ən müdhiş adətlərindən olan kan davası haqqında heç bir şey yazmamış dərək, – caizdir. Bileks, igidlik haqqında yazdıqları yaxıcı şeirlərlə böylə duyğuları daha ziyadə atəşləmişlərdir.

"Gül qız" ("Девница роза") namilə yazdığı şeirində Məhəmməd Osmanzadə kumuklarda qadın, qızların vəziyyətini təsvir ediyor və onların məzlumluğunu ortaya qoyuyor.

Bütün kumuk şairlərində olduğu kimi, Məhəmməd Osmanzadə də Qasprinski dövrünün ictimai məsələlərini, əxlaqını bir şair olaraq gözümüz önündə tərsim etməkdədir. Dili pək sadə, üslubu pək qüvvətli. Denilə bilior ki, kumuklarda əsasən bu qəder qüvvətli dilə və dərin duyğulara malik yalnız üç şair vardır: Məhəmməd əfəndi Osmanzadə, Kazak, Yamay. Bu şairin əsərlərindən bəzi parçaları məqələmizin sonuna əlavə ediyoruz.¹⁰

Manay Əlibəyzadə

Manay 1278 hicridə doğ[ul]muş və 1338-də ölmüşdür. Heç bir məktəbdə oxumadığı halda, təbii zəkası ilə kumukların böyük şairlərindən və xalq xadimlərindən sayılacaq dərəcəyə vasil olmuşdur. Manay da Yaxsayda olmuş və Yaxsayda gömülmüşdür. Manay Əlibəyovun şeirləri kumukların qeyrətli gənclərindən Mikayıl Xanbulatzadə tərəfindən toplanıb nəşr edilmişdir.

Manayın yazıları həman bütün kumuk həyatını sarmışdır. Xanbulatzadə tərəfindən toplanmış olan şeirlər 155 böyük səhifə tutduğuna görə Manayın olduqca doğurucu şairlərdən olduğu anlaşılıyor.

Manayın mövzuları şunlardır:

1) Kumukları adatları (kumukların adətləri) ki, burada şair qan davasında etibar olunması lazım gələn adətləri, qoyulan cəzaları, kumuk düşünlərini, kumukların bir-birinə etdikləri hörmətlər, kumukların əski adətlərindən bəhs edir. Burada kumukların ailə və cəmiyyət həyatında Şərqi dərəcəlik dövrünə aid əqidə və adətləri pək açıq və canlı surətdə təsvir edilmişdir. Adət hüququ (обычное право) tədqiqatı üçün pək qiymətli material xidmətini görə bilir.

2) Kumuk düşünüdür ki, burada Manay kumuk düşündə hənuz bu günə qədər etibar olunan adətləri və böylə düşünlərdə rol oynayan şeir, dans, musiqi və ev əşyası haqqında olduqca müfəssəl məlumat vermişdir ki, bu da etnoqrafi tədqiqatı üçün olduqca qiymətli məlumat sayıla bilər. Ümumiyyətlə, kumuk düşününün başqa türk xalqları düşünlərindən ayrılmadığı görülməkdədir.

¹⁰ Həmin parçalar bu nəşrdən çıxarılmışdır (red.).

3) Manayın şeirləri arasında şavxal bəylərin xalqlara apdığı zülmər haqqında yazdığı üçüncü mövqeyi işğal etməkdədir. Başqa bəhslərinə görə qısa olan bu şeirlərdə Manay çarizm xidmətində bulunan şavxal bəylərin kumuk və Dağıstan xalqlarına gətirdikləri zərərləri, apdığıları zülmələri birer-birər sayıb, nəhayət, xalqın:

*Böyle ki, bakğan onmas
Künge bakğanlar tonmas, –*

deyən zərbi-məsəlinin doğru və haqq olduğunu tanıyır. Bu şeirlər Manayın kumuk cəmiyyəti, ictimai həyatını tənqididir ki, yeni türk şiivə ədəbiyyatları həp bu dövrdən keçmişdirlər. Lakin Manay eyni zamanda çarizmin Dağıstanda qurduğu üsuli-idarəyi də tənqid etməkdən geri durmıyır.

4) Hakimlər, aları işləri və orular (oğrular, xırsızlar) haqqında yazdığı şeirlərdə hakim, kansaral (kanselyariya), starstepna (muxtar) oğruların kumuklara gətirdiyi ziyanları və çarizm ziyanının məhkum xalqlar üçün mərkəzi siması olan Berestovu müfəssəl və olduqca canlı surətdə təsvir ediyor. "Qafqaz tavlını arzu-halı" ("Qafqaz dağlarının ərzi-halı") namındakı şeirində bütün bu zülmərdən qurtulmaq üçün yapılması lazım gələn tədbirləri, çarələri də göstəriyör, Qafqaz dağları adından Dağıstanın öz sahibləri olduğu zaman daha rahat, daha məsud yaşadığını söyliyör. Nəhayət, 1905 sənəsinin ufaq və məhkum millətlərə ümidverici hadisələrinin təsiri altında olsa görək, bu işlərin böylə gedəməyəcəyini qeyd ilə şeirini bitiriyör:

*Sut da yok, divan da yok,
Barı bozuk qarasan.
Hey deb ayta birev yok,
Söygen çakı talasan.
Namus, yah, adamlıq yok,
Bular uzakğa barmas.
Biz gede bir gün tuvar,
İnşallah, bulay qalmas.*

1905-də türk gəncliyinin mühüm məsələlərindən birisi oyanmanın, maarifin qarşısında Çin divarı kimi dikilib duran mollalar və mollalıq ilə mücadilə, gülüş idi. Manayın şeirləri içindən bir çoxu

molla və sufi şeyxlər haqqındadır. Onun bilxəssə "Mollalar" ünvanlı şeiri Dağıstanda böyük təsir buraxmış olacaq. Manay burada "üsuli-cədid"i müdafiə edib, mollaların yalnız xalqı soyduqlarını, xalqın ənsəsində yaşayıb gəldiklərini və yaşamaq istədiklərini təsvir ediyor:

*Yaxsaynı mollaları
Toben bara hamanda.*

*Ehle yurtğa mollalar
Halı bermeyler payda.*

Manayın bu şəiri bir çox mollalara göndərilmiş və bunlardan mollaların faydalı, yaxud zərərli olduğu haqqında beş cavab alınmışdır. Manayın doğrudan-doğruya açıqca ortaya atdığı məsələ Dağıstanda bu gün də vəziyyət[in] aşağı-yuxarı eyni [olduğunu] – mollaqlığa qarşı və mollaqlıq tərəfdarı, nəhayət, bitərəf – üç cərəyanın olduğunu meydana çıxarmışdır. Bunlardan, cavablardan Əbu Süfyanın verdiyi cavab tamamilə Manayın fikrinə uyğun gəlir. Nöxayın verdiyi cavab qəçamaqlı və bitərəfane olduğu kibi, Molla Dəbirzadənin (Məhəmməd Dəbirov) sözləri tamamilə əski mollaqlıq ruhunda yazılmışdır.

Vəlhasil, Manay kumukların bütün məsələlərinə dair şeir yazmış və bütün məsələlərini qavramış şairlərdən birisidir. Manay köy və kənd köylü şairidir. Onun əlinə şeir mücərrəd, yalnız sənət və bədiiyyat sazı, mirası deyildir, bəlkə, kumuk və ümumiyyətlə Dağıstan köylülərinin hər dürlü gərəklərini, məsələlərini çözməyə, onlara yol göstərməyə çalışan, ora, çalgı, balta... kimi bir şeydir. Manay kumukların keçmişini, gələcəyini və yaşadığı vətəniyi bildiren birinci bilici ərlərindən birisi olmuşdur. Manay kumuk şairi demək olmaz. Ona şeirlə, nəzmlə söyləyən kumuk ictimai xadimi demək daha ziyadə yaraşır. Roman və qəzetə dili olmayan və bütün ictimai həyatı – düşünləri, yaslari... şeirlə, nəzmlə bağlanan xalq arasında onunla sıxı təmasda bulunaraq yaşayıb gələn ictimai xadimin, qəzetçini, romançının şeirdən başqa ifadə aləti olmayacağına şübhə yoxdur.

Bu soy şairlərin əsərləri bir çox cəhətlərdən pək böyük əhəmiyyəti haizdir:

1) Doğrudan-doğruya xalq şivəsində yazdıqları üçün bunların əsərləri şivə tədqiqi – dialektolojide əsas materiallardan sayıla bilər.

2) Manay kibi şairlər xalq həyatını doğrudan-doğruya təsvir etdikləri üçün etnoqrafi tədqiqatı da bu soy şairlərdən pək böyük faydalar çıxarır.

3) Nəhayət, bu soy şairlərdə bəhs edilən məsələləri tədqiq sayəsində kütlələr içində yaşayan ictimai, siyasi, iqtisadi cərəyanları anlamaq mümkündür.

Burada heç olmazsa tamamiyyət xatiri üçün şunu da əlavə edəlim ki, Manayın, Məhəmməd Osmanzadədə olduğu kibi, məşğul olduğu məsələlərdən birisi də bilxassə on doqquzuncu əsrdə – Türkiyənin Rusiya qarşısında pozulduğu zamanlarda – həman bütün cənub türk qruplarını sarmış olan müdhi, yuxıcı mühacirlik cərəyanıdır. Bu mühacirlik axınısından az-çox Azərbaycan kənarda qalmışdır. Bəlkə, şüəlik, bəlkə də, İran ilə olan münasibətlər, bəlkə də, daha başqaları Azərbaycan türklərinin Kırım, Qafqaz türklərində olduğu kibi yüz binlərlə cənuba və balkanlara hicrətinə mane olmuşdur. Hər yerdə mollalıq və böylik mühacirliyi təşviq etmiş, çarizm isə mühacirlik üçün lazım və zəruri olan şərtləri – istibad, təhkim, köçmək üçün qolaylıqlar... yarada durmuşdur. Kırımda olduğu kibi, Dağıstanda da bu mühacirlik kumuk şairlərinin başlıca mövzularından birisi olmuşdur.

Əbu Süfyan

Kumukların ən işlək, ən çox yazan və basdıran şair və qələm adamı, sübhəsis, Əbu Süfyanıdır. Əbu Süfyanın öz əlilə yazıb, bizim ricamız üzərinə göndərdiyi törcümeyi-halından anlaşıldığına görə, hicri bin iki yüz səksən doqquz (1289) sənəsində doğ[ul]muşdur. Təhsilini əvvəla Dağıstan mədrəsələrində, sonra Qazanda Fətə Kərimi və Kırmda İsmail Qasprinski kibi üsuli-cədid dövrünün namlı müəssisələrindən almış olan Əbu Süfyan başqa kumuk şairləri içə-risində ən geniş məlumətli, ən alim sayıla bilər. Əbu Süfyan türkcə (yəni osmanlıca, azərbaycanca, qazanca kibi) şivələri bildiyi kibi, farsca, ərəbcə də şair yazacaq qədər əldə etmişdir, rusca da kitab-lardan faydalanacaq qədər bəlləmişdir. Bu zat əsərlərinin çoxluğu və dürürlüyü ilə Osmanlı türklərinin birinci xacə namını (xacə-i-əvvəl) qazanan Əhməd Mədhətərini xatırladıyır. Mənzum və mən-sur qırxa yaxın əsər yazmışdır.

1) şair, 2) camaat xadimi, 3) məktəb kitabçısı, 4) lisançı, 5) tərcüməçi.

Əbu Süfyanın şeirləri Manay, Kazak, Osmanzadə... kimi bəşir
şairlərinə görə pək zəifdir. Şəkil cəhətindən alındıqda Əbu Süf-

yanda daha ölçü və qafiyə duyğusunun olmadığı gözə çarpmıqdır, çünki şeirləri çox kərə ölçüsüz, qafiyəsiz və ahəngdən məhrumdur. Bu söylədiklərimiz Əbu Süfyan şeirlərinin şəkli cəhətinə aiddir. Daxili cəhətdən duyğu və düşüncə, ideal nöqteyi-nəzərindən Əbu Süfyan Kazak, Manay qədər dərin deyildir. Onların şeirlərindəki söz zənginliyi, incə təbəhlər, dərin qayğı və qəvi ümid, qoyu, parlaq lövhələr Əbu Süfyanı yoxdur. Əbu Süfyan eşq şairidir, qarşısında bulunan xalq və yazılı ədəbiyyat nümunələrinə baxaraq yazmışa bənzər.

Camaat xadimi sifətilə Əbu Süfyan, yuxarıda da söylədiyimiz kibi, üsuli-cədid fikrini Bağçasaraydan alıb Dağıstana gətirənlərin birincisi sayılmaqdadır. Əməkli mətbəəçilərinin Məhəmməd Mavrayev ilə birləşərək, əsrimizin başlanma doğru dağıstanlıların öz yurdlarında Qasprinski, yeni mətbəəçilik və kitabçılıqı təmsil etmişlərdir. Bundan başqa, Əbu Süfyan Qazandan yeni üsul mədrəsə əsasını da almışdır. Onun bu gün də mövcud olan mədrəsəsi əski şolastik mədrəsələrə bənzəməyib, daha ziyadə Qazan, daha doğrusu, şimal türklərinin son zamanlarda qurulub yerlərini daha yeni və daha elmi müəssisələrə tərk edən mədrəsə-aliyyə, məhəmmədiyyə kibi ruhani seminariyalarına bənzər. Burada, molla təbiriylə söyləyəcək olsaq, ictimai-şəxsiyyəti ictimai-şəxsiyyəyə, yeni şəriət fənnə istinad etdirilməyə çalışılmamışdır.

Məktəb kitabçısı və tərcüməçi olaraq Əbu Süfyan "Ulu təcvid" və "Mövlud"dan lüğət və coğrafiyaya qədər yazmışdır.

Lakin Əbu Süfyanın ən qiymətli fəaliyyəti insanıyyət sahəsində meydana gəlmişdir. Bu xüsusda Əbu Süfyanın olduqca mühüm iki əsəri vardır: 1) "Məcmuül-mənzumat" ki, burada kumukların dini xalq ədəbiyyatı toplanmışdır, 2) "Məcmuül-əş'ar" dır ki, burada da kumukların sərbəst, yeni qeyri-dini ədəbiyyatı toplanmışdır; Əbu Süfyanın öz şeirlərlə bərabər, başqa kumuk şairlərinin əsərləri, sonra xalq şeirləri, bilməclər, atalar sözü də bunlar arasında sığışdırılmışdır; zərbi-məsəllərdə yalnız o qüsuru göstərmək olur ki, Əbu Süfyan elmi məqsəd təqib etməyib, daha ziyadə təlimi və tənqiri məqsəd ilə bu məcmuəyi təlif etdiyi üçün bir çox türk xalqlarının, bilxassə Osmanlı türklərinin xalq zərbi-məsəllərlə kumuklarınkini bir-birinə qarışdırmışdır. Öylə ki, kumuk olmayan bir adam üçün bunları bir-birindən ayırmaq və nəticədə yalnız kumuk zərbi-məsəlləri haqqında tam bir fikir edinə bilmək pək ziyadə gücdür.

Bundan başqa, Əbu Süfyanın "Sittəti əlsinə" və "əl-Xidmətül-məşkurə fil-lüğatil-məşhure" namilə yazdığı lüğətləri də onun lisani əsərləri sırasına qoymaq olur. Birincisində müəllif ərəb, rus, qazi kumuk, kumuk, avar, çeçen dillərini bir-birilə lüğətlərdə və bəzi cümlələrdə müqayisə edər, ikinci lüğət isə kumukların ədəbi dildə, daha doğrusu, Osmanlı və azəri dillərində yazılmış qəzetələri, kitabları oxuya bilmələri üçün, bunlarda təsadüf edilən ərəbi-farsi və başqa əcnəbi lüğətlərin məcmuəsidir. Əbu Süfyanın "əl-Lüğətüs-siyasiyyə" namilə siyasi istilahları toplayan başqa bir lüğəti daha var isə də, hənzər basılmamışdır.

Məqələmizin sonuna əsərlərindən nümunələr əlavə ediyoruz.¹¹

Hər halda Əbu Süfyan, ədəbiyyat sahəsində "ən çalışqan kumuk" ünvanına layiqdir.

Temir¹² Bulat Bəybulatov

Temir Bulat Bəybulatov 1880-ci ildə Əbu Süfyanın da doğ[ul]-duğu yer olan Kazanış köyündə doğ[ul]muşdur. Temir Bulat daha ziyadə teatro, pyesçilik, muzikaçılıq meydanında çalışmışdır.

Temir Bulat 1917 sənəsində Teymurxanşura şəhərində "Tan Çulpan" adlı bir jurnal çıxarmağa başlayır. Kumukların birinci jurnalı işte bu "Tan Çulpan" jurnalıdır. Bu jurnal haqqında daha ziyadə məlumat vermək imkanından şimdilik məhrumuz, çünki heç bir nüsxəsi əlimizdə yoxdur. Temir Bulat eyni zamanda kumuklar arasında birinci səhnəyi qurub, birinci dəfə kumuk dilində pyes yazan mühərriklərdəndir. Eyni zamanda Temir Bulatın dələlet və mərifətilə bir mütercimlər heyəti qurulub, əlliyyə yaxın kitab tərcümə etmişlərdir.

Bizə xəbər verildiyinə görə, Temir Bulatın yazdığı əsərlər şunlardan ibarətdir:

- 1) Şamil (altı pərdəlik mənzum drama),
- 2) Su pəri (dörd pərdəlik mənzum drama),
- 3) Asılıv mənzuməsi,
- 4) Tahir və Zöhre (tatar şairi Burnaşevin əsərindən tərcümə etmiş, yaxud köçürmüş[dür]).

¹¹ Bu nəşrə daxil edilməmişdir (red.).

¹² Orijinalda bu ad iki variantda – Temir və Teymur / Timur kimi verilmişdir (red.).

Məottəəssüf, Temir Bulatın əsərləri təb edilmiş olmayıb, bizə tələbələrımızdən Mikail Xanbulat və şairin özünün verdiyi məlumat ilə bəllidir. Bundan anlaşıldığına görə, Temir Bulat kumuk ədəbiyyatına bu vaxta qədər bulunmayan yeni şəkli (pyesi) və səhnəyi soxmşudur. Bundan başqa, Temir Bulat xalq muğamlarını da toplamağa başlamışdır ki, bu da şimdiki qədər kumuklar arasında yapılmamış işlərdən birisidir; kumuk musiqisi, bizim bildiyimizə görə, pək az tədqiq edilmişdir. Temir Bulat bir çox şeirlərini xalq muğamlarına uyduurub "Can azığı" namilə bir məcmuə hazırlamışdır.

Şairin özünün müsaidesilə "Can azığı"ndan bir kaç parçalar yazılıb alınmışdır. Şimdiyə qədər olduqca dəyərlı əsərlər sahibi olan bu kumuk şairinin əsərləri nəşr olunmamışdır. Bunun üçün də şairin:

*Etme söyüb xalqıma bir qulluğrı,
Çaçdım çarnap tavuğa bir az ırluğrı.
Çarnağatım – miskin xalqı yazığı,
Çaçğanımda tek bulsun "Can azığı".*

Məalı: "Xalqıma bir xidmət etməyi istəyərək, dağa bir az toxum səpdim; yandığım miskin xalqın yazığı qayğısı, saçdığımday olsaydı can atdığı", – arzusı yerinə gətirilməmişdir.

Bizim əlimizdə bulunan şeirlərdə Temir Bulat yalnız lirik cəhətdən görünür. Sözləri təmiz kumukca, duyğuları incə, mövzuları başqa kumuk şairlərinə görə daha ziyadə şairanədir. Əsərlərindən kitabımızın sonuna bəzi parçalar əlavə edilmişdir.¹³

Burada tərcümeyi-halları bizə gərəyi kibi məlum olmayan, yaxud hənüz ədəbi fəaliyyətə başlayan kumuk şair və mühərrirləri haqqında da bir kaç söz yazmalıyıq.

Əsərlərinə görə ən qüvvətli kumuk şairlərindən birisi Kazaktır. Onun dilindəki mətanət, təşəbbülərdəki doğruluq, isabət, nəhayət, şeirlərindəki səmimi qayğı onu türkmənlərin məşhur şairi Məxdumqulu ilə bir sıraya çıxarıyır. Hətta Kazak Məxdumquludan da qüvvətli bir üsluba malikdir, – denilə bilər. Çünki, məlum olduğu üzrə,

Məxdumqulu az-çox yazılı ədəbiyyatın təsiri altında bulunduğu halda, Kazakda təqlid olunmamış təmiz xalq dili ilə bədii nöqtə pək çoxdur. Çox yazıq ki, bu şairin şeirləri Əbu Süfyan tərəfindən toplanmış olan "Məcmuül-əş'aril-əcmiyyə" namındaki məcmuədə bir çox digər şeirlərlə qarışdırılmış və ümumiyyətlə şimdikiyə qədər bu şairin ayrı bir şeir məcmuəsi nəşr olunmamışdır.

Əsərlərindən bir kaç parça kitabımızın sonunda dərc olunmuşdur.¹⁴

Kəçən bin doqquz yüz iyirmi beşinci ildə yeni kumuk şairlərindən Aləmpaşa Salavatın şeirlərindən "Birinci kəsək" namilə kiçik bir məcmuə nəşr edilmişdir. Hənuş Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutu tələbələrindən olan Aləm Salavatın dünyaya baxışı[nın] bütün şimdikiyə qədər təhlil və tədqiq etdiyimiz şairlərinkindən ayrıldığı kitabçanın qabına yazılan şu parçacıqda pək açıq surətdə görülür:

*Qıblamda əsrlərdir yoxlayğan,
Cəhillikdən danğır ağan tavlər bar.
Qanatğa bir ep etib uçmasusam,
Yetmə qoymay bir cətimə yavlar bar...*

Məalı: "Qıbləmdə uyuyan əsrlər var. Cəhillikdən danğır əyən dağlar var. Qanada bir hal edib uçmaq istəsəm, yetişməyə bir axmayan bir canıma bir çox düşmənlər var".

Bu baxış və aləm ayrılığı Aləm Salavatın mövzularında da görülür. Başqa kumuk şairlərində görülən və baş mövzu yerini tutan igidlik və maziyə pərəstis duyğularının yerini Aləm Salavatda daha müasir, daha mədəni və həyatı mövzular tutmuş olduğu görülür. Bütün məcmuənin başlıca şöbələrini təşkil edən şu şeir kəlmələri bu fikrimizi qəviləşdirir:

- 1) dərdli günlərdə,
- 2) inqilab günlərində,
- 3) yoldaşlarca,
- 4) iniləyə (çocuqlara) və sairə.

Aləm Salavatın şeirlərindən bəzi parçalar əsərimizin sonuna əlavə edilmişdir.¹⁵

¹⁴ Bu nəşr daxil edilməmişdir (red.).

¹⁵ Bu nəşr daxil edilməmişdir (red.).

¹³ Bu nəşr daxil edilməmişdir (red.).

Kumuk ədəbiyyatı haqqında az-çox fikir verə biləcəyini ümid etdiyimiz bu məqaləyi tamamlamaq üçün bir kaç söz də inqilabdan sonra kumuk dilində nəşr olunan və olunmaqda bulunan əsərlər haqqında söyləməliyiz.

Bunlardan gözəçarpan Məhəmməd Dəbirovun pedaqojiyə aid "Fənni tərbiyə və tədris və olanı üsulu" namilə 1924 sənəsində Buy-naksidə nəşr olunan əsərlə "Yaşları dünyası" və "İbtidai mədəniyyət tarixi"ni zikr etməliyiz.

Dağıstanda İstanbul türkcəsi və "Maarif yolu" ünvanlı bir pedaqoji və ədəbi jurnal çıxmaqda olub, iki də qəzetə vardır ki, bunlardan birisi Azərbaycan türkcəsində, digəri kumuk şivəsindədir. Qısası, kumuk ədəbiyyatı ümumiyyətlə təbiətin və mədəniyyətin birinci təsirlərindən ötə keçənməmişdir.

Kumukların yazılı ədəbiyyatı əlli ildən ziyadə bir tarixə malik deyildir və bu əlli illik bir zaman içərisində ədəbi mövzular və şekilləri qonşu xalqlardan, məsələn, ruslar, yaxud Osmanlı türklərindən alacaq qədər böyüməmişdir. Daha ziyadə xalq ədəbiyyatına və az-çox Qazanda Şəhəbəddin əl-Mərcani və Kırmda Qasprinski ilə başlayan cədidlik cərəyanının təsirinə düşmüşdür. Buna zikr etdiyimiz kumuk şairləri tərəfindən – bilxassə Əbu Süfyan və Nohay Batır Mirzəyev – tərcümə olunan Qazan hekayə və əsərləri açıq dəlildir.

Kumuk ədəbiyyatının, heç şübhəsiz, ümumi türk şivə ədəbiyyatları arasında bir mövqə və az-çox uzun bir gələcəyi vardır. Bundan başqa, kumukca əski zamanlardan bəri Şimali Qafqaz xalqlarının görüşmə dili ola gəlmişdir. Bununla bərabər, kumuk ədəbiyyatının müstəqil surətdə inkişaf və təkamül edib tamamilə ədəbi bir dil halına gələcəyi, yəni mətbuat və məktəb dili ola biləcəyi şübhəlidir. Dürü-dürü mədəniyyət sahələrinin təsiri altında tərbiyə görməkdə olan kumuk gəncləri, heç şübhəsiz, bu ədəbiyyatı yaxın zamanda həm dilcə, həm mündəricə cəhətlə şimdikindən pək fərqli bir surətdə dəyişdirəcək və inkişaf etdirəcəkdirlər. Hər nə qədər kumuk dili, lisanı lüğəvi cəhətdən balkar, qaraçay və Şimali Qırım türk şivələrinə pək ziyadə yaxın isə də, bunlardakı ədəbiyyatın azlığı və başqa təbii və mədəni şərtlər, bizim etiqadımızca, kumukcağı da cənubi türk ədəbi şivələrindən birinə – ya Azərbaycan, yaxud Osmanlı – yaxınlaşdıracaqdır. Artıq inqilabdan sonra nəşr olunmaqda bulunan "Maarif yolu" jurnalının və "Yoldaş", "Dağıstan fəqərəsi" qəzetələrinin dili, üslubu buna şahiddir.

Kumuk kütübxanasının mündəricəsi

Burada kumuk dilində şindiye qədər nəşr olunan və nəşr olunması tam və hazır bir halda bulunan əsərlərin listəsini vermək istəyirik:

- 1) Noqay və kumuk şeirləri məcmuəsi (Məhəmməd Osmanzadənin və Kazakın bəzi şeirləri ilə bərabər), müərttibi: Məhəmməd Osmanzadə, Peterburq, 1883.
- 2) Hidayətül-ülum. Kumukca dini bir risalə. Əbu Süfyan. İstanbulda nəşr edilmişdir.
- 3) Səfinətün-nicat. Fiqhə aid kumukca bir kitab. Müəllifi: Əbu Süfyan. Üç dəfə Teymurxanşurada təb edilmişdir.
- 4) Qəliq kitab. Əski biçimdə müxtəsər bir əxlaq kitabı. Əbu Süfyan. Teymurxanşura, 1912.
- 5) Bərbər qəl'ə. Mütercimi: Əbdülhəkim əl-Ərəfli, Teymurxanşura, 1333.
- 6) Məcmuül-əş'ar. Əbu Süfyan, Teymurxanşura, 1912.
- 7) Məcmuül-mənzumatil-ecəmiyyə. Əbu Süfyan, Teymurxanşura, 1914.
- 8) Yazıq Həbibə. Nohay Batır Mirzəyev. Teymurxanşura, 1914.
- 9) Qız yaşları tilindən bir şikayət. Əbu Süfyan, 1328.
- 10) Gözəl qız Xədicə. Qazancadan tərcümə: Əbdülhəkim əl-Ərəfli, Teymurxanşura, 1923.
- 11) Sittatü-əlsinə" (ərəbcə-kumukca-avarca-rusca-çecəncə-qazikumukca lak). 1911, Teymurxanşura, Əbu Süfyan.
- 12) Kiçi təcvid. Əbu Süfyan, Teymurxanşura, 1911.
- 13) Dəniz Sindibad. Mütercimi: Nohay Batır Mirzəyev. Teymurxanşura, 1912.
- 14) Can şah. Mütercimi: Nohay Batır Mirzəyev. Teymurxanşura, 1330.
- 15) Ulu təcvid. Əbu Süfyan. İki dəfə təb edilmişdir. Teymurxanşura...
- 16) Coğrafiya. Coğrafiya haqqında Əbu Süfyan tərəfindən ilk dəfə yazılmış bir əsər olub, iki dəfə təb edilmişdir.
- 17) Buz yigit. Məşhur "Buz yigit" hekayəsi kumuk dilinə çevrilmişdir. Əbu Süfyan.
- 18) Ənbiya. Ənbiya tarixi olub, kiçik bir risalə şəklində iki dəfə təb və nəşr edilmişdir. Əbu Süfyan.

- 19) Tahir-Zöhrə. Məşhur "Tahir-Zöhrə" hekayəsini kumuk dilinə çevirmiş və iki dəfə təb olunmuşdur. Əbu Süfyan.
- 20) Yüz illik təpəx ruznamə. Kalendar surətində bir kitab olub, bir çox əlavələrlə bərabər iki dəfə təb və nəşr edilmişdir. Əbu Süfyan.
- 21) On iki illik ruznamə. Kiçik bir kalendar olub, dörd dəfə təb və nəşr edilmişdir. Əbu Süfyan.
- 22) Yusif əleyhissəlam. "Qissei-Yusif", nəzm ilə söyləyən iki bin beytli bir risaledir. Əbu Süfyan.
- 23) Vəsiletün-nicat. Təriqət bəhslərini havi və şeyxləri tənqid edən bir əsərdir. Əbu Süfyan.
- 24) Yanğı mövlud. Kumukca yazılıb nəşr eləmiş bir mövlud kitabıdır. Əbu Süfyan.
- 25) Elmi-hesab. Hesab fənnində ən əvvəl yazılmış kumukca bir risaledir. Əbu Süfyan.
- 26) Ərəbcə duaları (tərcüməsi): Əbu Süfyan.
- 27) Nəzmi-kəlam. Dini mündericəli kiçik bir risaledir. Əbu Süfyan.
- 28) Qəsidei-bürdə. Kumukca tərcüməsi: Əbu Süfyan.
- 29) Bələül-islam. Türkcədən (osmanlıcadan) kumukcaya nəql edilmiş rümuşli bir hekayədir. Əbu Süfyan.
- 30) Əcəmi-müxtəsər. İbtidai məktəblər üçün tərtib edilmiş elmi-hal. Əbu Süfyan.
- 31) Fəzailül-fəraiz. Elmi-fəraizdən ərəbcə. Əbu Süfyan.
- 32) Əcəmi-fəraiz. Fəraizdən bəhs edən kumukca kiçik bir risale. Əbu Süfyan.
- 33) Kəlilə və Dimnə. "Kəlilə və Dimnə" namındakı kitabın Əbu Süfyan tərəfindən kumukcaya tərcüməsidir. Təb edilmişdir.
- 34) Tutunamə. "Tutinamə"nin kumukcaya tərcüməsidir. Hənz basılmamışdır. Əbu Süfyan.
- 35) əl-Xidmətül-məşkurə fil-lüğatil-məşhurə. Türkcə kitab və qəzetə oxuyanlar üçün tərtib edilmişdir. Əbu Süfyan. Buynakski (Teymurxanşura), 1925. 200 səhifədir (Təqribən on dörd bin kəlməyi havidir).
- 36) əl-Lüğətüs-siyasiyyə. Qəzetə və kitablarda təsadüf olunan cəmi siyasi lüğətləri təfsir edən bir kitabdır.
- 37) əl-Bürhanül-qatə fi-isbatiş-sanc. Ərəbcə. Əbu Süfyan tərəfindən yazılmış dini bir risaledir. Təb edilməmişdir.

- 38) əl-Lüm'ətüd-düriyyə fit-tarixil-hürriyyə. Hürriyyət iğtişahlarında olan əhval və qayğı bəyan edib. Təb edilməmişdir.
- 39) Yaşları dünyası. Məhəmməd əl-Qəraxi Dəbirov, 1922, Teymurxanşura.
- 40) Yemiş xəbərlər, şirin sözlər. Tərcümə: əl-Ərəfli Şeyx Əhməd Nəbi Baybulat, 1924.
- 41) Leyla və Məcnun. Bizim əlimizdəki nüsxədə nə tarix, nə də mütercim bəlli deyildir.
- 42) Mədəniyyət tarixi. Genkonun (Генко) əsərini tərcümə: Məhəmməd əl-Qəraxi Dəbirov.
- 43) Davud bulan Leyla. Əsər. Nəhay Batır Murzəyev, 1912.
- 44) Hazır dərman. Домашняя аптека. Əbu Süfyan, 1911.
- 45) Fənni-tərbiyə və tədris və oları üsulu. Müəllifi: Məhəmməd əl-Qəraxi Dəbirov. Buynakski, 1934.
- 46) İsmail bəy. Rus şairlərindən Lermontovun bu namdakı məşhur parçasının tərcüməsi. Mütercim: Abdulla Əliyev. Moskva, 1925.
- 47) Manay Əlibəyzadənin məcmuəi-əsarı. Tizgen: Mikail Xanbulat Yaxsaylı. Buynakski, 1925.
- 48) Birinci kəsək. Aləm Salavat. Buynakski, 1925.
- 49) İrşadüs-sibyan. Kumuk dilində ilk əvvəl üsuli-cədid ilə yazılmış əlifba kitabıdır. Təb və nəşr edilmişdir.

KUMUK SƏRFİ

Kumuk şivəsinin başqa türk şivələri arasındakı yeri

Burada əsl məqsədimiz heç fəzlə müqayisə və fərziyyələrə veril-məyərək, kumuk dilinin bizə məlum olduğu qədər bugünkü vəziy-yəti haqqında, bilxassə şəkil və səs cəhətindən bəzi zəruri məlu-matı vermək, yəni kumuk şivəsinin təsviri sərfini (*gramm. descrip-tive*) ana cizgilərlə təsbit və təyin etmək isə də, bir kaç sözlə birinci, ədəbiyyat qisminin sonunda qeyd etdiyimiz materiallara dayanaraq, kumukcanın türk şivələri arasındakı yerini təyin etməyə çalışırıq. Bugünkü kumuk şivəsi əsas xətləri ilə alındıqda bu xüsusda çoxdan çox əmək sərf etməyə də hacət yoxdur. Çünki kumuk şivəsinin sövti və şəkli xüsusiyyətləri onun hankı türk şivə qrupasına girdi-yini pek açıq surətdə göstərir. Bugünkü canlı şivələrdən kumuk-caya ən yaxın olanları, şübhəsiz, bəlkə, qaraçay və Şimali Krım şiv-ələridir. Bunlardan kumukca birinci dərəcədə [c]-[y] dəyişməsinin yoxluğu ilə ayrılır.¹⁶ Məsələn:

Söylənən şivələrdə,
Şimali Krımda:

cigit (джигит)
cətan (джаман)
calğan, calan (джалган)
cür (джүр)

Kumukca:

yigit (игит)
yaman (яман)
yalğan (ялган)
yür (йүр)

Bir də fəlzəmlərdən hal şivəsinin mütəkəllim cəm zəmirinin öncə söylədiyimiz Şimali Krım şivəsində -miz olduğu halda, kumuk-cada, Qazan-tatar şivəsində də olduğu kibi, -biz olmasıdır. Məsələn:

Söylənən şivələrdə,
Şimali Krımda:

kitemiz
kalamız
baramız

Kumukca:

qetebiz
qalabız
barabız

Nəhayət, üçüncü ayrılıq nöqtəsi olaraq, kumuk şivəsinin başqa şivələrdə bulunan yumşaq səslərə qarşı qatı (твёрдые) səslərə malik olması və ümumiyyətlə bu şivədə tələffüz mərkəzinin (артикуляци-онная база) arxa damaq (заднее небо), yaxud yumşaq damaqda (velum) bulunması gözə çarşıyor, halbuki yuxarıda söylənilən şivə-lərdə bu mərkəz daha ziyadə damaqda (palatum / нёбо) bulunur.

Misallar: *soylamak* (сойламак) *soylemek* (сойлемек) yerinə, *bil-mak* (билмак) *bilmek* (билмек) yerinə.

Yaxud *her*, *bilen*, *dinle* / *dingle* (хер, билен, динле / дингле) kibi sözlər yerinə kumukcada *har*, *bulan*, *tinqla* (хар, булан, тын-ла) şəkillərində bulunur.

Vəlhasil, kumuk şivəsi "qırçaq qrupu" namilə məlum olan türk şivə qrupuna girir ki, məlum olduğu üzrə, qrupun başlıca tarixi abi-dəsi on dördüncü əsrin başından qalma "Koman məcmuəsi"dir ("Codex comanicus"). Burada şunu söyləmək lazım ki, V.Banqın (В.Банг) zənn etdiyi kibi, koman dili və koman məcmuəsi Şər-q qrupasına aid bir abidə sayılamaz, bəlkə, söylədiyimiz kibi, qırçaq qrupasının tarixi abidəsidir.

Lakin bu xüsusi aydın və açıq surətdə göstərmək üçün "Koman məcmuəsi"nin şu saat əlimizdə bulunmaması pek böyük maneədir. Türk dillərinin sinifləndirilməsinə – klassifikasiyasına dair yazdı-ğımız zaman bu məsələyi ayrıca mövzu bəhs edəcəyimizi vəd edə biliyoruz. Qırçaq qrupu N.T.Samoylovicin təsnifində lisan cəhə-tindən "tav-qrup" ("тав. группа"), coğrafi cəhətdən "şimal-qərbi" ("северо-западная") deyərək qeyd olunmuşdur ki, bizim fikrimizcə, əsas etibarilə doğrudur. Bu surətlə kumuk şivəsi başlıca türk şivə-lərindən qazax, qırğız şivələrinə yaxınlaşır, noqay şivəsilə daha ziyadə yaxındır. Lakin görək kumuk və görəkə bəlkə və Şimali Krım türk şivələrinin bütün digər şivələrdən ayrılıb bir-birilə birləşən nöqtə-lərini göz önündə canlandırmaq üçün bu şivənin – kumukcanın sərfi-nə bir göz gəzdirmək lazım gəlir ki, işlə bu məqsədlə bu sərfi tas-lağı (грамматический очерк) tərtib etməyə qərar verdik.

Mühərrir kumuk şivəsilə qonuşma – söyləşmə yolundan ziyadə oxuma və kitab vasitəsilə tanış olduğu və kumuk dilində yazılan

¹⁶ Nümunələrdən də göründüyü kimi, əslində həmin dəyişmənin varlığı ilə ayrılır. Görünür, diqqətsizlik üzündən mexaniki yanlışlığa yol verilmişdir (*red.*).

kitabların həmin cümləsi ərəb yazısı ilə yazılmış bulunduğu üçün bu şivənin səsləri haqqında verəcəyimiz məlumat saitələrdən (гласн.) ziyadə samitələrə (согласн.) aid olacaqdır.

"Kumuk sərfi"mizin səs bəhsində saitələr sisteminə ziyadə samitələr sistemini verməyə çalışacağıq.

I. *Akıl (акыл), okunç (окунч), iz (из), arakı (аракы), aydı (айды)* kibi sözlərin başında [h] səsi peyda oluyur. Bu surətlə *akıl – hakıl, okunç – hokunç, iz – hiz, uc – huj, arakı – harakı, aydab – haydab...* oluyor. Məsələn:

*Haydab barğan kapusını aldına,
Açılmağan, anam, qapulanı açsana.
Mən balana terbenmesdəy ok tigen
Olda hujı öler yimik bek tigen.*

(Abdullanı yırtı)

Sözlər: *haydab (aydab) – sürüb, terbenmesdəy (dəprənmə) – dəprənməz kibi, hujı – üçgü, öler yimik – öləcək kibi, yemik – kibi, bek tigen – qüvvətli toxunmuş.*

II. Bəzi sözlərin sonunda [n], [r] və [m] səsləri [l] və [n] səslərinə keçər: *zarar (зарар) – zaral (зарал), derman (дерман) – darmal (дармал), xançar (ханчар) – xançal (ханчал), tamam (тамам) – taman (таман), kaftan (кафтан) – kaptal (каптал).*

Darmal:
*Tirekden avrulağa,
Ne darmallıq mapkasan.
Özün saklanup bulmay,
Mağayalan yapkasan.*

(İçki bulan kişini davı)

Sözlər: *tirək – tiryak, tapkasan – bulmuşsan, yapkasan – yapmışsan [...]*

Zaral:
*Seni artıq söygenleni
Axırların görərsen.*

*Dini bulan malına
Haman zaral beresen.
(İçki bulan kişini davı)*

Taman:
*Cahillikdən faqır xalq
Zülmü görge nələr haman.
Kop ayıb incitmeyim,
Anlasa, şu da taman.*

III. Bəzi bəsit səslərin ciftləndiyi (şiddə) görüliyə: *qıçır (гычыр) – qıççır (гыччыр), yetinçi (ietinчи) – yettinçi (ietтинчи), ulu (улу) – ullan (улан).*

*Qurdaşına artın aytub qıççırğan,
Çavub kelgen can qurdaşı yağna.
(Abdullanı yırtı)*

IV. [N] səsi kəndisindən sonra gələn [d] səsinə təmsil ediyor, yəni [n]-ə çeviriyor: *menne (менне) – mende (менде)* yerinə, *bolmağanney (болмағанней) – bolmağandey (болмагандей)* yerinə. Bu hadisəyə kumuk dilində pək çox misal buluna bilir:

1) *Bek belsenip şunni Abdullam bek tuşken,
Şol yavlağa bolmağanney iş etken.*

2) *Qısqa kece meni Abdullam qırk turub,
Qırk tamurdan sağa balam süt berüm,
Şunı üçün menne halal etimen.*

(Abdullanı yırtı)

V. Çox dəfə [n] səsinə əvvəl cəm ədatı, şəkilçisi olan "-lar, -lər"-in sonundakı [r] səsi düşər: *söykenleni – söykenlerni, biyleni – biylerni, öyleni – öylerni* yerinə.

*Seni artıq söykenleni,
Axırların görərsen.*

*Dini bulan malına
Haman zaral berersen.*

(İçki bulan kişini davı)

VI. [N] səsi [l] səsi önündə bu sonuncusu tərəfindən təmsil ediliyir: *azğanlar* (азғанлар) – *azğallar* (азғаллар), *ičegenlər* (ичегенлер) – *ičegeller* (ичегеллер), *okuğanlar* (окуғанлар) – *okuğallar* (окугаллар), *ičmesinlər* (ичмесинлер) – *ičmesiller* (ичмесиллер). Bu da kumuk dilində çox sıx rast gəlinən bir hadisədir:

*Dünyada bar dinlerde,
Sen haram deb yazğallar.
Şel seni içegeller,
Hak yolundan azqallar.*

VII. [K] səsi [q] səsinə çevrilir; bu [k] və [q] arxa damaq səsi olaraq eşidiliyir: *qıçırğan* – *kıçırğan* yerinə, *qurdaş* – *kurdaş*, *qız-qatın* – *kız katun*, *qartını-qurtını* – *kartını-kurtını*, *qırk* – *kırk*, *qayçı* – *kayçı*, *qançık* – *kançık* [yerinə]:

*Bezengen qız qanıday
Şavlebere sen haman.
Adamnı aldatasan,
İçkenne otun yaman.*

(İçki bulan kişini davı)

Sözlər: *şavle* – *şölə*, *işiq*; *otun* – *odun*, *ataşın*.

VIII. Halbuki, ümumiyyətlə şimal türk şivələrində olduğu kimi, kumukada da cənubi türk şivələrinin sədalı samitələrinə (звонкие согласн.) qarşı sağır (глухой) samitələr bulunur: *otun yaman* – *odun*, *kumuk til* – *kumuk dili*, *tav* – *dağ*, *yüz türli* – *yüz dürli*, *kömlək* – *gömlək*.

IX. [Ç] səsi ilə bir sözdə bulunan [s], yaxud [z] səsi [ç] səsi tərəfindən təmsil olunur: *çaç* – *saç*, *çaçmaq* – *saçmaq*, *çəcmək* – *çəzmək*, *çaңçmaq* – *saңçmaq*.

*Etme söyüb xalqıma bir qulluğnı,
Çaçdım çarnab tavğa bir az urluğnı.*

(Can azığı. Temir Bulat)

*Çaneleni yalnkıdı çaçlarınğ,
Qarlağaçnı qanadı dey qaçlarınğ.
(Əbu Süfyan məcmuəsi)*

*Götürüb kürkə kim saldı,
Kürdə bilenin kim çəçdi.
("Veyah" Əbu Süfyan məcmuəsindən)*

X. Ərəbcədən kumukcaya keçmiş sözlərdə [f] səsi [p] səsinə çevriliyir: *payda* – *fatda*, *tarap* – *taraf*.

*Haraka, kenek vıçnıken,
Yüz türli isbayı atın.
Nə dese de payda yok,
Şu nıcas aslı zatın.*

(İçki bulan kişini davı)

XI. Kumuk dilində sövti, fonetik nöqtəyi-nəzərdən gözəçarpan bir xüsusiyyət daha müzaf iləy (genetivus) şəkilçisinin sonunda başqa şivələrdə rast gətirdiyimiz [n], yaxud [nq] səsinin düşməsidir: *olunı* – *oğlunun*, *bileni* – *bilerin*, *olanı* – *oların*, yaxud *olarınq*.

- 1) *Fənni-tərbiyə və tədris və olanı üsulu.*
- 2) *Bir tirek, biri sen,
Adam olunı yavı.
Dünyanı sız buz doğuz,
Kimni bar oğar davı.*

(İçki bulan kişini davı)

XII. Bəzən də məful bih (accusativus) şəkilçisinin axırında bulunan [i] səsi düşər: *axırların* – *axırlarını*, *bizlerin* – *bizlerini*.

*Seni artıq söygenleni,
Axırların göresen.
Dini bulan malına,
Haman zaral beresen.*

(İçki bulan kişini davı)

XIII. Kumukcada [g], [k] səsinin, Şimali Kırım, balkar və başqa şivələrdə olduğu kimi, iki dürlü qarşılığını buluyoruz: [v], [y]: *bik – biy, yiğ – ciy, dek – tey, yığın – çiyin, sağ – sav, tağ – tav, bağ – bav*. Filvəqə burada *tağ – tav* sözündəki dəyişmədən başqalarını cənub şivələrində də bulmaq mümkündür. Məsələn, osmanlıda: *dek – dey, çiknə – çiyne, bek – bey* və sairə.

XIV. Birhecalı üçsəslə və sonu sakin, yəni samitə ilə bitən ərəb sözlərinin sonuna bir [u] səsi əlavə olunduğunu görüyoruz: *asr – asru, şir – şiru, hökm – hökmu, ilm – ilmu, rahm – rahmu, ahl – ahlu*.

1) *Cahillikdən fərir xalıq,
Zulmu görkenler haman.
Kop aytib incitmeyim,
Anlasa şu da taman.*

2) *İlmuli kişi bulan
Har bir işin tinç biter.
Yalğan bulan gertini
Anlab bilib hokmu eter.*

3) *Hey muselman cemaet,
Rahmulı qardaş qurdaş.
Bizin etib qoymağız,
Hayvanlar bulan yuldaş.*

4) *Qıblamda asrulardır yuxlayğan
Cahillikdən danğır ağan tavlər bar.*

5) *Aləm Salavatını şi'rularından.*

XV. Rusca [vasitəsi ilə] başqa yabançı dillərdən kumukcaya giren sözlər səs cəhətdən şöylə dəyişmələrə məruz qalmışdır: *kansaral* (kanselyariya?) "məhkəmə", *faberlin* (poverennı?), *isxot* (sxod), *pristob* (pristav), *irazi* (razi), "Allah irazi bolsun".

XVI. *Var, ol* sözləri *bar, bol* şəklindədir.

XVII. Sonunda iki samitə (согласн.) rast gələn bəzi sözlərdə sonuncu samitə düşər: *dust – dus, ald (on) – al, ast (alt) – as, taxt – tax*.

XVIII. Azərbaycan şivəsində daha bariz, açıq surətdə gördüyümüz səs intiqalı (təqdim, təxir) hadisəsinə kumukcada da rast gəliriz: *tərpən – terben* (тербен), *sarımsaq – samursak* (самурсак).

XIX. Mürəkkəb səslərin ayrılması, bəsit səslərin mürəkkəbləşməsi görülməkdədir.

Bu hadisəyə bizim topladığımız materiallarda yalnız iki misal vardır: *gerçek – gerti* (гепти), *padşa, patşa – paça* (пача).

Kumuk dilinin şəkilçiləri

Sözyapıcılar. Kumuk dilinin şəkilçilərindən, bilxassə sərfi şəkilçilərdən uzun-uzadıya bəhs etməyə hacət yoxdur, çünki bu şəkilçilər Şimali Kırım və yaxud balkar şəkilçilərinin həmin eynidir. Yalnız kumukcada kiçiltmə və oxşama (уменьшительн. и ласкательн.) şəkilçisi olan *-çuk, -çik, -çık* (-чук, -чик, -чык) şəkillərə rast gəlinmir. Bunun yerinə *kiçici*, *kiçici* sözü qullanıyır: *vay kiçici qız...* ilax.

1. Olduqca az rast gəlinən *-v, -uv* kimi şəkilçilərdir. Bununla bərabər, *aşav, yaşav, yatır...* kimi sözlərə rast gəlinməkdədir.

2. *-lıq, -lik* şəkilçiləri kumukcada pək canlıdır: *cahillik, açlıq, tokluq, yokluq*.

3. *-uk, -ık, -ik* şəkilçiləri vardır: *tar+ık, yar+ık, yort+uk, art+ık*.

4. *-çı, -çi*: *yırçı, sebebçi, istibdadçı, oblavçı, bulavçı, yolçu*.

5. *-ış, -iş*: *terben+ış, en+ış, get+ış, et+ış*.

6. *-ağan, -egen*: *aytağan* "söyləyən, söyləyici", *söyegen* "istəyən, istəyici", *görünegen* "görünən, görünücü".

7. *-im, -im*: *bilim, ağım, soğum*.

8. *-ç*: *iban+ç=ibanç, kuan+ç=kuanç, söyün+ç=söyünç*.

İştə bu surətlə bütün türk şivələrində rast gətirdiyimiz ümumi sözyapıcı şəkilçiləri (*-ak*: *bıçak, töşək*; *-it*: *kebit "geymək"*; *-me, -ma*: *oyanma, getme...*).

Kumuk dilində sözdəyişdirici şəkilçilər

Cəm. Kumuk dilində də, başqa türk dillərində olduğu kimi, cəm, çoxluq şəkilçisi *-lar, -lərdir*: *xəyal – xəyallar, xal – xallar; tişlər, işlər, gözler, sözlər*. Yalnız, yuxarıda izah etdiyimiz kimi, bilxassə [n] səsinin [sonra gəldikdə [n] səsi [l] səsinə çevrilir]: *ol (lar)*, yaxud *-lər* şəkilçisinin [r] səsi düşər.

Məf'ul halları. Məf'ul və yaxud isim halları yapan nəhvi şəkilçilər kumuk dilində şunlardır:

Birlik (müfrəd)

öy+ni
öy+de
öy+den
öy+ge
öy+bulan

öy (ev)

Çoxluq (cəm)

öyleni
öylerde
öylerden
öylege
öyler bulan

İxtar: Başqa sözlərin çəkilişində də fərq yoxdur. Bu surətlə kumukcanın məf'ul şəkilçiləri şunlar olur:

- 1) məf'ul bih və müzaf ileyh (yəni accusativus, genitivus) şəkilçisi: -ni (-ни).
- 2) məf'ul fih (locativus): -de (-де), -da (-да).
- 3) məf'ul ileyh (dativus): -ge, -ha (-ге, -ха), -ke, -qa (-ке, -ка).
- 4) məf'ul ənh (axessivus): -den (-ден), -dan (-дан).
- 5) məf'ul məəh (committativus): bulan (булан) olmuş olur.

Zəmir

Kumukcanın dib, təməl zəmirləri şunlardır:

1) men (мен)	4) biz (биз)
2) sen (сен)	5) siz (сиз)
3) o, ol (о, ол)	6) olar (олар)

Kumuk zəmirlərinin (местоимение) çəkilişi şöylədir:

I. men

- 1) məf'ul ileyh: mağa. Misal: Mağa geldi (Мага гелди).
- 2) məf'ul bih: meni. Misal: Meni kordi (Мени корди).
- 3) məf'ul ənh: menden, mennen. Misal: Menden, mennen aldı (Менден, меннен алды).
- 4) müzaf ileyh: meni. Misal: Meni atım (Мени атым).
- 5) məf'ul fih: mende. Misal: Mende avru bar (Менде авру бар).

II. sen

- 1) sağa: Sağa aytqan edim (Сага айтқан эдим).
- 2) seni: Seni kordim (Сени кордим).
- 3) senden, sennen: Senden, sennen kore (Сенден, сеннен коре).
- 4) seni: Seni atın (Сени атын).
- 5) sende: Sende bar (Сенде бар).

III. o

- 1) oğar: Dünyanı siz bozduğuz, kimni bar oğar davı (Дуныны сиз боздугуз, кимни бар оғар давы).
- İxtar:* Məf'ul ileyh (dativus) şəkilçisi bir kaç sözdə -ğa, -ge yerinə -ğar, -ger olur: o+ğar, şu+ğar, ne+ger (neye), bu+ğar...
Qart anayı bulub turtub oyatqan.
Qart abayı bulub şugar sur aytqan.
Köz göre, qulaq eştine, halı neger qaraybiz.
İnnemey yatıb tursak, yok bulmağa yaraybiz.
- 2) onı: Onı bilgen xalq dabar (Оны билген халк дабар).
- 3) ondan-onnan-andan-annan.
- 4) onı, anı: Onu sözu yalğan (Ону созу ялган).
- 5) onda, anda.

I. biz

- 1) bizge, bizie,
- 2) bizim,
- 3) bizden,
- 4) bizim, bizim uyubiz (бизин, уйубиз)
- 5) bizde.

II. siz

- 1) sizge, sizie,
- 2) sizin,
- 3) sizden,
- 4) sizin,
- 5) sizde.

III. olar

- 1) olağa (олага),
- 2) olanı,
- 3) olardan,
- 4) olanı,
- 5) olarda.

İxtar: Mənim, yaxud bizim yerinə, kumukcada meni olduğuna görə mənimki şəklinin yerinə də meniki bulunur. Bunun da sonuna nəhvi şəkilçilər gəldiyi zaman şu surətdə çəkiliyor:

1) *meniki*, 2) *menkinə*, 3) *menkinden*, 4) *menkinde*;
Seniki, senkine, senkinden, senkinde... eyni surətlədir.

Mülk zəmirləri. Kumukcada nisbət və mülk anladan şəkilçilər başqa türk şivələrinin şəkilçilərindən, biləcəm Şimali Kırım türkçəsindən heç də ayrı deyildir. Yalnız bir kaç nöqtələr vardır ki, bunları işarət etmək istiyoruz. Nisbət *-gi, -ği, -ki, -qı* şəkilçilərinin *evvelki, baştağı, burunğı...* kibi şəkillərdə qullandığını qeyd etməklə bərabər, mülk zəmirləri üzərində az-çox durmalıyız.

1) *Olum, atam, anam...* kibi tərkiblərin sonundakı *-m* şəkilçisi kumukcada da bulunuyor. Lakin bu *-m*, yuxarıda da işarət etdiyimiz kibi, *men* sözünün sonuna gələm, yəni *menim* şəkli artıq kumukca deyildir. Kumukcada bunun yerinə, *meni* qullanıyor:

*Qısqa geçe meni Abdullah qırk turub,
Qırk tamurdan sağa, balam, süt berdim.
Şunı üçün menne halal etimmen.*

(Abdullanı yırı)

2) *-nin, -nən, -n* mülk şəkilçiləri kumukcada yoxdur; yuxarıda qeyd etdiyimiz vəchlə, *sənin, onun, babanın, kumukun* kibi şəkillər yerinə, *seni, onu, babanı, kumuknu* deniliyor. Eyni hal Kırım türkçəsində də olduğunu söyləyə biliyoruz: burada hətta *men (мен), sen (сен), on (он)* kibi şəkillər də vardır. Məsələn: *men anam (мен анам), sen baban (сен бабан), on akçası (он акчасы)*. Lakin Kırım şivəsində görək *onu*, görəksə *on* şəkli kumukcada *onu* şəklinin qazandığı qədər nüfuz və təsir qazanmamışdır. Çünki kımımda bu şəkillər həp yan-yana bulunurlar. Bunun da səbəbi, sübhəsiz, Kırım da yan-yana bir kaç şivənin (yalıboyu, Çonqar, Bağçasaray...) bulunmasıdır. Kumuklarda isə kumuk şivəsi içində bu qədər – Kırım da qədər – dürlülük, əlbəttə, yoxdur. Başqa adlarda, sözlərdə kumukca da *baban, aban, anan...* şəkilləri qullanırlar.

3) *-i, -si* şəkilçiləri kumukcada başqa qıpçaq qrupuna girən şivələrdəki vəziyyətə malikdir: *anası, arası, bahası, qardaşı, dini, yoli...*

*Beştav bulan Maşuk tavnı arası
Tolğan idi aldın yerli yurtlağa.*

*Yaşavnu heç yok idi bahası,
Tınıflavlu idi yaş kişilə qartlağa.*
(Lermontov tərcüməsi İsmayıl bəy)

Ulanı qardaşı bir öyde idi, anası başqa öyde idi, yanında qızlarda bulan (Manay. Kumuk toy).

İxtar: Başqa şivələrdə tərkib sayılıb ikinci sözün axırında iza-fət, yaxud tərkib şəkilçisi *-i* bulunan sözləri də kumuklar bəzən “i”siz qullanırlar: *kumuk til (kumuk tili yerinə), Bağdad şəhər (Bağdad şəhəri), kumuk toy (kumuk toyu)*. Filvəqə böylə tərkiblər başqa şivələrdə də az deyildir: *saban toy, şaytan toy, yel tərmen (yel dəyirmanı)*.¹⁷ Lakin bu tərkiblər artıq bir ad yerini tutarlar. Kumuklarda isə, yuxarıdakı misallarda gördüyümüz kibi, böylə deyildir.

4) *-ğuz, -ğiz, -güz, -giz;* türk şivələrinin bir çoxunda *-nız, -niz, -nuz, -nüz* şəklində olan bu şəkilçi kumukcada *-ğuz, -ngiz* şəklində bulunuyor: *babağiz, oyuğuz, burunuğuz, elingiz, qözüngiz*.

5) *-miz:* kumukcada, Qazan-türk şivəsində olduğu kibi, başqa şivələrdə də *-miz* şəklində olan mülk şəkilçisi *-biz* şəklini saxlamaqdadır: *elibiz, bababiz, tilibiz*.

*Eki avuz söz bilə biz,
Bağiz gözden görəbiz.
Altunlu tax, almas tav
Ayslerde elibiz.*

Bu nöqtə kumukca Şimali Kırım və başqa nöqtələrdə kumuk şivəsinin yaxın olduğu türk şivələrindən ayırır, Qazan-tatar şivəsinə yaxlaşıdır.

6) Başqa türk şivələrində olduğu kibi, kumukcada da çoxluq qəib (cəm qəib) şəklinin mülk şəkilçisi ilə müfrəd, birlik şəkilçisi arasında fərq yoxdur: *bağirları, zətləri, qadaları, öyləri...*

Bu surətlə kumuk şivəsinin mülk ifadə edən şəkilçiləri böylə olur:

¹⁷ Cığatay kişi, cığatay söz... kibi misallar Orta Asiya türk şivələrində də rast gəli-yor (Cığataysche Sprachstudien. Von H. Vambery, s.1).

Baba

Babam, baban, babası, bababız, babağız, babaları.
Elim, elin, eli, elibiz, elingiz, elleri.

Sayqı adları

Besit sayı adları kumukçada şunlardır:

1 – bir, 2 – eki, 3 – üç (уч), 4 – dörd (дөрт), 5 – beş, 6 – altı (алты), 7 – etti (етти), 8 – seqiz (сегиз), 9 – doquz (догуз), 10 – on (он), 20 – yigirma (игирма), 30 – otuz (отуз), 40 – qırk (қырк), 50 – elli (элли), 60 – altmış (алтмыш), 70 – yetmiş (жетмыш), 80 – seksen, 90 – toksan (токсан), 100 – yüz, 1000 – min (мин).

Kırım Çoğar (Şimali Kırım) şivəsində rast getirdiyimiz başlıca sayı şəkilçiləri kumukçada da vardır:

- 1) -lep, -lap (-лєп, -лєп): *berulep, ekelep, altavlap...*
Eyni zamanda *birlep, ekişlerlep, üçerlep...* deniliyor.
- 2) -ev, -av (-эв, -ав) şəkilçiləri də bulunur: *birev, ekev, altav...*
- 3) -er, -ar (-эр, -ар) şəkilçiləri də var: *birer, ekişer, üçer...*
- 4) Sıra şəkilçisi -nci: *birinci, ikinci, üçüncü, yüzüncü...*
- 5) *Çok* sözünün yerinə kumukçada *köp, yeme*, yaxud *heme, var* yerinə *bar* sözləri bulunur. Bunların da müzaf halı *köpisi, barısı* şəklindədir.

İşarət sözləri

Kumukçada işarət üçün qullarılan sözlər şunlardır:

1) bunu, münü (буну, муну); 2) bugar, 3) muni, 4) munna, munda (мунна, мунда); 5) munnun, munda (муннан, мундан).

1) şunu, 2) şugar, 3) şuni, şununq, 4) şunna, şunda, 5) şunnan, şundan.

1) o, 2) oğar, 3) onu, onunq, 4) onda, 5) ondan.

Çoxluq şəkilləri:

1) bulanı, 2) bulağa, 3) bulanı, 4) bularda, 5) bulardan;

1) şulanı, 2) şulağa, 3) şulanı, 4) şularda, 5) şulardan;

1) olanı, 2) olağa, 3) olanı, 4) olarda, 5) olardan.

Şimali Kırım türkçəsində olduğu -lay, -ley əlavəsilə *bulay, şulay...* yaxud -day, -dey kimi şəkilçilərin əlavəsilə *şunday, munday...* kimi və daha bu şivədə işarət sözlərindən yapılan şəkillər meydana getirilir.

İş sözləri

Kumukçada da, məsdər (неопр. наклонение) şəkilçisi -mek, -mak isə də, əsərimizin birinci səhifələrində qeyd etdiyimiz kimi, -mak şəkilçisi daha ziyadə yayılmaqdadır; məsələn, *soy+mak, bil+mak, kör+mak* kimi sözlərə kumuk dilində pək çox rast gəlinir.

Kumuk fellərinin zamanları və bunların şəkilçiləri şunlardır: *aşa* cizirni, damarını alacaq olursaq, bundan şimdiki zaman şəkilləri şöyle olur:

1) aşayman, 2) aşaysan, 3) aşay,

1) aşaybız, 2) aşaysız, 3) aşaylar.

Keçmiş zaman:

1) aşadım, 2) aşadın, 3) aşadı,

1) aşadık, 2) aşadığız, 3) aşadılar.

Gələcək zaman:

1) aşacakman, 2) aşacaksan, 3) aşacak,

1) aşacakız, 2) aşacaksınız, 3) aşacaklar.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, gələcək zaman -r (-p) şəkilçisi ilə də ola bilər:

1) aşarman, 2) aşarsan, 3) aşar,

1) aşarız, 2) aşarsız, 3) aşarlar.

Cənubi türk şivələrində bulunan -miş şəkilçisinə qarşıluq kumukçada -ğan, -kan, -gen, -ken bulunur. Lakin kumuk fel şəkilçiləri arasında marağı cəlb edən başqa bir şəkilçi daha vardır ki, o da -ağan, -egen şəkilçiləridir. Məsələn, *aytağan, söyegen, bilegen, göregen* mənaca bəzən Kırım tatarcasındakı *aytatırğan, söyətürğan...* sözlərinin mənasına gəlir, bəzən də *söyüci, atıcı* mənalarına gəlir, yaxud da *aytan, seven* sözlərlə tərcümə oluna bilər.

Başqa fel şəkilçiləri bizim "Kırım-tatar elmi sarfı"nda göstərdiyimiz fel şəkilçilərinin həman eynidir, məsələn:

1) *karamay* (bütün şəkilləri ilə bərabər), *yaramay, bilmey...*

2) *barqınça, gelgince...*

- 3) yabayım, qabayım, yazayım, tabayım,
- 4) yabsam, tıklasam, oxlasam...
- 5) tüşməsəy, bilməsəy, küləməsəy,
- 6) bulmayım, sorarmı, qonarmı (sorgu, istifham şəkilləri),
- 7) bulmayçı, almayçı, görməyçi (Kırım şivəsində: *almayka, kör-meyki, bulmayka*...)
- 8) bulsun, tolsun, kulsun,
- 9) başlav, yaşav, yativ...
- 10) bil, kör, aş (ömri-həzır),
- 11) yorvey edim, bile edim...

İxtar: Kırım və başqa kumukcaya yaxın şivələrdə bulunan və felin dürlü şəkillərini (mötədi, lazım, məchul, mişarikət, mütiyəvət...) meydana gətirən şəkilçilər kumukçada həp vardır. Şimdilik kumukcaya məxsus hər hankı bir şəkilçi gözümləyə çarpmadı. Kırım türkçəsində olduğu kimi, kumukçada da *yetmek, almaq, bilmək*... kimi məs-dər şəkilləri məful iləy (dativus) vəziyyətində şu şəkilləri ahlırlar: *yetme, alma, bilme*.

*Qanatka bir ep etip uçma söysəm,
Yetme qoymay yaş canıma yavlarbar.*

Şurasını da qeyd etməliyəm ki, bəzən kumukçada *qoymam, bil-mem* yerinə *qoyman, bilmen* şəkilləri rast gəliyor.

Yarımsözlər

Kumuk dilindəki yarımsözlərin başlıcaları şunlardır: *ben, yimik* (kibin, kibi), *nay-ney, day-dey, arınqa, tışqarı, aldın, gerli, içine, iraxı (arkalı), de (dəxi), qaysı, qayda, halı, nege, neçin, bolan, başqa, neçakı, har*.

Əlalədə surətdə hər şivədə bulunan *vah, ax*... kimi nida sözləri, yaxud yarımsözləri də kumukçada bulunur.

Burada başqa türk şivələrində yarımsöz, hətta şəkilçi xidmətini gören *-dur* (-дур, -дюр, -дип) şəkilçisi kumukçada müstəqil söz halına gəlmişdir ki, mənası "evet, bəli"dir. Məsələn: – *Bu kumuk-yırmı?* – *Dur* (– *Bu kumuk şövqisimi?* – *Evet*).

On iki aydan ibarət zamanın adı kumuklarda da il (ил), ilin dörd parçasının adları 1) *qış*, 2) *yazbaşı (bahar)*, 3) *yay (yaz)*, 4) *güz (son bahar)*[dır].

Ay adları ərəbcə və son zamanlarda rusca xalq arasında *bayram ay, boş ay, qurban ay, çille* (qışın, yazın ortası)... kimi təbirlər [şəklində] dolasmaqda isə də, bu adlar islam dini adətləri (bayramlar) ilə bağlı olduğundan və kumukçada ayrı-ayrı müəyyən aylara aid olmayıb, müəyyən il parçasını (çillə) ifadə etdiyindən, başqalarında olduğu kimi, kumuklarda da on iki ayın tam türkçə, yaxud kumukca qarşılığını bulmaq qabil deyildir. Mahmud əl-Kaşqari artıq on birinci miladi əsrdə türklər arasında gün və başqa zaman adlarının istifadəsindən çıxıb, yerlərini ərəbcə adlar tutduğunu xəbər veriyor.¹⁸

Günlərin adları: 1) *cümə*, 2) *sonğı gün*, 3) *qattı gün*, 4) *itney gün*, 5) *telat*, 6) *arba gün*, 7) *xemis gün*.

Bunlardan *cümə, telat, arba, itney, xemis* sözlərinin, yəni 5 gün adının ərəbcə olduğu meydandır. Nəkim, avar və lak dillərində də "itney gün"ə qarşılıq *itney ku* (avar), *itney* (lak), "telat"a qarşılıq *telet ku* (avar), *dellel* (lak), "arba"ya qarşılıq *arba ku* (avar), *erbeh* (lak), "xemis"ə qarşılıq *xamis ku* (avar), *xamis* (lak) sözləri bulunur.¹⁹

Yalnız *qattı gün* və *sonğı gün* haqqında bir kaç söz söyləmək lazım gəlir. Professor A.N.Samoylovic "Türk xalqlarında həftə günlərinin adları" namilə yazdığı müfəssəl və qiymətli məqaləsində bütün türk xalq və qəbilələrinin günlərə ad verməkdəki sistemindən bəhs edərək, iki-üç yerdə kumuk gün adlarını da nəzəri-ətibara alıyır. Öylə görünür ki, professor kumukların cümə ertəsinə nəsil ad verdikləri haqqında dürüst məlumat alamamışdır. Çünki, onun yazılarından anlaşılırdığına görə, kumuklar cümə ertəsinə *şabat gün* (шабат) deyərəkmiş.²⁰

Halbuki, bizim Kazaniş, Kafirkumuk, Timurxanşura, Xasavyurt müəllim və sakinlərindən eşitdiyimizə və Əbu Süfyanın yuxarıda

¹⁸ ولین لتلك أسامي الأيام السبعة لان الأسوع عرف بالاسلام Yoni: Türklərdə 7 günün adları yoxdur, çünki həftə yalnız islam ilə məlum oldu (Divanü-lügait-türk, I cild, səh. 290).

¹⁹ Sittötü-ölsinə. Əbu Süfyan, səh. 63 (Fəsil fi əsmail-əyyam).

²⁰ Название дней недели у турецких народов. А.Н.Самойлович (Яфетический сборник, II, стр. 98-115).

zıkr olunan lüğətinə xəbər verməsinə görə, cümə ertəsi günü kumuklarda sonğı gün adlandırılır ki, bu surətlə əl-əhəd günü, yəni ərəbcə bazar gününün sistemində uyğundur. Bu sistem, Samoyloviçin də işarət etdiyi kibi, bir çox türk və müsəlman xalqlarında (Azərbaycan, Qazan, fars, tacik, çuvaşda) "cümə ertəsi" // "şənbe" adlandırılır ki, bundan sonra yekşənbə, düşənbə, seçənbə... ilax. gediyo.

Professor Samoyloviçin xəbər verdiyi gün adlarında sonğı gün adına rast gəlinmiş də, Stavropol türkmənlərində *cümə sonğı* de-nildiyni oxuyuruq. *Qattı günə* gəlincə, bunu professor Samoyloviç *əl-əhəd* ərəb sözünün xalqlaşdırılmış, kumuklaşdırılmış şəklə fərz ediyor.²¹ Bu sözün lak dilində *elkat* (Əbu Süfyanın imlasilə: *əlkat*) olması və başqa kumuk gün adlarının açıq surətdə ərəbcədən gəlməsi professorun bu fikrini qəbul etməyə məcbur ediyorsa da, digər tərəfdən, professorun özünün verdiyi xəbərə görə, eyni adın Stavropol noqaylarında bulunması və kumukların başqa gün adlarını Stavropol noqaylarının başqa gün adları arasında bənzəyiş etməsi, sonra *qattı günün* qərim və kımçaklarda *yuğ günü* adlandırılması bu xüsusi az-çox ehtiyatın lazım olduğunu göstərir. Çünki *yuğ günü*, professor Samoyloviçin dediyi kibi, hər nə qədər əski türk yuğ adətindən gəliyorsa da, qərim və kımçak şivəsində və hətta bütün türk şivələrindədir. *Yığlamaq* "ağlamaq" olaraq tərcümə edilə bilər. Bunun üçün bu sözü "matəm günü" deyərək tərcümə edə bilər. Əgər, kumuk *qattı gün* "ziyyəət günü" kibi bir mənaya gələrməzi? Şübhəsiz, Samoyloviçin verdiyi məlumatdan və bizim kumuk gün adları xüsusi ona əlavə etdiyimiz bəzi nöqtələrdən sonra bu sualı vermək, bəlkə, ziyadə səfədlilik sayılır. Yalnız, yuxarıda da söylədiyimiz kibi, türk zaman (il, ay, gün, əsr...) adlarının pək tez qayıb olub, çəcaq yerlərini əcnəbi sözlərə buraxdığını unutmamalıyıq.

Kumuk dilinin lüğəti

Bu əsərlərimizdə kumuk dilinin lüğətinə də bir göz gəzdirmək faydadan xali deyildir.²² Burada kumuk lüğətinə baxışımız yalnız

²¹ Yuxarıda zıkr olunan əsər, səh. 102.

²² Məntəqəşüf, bu dəfə əlimizdə Yulius Nemet (J.Nemeth) "Şorq jurnalı"nın ("Keleti szemle") 1911-ci sənəsi 1-2 nüsxəsində dərc olunan kumuk lüğəti mövcud deyildir.

onun başqa dillər və lüğətlərlə olan münasibəti haqqında fikir peyda etmək nöqtəsindən olacaqdır. Həftə günlərinin adlarında və başqa şimdiyə qədər misalları izah üçün gətirdiyimiz xalq ədəbiyyatı parçalarında oxuyucu bu xüsusi artıq az-çox bir fikir edinmiş olsa gərəkdir.

Əbu Süfyanın bin beş yüz-iki binə qədər lüğəti havi olan "Sittütü-əlsinə"sini və başqa əlimizdə bulunan kumuk ədəbiyyatı əsərlərini gözənd keçirdiyimiz zaman bu dilin cənub şivələrinə və şorq, şimal şivələrindən Qazan və özbək dillərinə görə ərəb və fars təsirlərindən daha ziyadə azadə və uzaq qaldığını görüyoruz. Bunun səbəbi pək açıqdır. Əsərimizin ədəbiyyat qismində də qeyd etdiyimiz kibi, on doqquzuncu əsrin ikinci yarısına qədər kumuklarda yazılı ədəbiyyat olmamışdır. Mədrəsə və üləmayı sarmış olan ərəb dili və ədəbiyyatı bu surətlə xalq içərisinə də girməmişdir. Halbuki Dağıstan üləması, mədrəsələri etibarilə ərəb dili və ədəbiyyatının qüvvətli təsiri altına düşmüş bir mülkətdir. Lakin bir daha təkrar edərsək, Dağıstan xalq ədəbiyyatı ərəbcə və farsca qarışdırılaraq yazılmamışdır, yeni Osmanlı, Azərbaycan, özbək-çığatay yazılı ədəbiyyatlarının nümunələri kibi əsərlər buralarda doğmamışdır. Xalq bu surətlə ərəbcəyi öz dilinə qarışdırmayaraq, müstəqil və əcnəbi bir dil kibi görmüş, hətta üləma da bu surətlə kullanmışdır. Məsələn, Əbu Süfyan kibi ərəbcə təhsil almış və ərəbcə mədrəsəlik xidmət və dərəcəsinə bulunmuş kumuk şairlərinin əsərlərini gözənd keçirəcəklərsə, bunların heyret ediləcək dərəcədə əcnəbi təsirlərdən və mühərrirlərinin pək iyi bildiyi ərəbi və fars dillərinin ünsürlərindən azadə olduğunu görüyoruz.

Rus dilindən kumukcaya keçən sözlərə gəlincə, bunlar da yalnız idari və bəzi sənayi istilahlardan ötəyə keçməz: *kansaral*, *yanaral*, *faberlin*, *poyez*, *pristob*... kibi.

Ərəbcə ünsürlərə gəlincə, *iman*, *din*, *dünya*, *tərəf* (*tarap*), *payda* (*fayda*), *zaral* (*zərər*)... kibi sözlər olub, əlalədə ədəbiyyatımızda rast gətirdiyimiz fəlsəfi, mücərrəd sözlər, sonra bir təqim ərəb-fars ödətləri, zərfləri kumuk dilində bulunmaz.

Bir də Qafqaz yerli ünsürlərini araşdıracaq olsaq, bu xüsusi da kumuk dilinin avar, lak, çeçen, dağı, ləzgi və başqa bunun kibi yerli Qafqaz dillərlə münasibəti pək zəif olduğu görüldüyü. Nə bizim

əlimizə keçən ədəbi əsərlərdə, nə də lüğət kitablarında bu dillərə müştərək heç bir sözə rast gəlinmior, – dersək, yanlış olmaz. Bəzi ümumi və müştərək sözlərin ya ərəbcə, yaxud farsca və yaxud da kumukcadan bu dillərə keçmiş olduğu açıqca görülməkdədir. Məsələn, çeçencədə bulunan *qabak* “qabaq”, *samırsak* (kumukcada *samursak*) “sarımsaq”, *düğü* “düyü” (“кпына”), *qatık* “qatıq, yoğurt”... sözləri bu soydandır.

[...] Burada yalnız kumuk həyatı və dili haqqında daha açıq bir intiba' və təsir verə bilmək üçün ailə həyatına və ev əşyasına aid sözlər və təbirlərdən başlıcalarını gətiriyoruz:

Ailə:

1) *erkek*, 2) *tışı*, 3) *ir* “qoca”, 4) *qatun*, 5) *ulan* “oğlan”, 6) *qız*, 7) *er qardaş*, 8) *qız qardaş*, 9) *yaş* “çocuq, bala”, 10) *ata* “baba”, 11) *ana*, 12) *ullu ata* “cədd, dədə”, 13) *atasını qardaşı* “əmuca”, 14) *anasını qardaşı* “dayı”, 15) *ini* “kiçik qardaş”, 16) *toxum* “soy”, 17) *kiyu* “damad”, 18) *kəlin* “gəlin”, 19) *tul* “dul”, 20) *aylı* “ağır ayaqlı, gəbə yüklü”, 21) *xonşu* “qomşu”.

Ev əşyası:

1) *kent* “kənd, köy”, 2) *öy* “ev”, 3) *qapu*, *qapak*, 4) *çeper* “divar”, 5) *aran* “axur”, 6) *batıq* “mərdivən”, 7) *terezə* “pəncərə”, 8) *qalkı* “dam” (“крыша”), 9) *bağana* “sütun, kolon”, 10) *açğaç* “anaxtar, açar”, 11) *yorğan*, 12) *tirmen* “dəyirman”, 13) *qap* “çuval, qabcıq”, 15) *qazan*, 16) *kul*, 17) *ot*, 18) *legen*, 19) *kumman*, 20) *cırak*, 21) *qasıq*, 22) *çurğa* “boru, truba”, 23) *güzgü* “ayna”, 24) *künlük* “şəmyə”, 25) *şancal* “iskəmlə, kürsü”, 26) *beşik*.

Bu misalları bir çox sahələrə aid sözlər və təbirlərlə nə qədər də çoxaltsaq, yenə də alacağımız nəticə və təsir bu qədərdir. Bununla bərabər, yeni və yazılı kumuk ədəbiyyatında getdikcə artan əcnəbi ünsürlərini (ərəbcə, farsca, rusca və bu[nun] vasitəsilə avropaca) görməmək qabil deyildir. Elmi kitablar, məqalələr, klassik ədəbi əsərlər yazmaq və yaxud böylələri öz dillərinə çevirmək məcburiyyətində qaldıqları zaman, heç şübhəsiz, kumuklar da başqa türk şivələrində bulunan əcnəbi ünsürləri öz dillərinə qəbul etməyə məcbur olacaqlardır. Əgər onlar tamamilə mədəniyyəti – Şərqi və Qərbi təməllərlə bərabər – əldə edincəyə qədər türk dillərində elmi istilahlara yer qoymazsa, kumuk dilinin və bu dildə yazılan ədəbiyya-

tın təmizliyi, dilcə sadəliyi onun geriliyindən və nöqsanından başqa bir şey olmayacaqdır. Bu gün daha, məttəəssüf, təmiz türkcə əsər demək az-çox ibtidai və bəsit əsər deməkdir. Nəticə, kumuk ədəbi parçalarının əcnəbi ünsürlərin təsirindən kənarda qalması eyni zamanda başqa və zəngin şivələrin keçirdiyi tarixi, mədəni, ədəbi dövrləri keçirməməsindən iləri gəlmişdir. Başqa dürlü söyləyəcək olursaq, cığatay, Osmanlı, Azərbaycan və Qazan şivələri kibi kumukca fərman, divan, saray, mədrəsə, təkyə dili olmamışdır.

NƏTİCƏ

Bizim şimdiki qədr kumuk dili və ədəbiyyatı və az bir zaman içərisində kumuk həyat məişəti üzərində yaptığımız tədqiqatların nəticəsi bizi bəzi açıq və qəti qənaətlərə gətirmişdir.

I. Kumuk dili ədəbiyyatı Şimali Qafqaz türk dilləri arasında ən qüvvətli və ən zəngindir. Təbii, bura[da] xalq ədəbiyyatını nəzəri-etibar almırıq. Ədəbiyyatdan məqsədiniz yazılı ədəbiyyat, kitab ədəbiyyatıdır. Balkar, qaraçay və biləcəmiz noqayların xalq ədəbiyyatı, fikrimizcə, kumuk ədəbiyyatından heç də geridə qalmaz, noqaylarınkı, bəlkə, onlardan çox zəngindir. Yalnız, əvvəlcə də söylədiyimiz kibi, kumukanın Dağıstan xalqlarının rəsmi dili olması və aşağı-yuxarı əlli illik yazılı ədəbiyyata malik bulunması ona balkar, qaraçay, noqay... kibi başqa Qafqaz türk şivələri qarşısında üstünlük verir.

II. Kumuk dili və ədəbiyyatı zamanımızda getdikcə qüvvətlənən Azərbaycan və bunun vasitəsilə Osmanlı təsirinə qapılmaqdadır. Dağıstanın Dərbənd rayonu Azərbaycan türkləri ilə məskundur. Xasav-yurt, Timurxanşura, Mahaçqala... kibi mərkəzlərdə də kumukların azərbaycanlılarla təması pək qüvvətlidir. Bundan başqa, Azərbaycan türkləri məarif və mədəniyyətə daha qüvvətli mərkəzlərə və təşkilatlara malik olmaları və sayca daha böyük kütlə təşkil etmələri etibarilə doğrudan-döğruya qonşuları bulunan kumuklara və ümumiyyətlə dağıstanlılara ədəbiyyat, dilcə olduqca qüvvətli təsir etməkdədirlər. Buna müqabil kumukların, ümumiyyətlə şərq və şimal türklərinin də Azərbaycan ləhcəsi üzərinə təsiri olduğuna şübhə yoxsa da, bu xüsüs şimdiki qədr qəti bir fikir söyləniləcək dərəcədə tədqiq edilməmişdir. Vəhəsil, cənub türkcəsinin kumukca üzərinə təsiri təbii və qətidir. Coğrafi vəziyyət və iqtisadi münasibət daima tarixi və lisanəi əsasları dəyişdirir. Əgər böylə olmasaydı, azərbaycanın türkməncəyə daha böyük təsiri olmaq lazım gəlirdi.

Əsərimizin birinci parçasında da söylədiyimiz kibi, Dağıstanın bugünkü mətbuatında bir cənub istiqaməti orientasyonu açıqca görülməkdədir.

III. Etnik-irqi nöqtəyi-nəzərdən, bir çox türk xalqlarını olduğu kibi, kumukları da saf türk, yaxud moğol qanından saymaq qəbil

deyildir. İnsan etnologiyasının üsul və əsaslarına nə qədər az vəqif olursa-olsun, kumuklar arasında bir az dolaşıqdən sonra bu xüsüsə qəti qənaət sahibi ola bilər. Yaşayış və məişətləri, adətləri də başqa Qafqaz xalqları ilə bağlanmış, qarışmışdır.

IV. Dillərinə baxıldıqda, kumukları başqa türk xalqlarından ayrılıb qalmış, xəzərlər kibi əski bir xalqın bəziyyəsi kibi almaq, qəbul etmək heç də cəiz deyildir. Lüğətləri, dilləri, ədəbiyyatları, ənənələri tədqiq edilsə, bir kaç əsr əvvəlisini bunların balkar, qaraçay, noqay, Krım, Azərbaycan türkləri ilə diz-dizə, yan-yanə yaşadıklarına şübhə yoxdur. Yalnız Azərbaycan ilə rabitələri, bağları ölkələrinə görə daha gec olmaq lazım gəlir, çünki Şimali Krım şivəsində rast gəlinən dərəcədə kumukcə cənub türkcəsinin ünsürləri bulunmıyır. Tələffüzləri (произношение) üzərinə yerli Qafqaz – avar, lak, çeçen dillərinin təsiri, xalq ədəbiyyatı üzərinə noqay xalq ədəbiyyatının təsirləri görüldə, göstərilə bilirsə də, bunlardan alınan fonetik və yaxud morfolojik, leksikoloji ünsürlər gözə çarpmıyır. Məsələn, noqaycanın *bas* (baş), *çura* (şura), *cigit* (yigit)... kibi fonetik xüsusiyyətləri kumukcəda görülməz.

Eyni surətlə başqa türk şivələrinə görə (məsələn, Krım, balkar...) arxaizmlər rast gəlinmıyır. Burada, şübhəsiz, bəzi müstəsnaqlar ola bilər.²³ Bu kibi xüsusiyyətlərin də nə surətlə kumukcəya girdiyini ayrıca qeyd [etmək] lazım gəlir.

²³ Burada A.N.Samoyloviçin "Qafqaz və türk aləmi" ("Кавказ и турецкий мир") namılı yazdığı məqaləsindəki bəzi qeydlərə cavab vermək lazım gəlir. Bizim "Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti Əxban" ("Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана") namındakı jurnalın birinci nömrəsində "Предварительное сообщение о кумыкском наречии" namılı yazdığımız məqalədə də bu xüsüsə yaptığımız qeydlərə etiraz edərək, bizə kumuk dilindən *kelebiz*, *ketmebiz* və *şuğar*, *oğar* şəkillərini [nümünə] göstərir. Bizim bundan əvvəl çıxmış məqaləmizdə bu xüsüsə aid sözlər şöyle idi: "Кумыкское наречие, как видно из предельных §§, не отличается архаизмами, что не отвечает занимаемому, на первый взгляд, изолированному положению этого народа".

Həqiqətən görək o məqalədə və gərəksə bu əsərdə bizim kumuk dilindəki arxaizm məsələsinə aid fikrimizin əsası budur. Bunda da biz heç bir xəta şimdilik görmüyoruz. *Kelebiz* şəkli balkar və qaraçay və Qazan şivələrində də vardır, *şuğar*, *oğar* şəkillərinə gəlincə, bunun nə surətlə kumukcəda peyda olduğu hənz izah edilməmişdir.

Hər halda məqsədimiz "kumukcəda arxaizm yoxdur", – demək olmayıb, bəlkə, "kumukanın arxaizmləri onun təcrəd edilmiş vəziyyətinə və xəzərlərlə kumuklar arasında bulundugu iddia edilən münasibət və rabitəyə uyğun deyil", – deməkdir. →

V. Kumuklar kimlərdir və kumuk dilinin yeri nərədədir? – sualına, bizcə, şöyle cavab verilməlidir.

Bugünkü kumuklar on beşinci əsrə doğru bugünkü yurdlarına yerləşən və dil etibarilə qıpçaq şivə qrupuna girən türk xalqıdır. Siyasi və ictimai nöqteyi-nəzərdən Kırım xanlığının və Kırım sənayeinin təsiri altında bulunmuşlardır. Lakin kumuklar bir türk ünsürü olmaya bilyorlar. Dürü zamanlarda mühacirətlər, nəfilər buralara bir çox başqa türk xalqlarını gətirə bildiyi kibi, bunlardan bir çoxlarını başqa yerlərə saça bilyor. “Kuman məcmuəsi”, bütün qıpçaq qrupuna girən şivələrin olduğu kibi, kumukcanın da yeganə tarixi abidəsidir.

TÜRK QRAMERİ¹

*Azərbaycan tərəfindən 1930-cu ildə buraxılmış
kitab əsasında nəşrə hazırlanmışdır.*

→ Yoxsa biz kumukcda professor Samoyloviçin bəhs etdiyi arxaizmlərə daha çox əlavələr tapa bilyoruz. Məsələn, “surət” mənasına gələn *kep*, yaxud *yimik*, *bulğan*, *geteken* kibi sözlər və şəkillər...

Bizim bundan məqsədimiz Samoyloviçin də salamladığı ikinci noticəyə vərə bil-mək idi ki, o da bundan ibarətdir: kumukların bugünkü dili onların xəzərlər və yaxud səkkizinci əsr türklərinə alıb-verəcəkləri olmadığını göstəriyot. İştə bu.

¹ Kitabın ikinci müəllifi Fərhad Ağazadədir.

Maarif və ədəbiyyat sahəsində ilərilədiyimiz bir dövrdə dilimizə dair elmi əsaslar üzrə qurulmuş bir qramerin olmaması mühüm bir nöqsan olmaqla bərabər, məktəblərimizdə tədris işlərini, xüsusən türk dili tədrisini çox ağır bir vəziyyətdə buraxmışdır. Məlum olduğu üzrə, indiyə qədər azəri ləhcəsinə dair yazılan qramer kitablarında ya dilimizdə olan başqa lisan ünsürlərinin təhlilinə fikir verilmiş və bununla da azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri kölgədə buraxılmış, ya da başqa dillərdə qəbul edilmiş qramer formalarının azəri qramerinə daxil edilməsinə çalışılmışdır. Hətta son zamanlarda yazılan qramerlərimizdə belə bir nöqsan vardır.

Azəri ləhcəsi haqqında yazılmış elmi-nəzəri əsərlərə gəldikdə, bunların sayı çox məhduddur. İnqilabdan əvvəlki dövrdə alman alimi Karl Foy və Mirzə Kazım bəyin əsərlərini və B.də Meyuar Belen kibi lisançıların məqalələrini istisna edərsək, azəri ləhcəsinə dair yazılmış elmi əsərlərin həməən yox kibi olduğunu iddia edə bilərik. Halbuki türk dillərinin cənub qrupuna mənsub olan azəri ləhcəsində başqa qrupların bezi ünsürləri bulunduğundan lisaniyyat elmi nöqtəyi-nəzərindən çox maraqlıdır. Bununla belə, cənub qrupundan Avropa alimlərinin nəzərini artıq cəlb edən azəri deyil, Osmanlı ləhcəsi olmuşdur. Bunun əsas səbəbi isə əməli məqsədlər olmalıdır.

İnqilabdan sonra azəri ləhcəsi lisaniyyat alimlərinin nəzərini cəlb etməyə başlamış və bu xüsusda, az da olsa, iş görülmüşdür. Bu cəhətdən birinci olaraq professor N.Aşmarinin Nuxa şivəsinə dair yazdığı əsərini qeyd etmək olar. Bundan sonra bu sahədə görülən işlərdən İdris Həsənovun Gəncə şivəsinə dair yazmış olduğu əsərini göstərmək olar.

Professor Çobanzadə və F.Ağazadənin nəşr etdiyimiz bu əsəri azəri ləhcəsinin xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışan və bunlar üzərində ətraflı dayanan biriçci əsərdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bu əsər sayəsində müəllim yoldaşların azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər üzərində cəkdikləri çətinliklərin rəf ediləcəyini güman edirik. Ancaq burasını da qeyd etməliyiz ki,

Azərbayc bu əsəri çap etməklə dilimizin qrameri haqqında yapıla-
caq işin yalnız bir hissəsini həll edilmiş hesab edir. Müəlliflərin
özləri etiraf etdiyi kibi, hələ azəri ləhcəsində indiyə qədər məlum
olmayan və qaranlıq qalan nöqtələr çox-çoxdur. Xüsusən bunu imla
və durğu işarətləri bəhsləri haqqında demək olar. Yeni əlifbanın
varlığı bu məsələlərin tam başqa və ərəb əlifbasındakından fərqli
bir surətdə qoyulmasını tələb edir ki, əsərdə görüldüyü kibi, müəl-
liflər də məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmışlar.

Əsərin çapdan bir qədər gec çıxmasına bəzi texniki səbəblər
bəis olmuşdur.

April 1928, Azərbaycan.

BAŞLANGIC

“Türk qrameri” adı ilə düzəltdiyimiz bu əsərin mündəricəsindən
uzun-uzadıya bəhs etməyə həcat görməyiriz. Oxucu kitabın müsbət
cəhətlərini təbii bulunduğu nisbətə geniş bir mütaliə ilə də ayırd
edə biləcəkdir.

İndiyə qədər yazılan Osmanlı və azəri sərf kitablarında olmayan
şöbələrdən sövtiyyat bəhsi əsərimizdə tamamilə yenidir. Kitabın
şöbələrə təqsimində əvvəlcə Dövləti Elmi Şura tərəfindən təsdiq
edilmiş plan əsas tutulmuşdur. O biri tərəfdən, imla, durğu işarələri
kibi dil tədrisində böyük əməli və nəzəri əhəmiyyəti olan bəhslər
də olduqca müfəssəl surətdə təşrih olunmuşdur.

Nəhv və məna bəhsləri kitabın əvvəldən təyin olunan həcmi
böyütməmək üçün istər-istəməz müxtəsər surətdə keçilmişdir. Eyni
surətdə əcnəbi sözlərin və qaydaların aydınlaşdırılmasına da diqqət
verilməmişdir.

Bu əsərin tərtibində Jan Deni [və] professor Samoyloviçin türk
sərfələrindən yer-yer istifadə edildiyini də ayrıca qeyd etməliyiz.

“İmla”, “durğu işarələri” bəhsləri F. Ağazadə, qalan “müqə-
dimə”, “sövtiyyat”, “şəkliyyat”, “nəhv” və “məna” bəhsləri və bib-
liografiya professor B. Çobanzadə tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əsərimizin bu birinci qismi müəllim yoldaşlara doğrudan-
doğruya məktəb sərfi olaraq, canlı mətnlər üzərində qurulacaqdır.

*Professor B. Çobanzadə,
Ağazadə Fərhad.
Bakı, 13 iyun 1928.*

AZƏRİ LƏHCƏSİNİN MƏNŞƏYİ

1

Azəri ləhcəsi türk-tatar dilinin bir parçası, təbir cəzəsə, bir budağıdır. Bu budağın nə vaxt, necə və nə kibi xüsusiyyətlərlə əmələ gəldiyindən bəhsə girişmədən əvvəl türk-tatar dili haqqında bir neçə söz söyləmək lazımdır.

Türk-tatar dilinin bizə gələn ən əski yazılı abidələri, məlum olduğu üzrə, VII və VIII miladi əsrlərə aid Orxon və Yenisey kitabələri, bunları yazan türklərin təbirincə, "bitik daşları"dır. Bu zamanlardan, yəni VIII miladi əsrdən XI-[yə] qədər üç yüz illik bir zaman içində bəlli-başlı bir əsərə, abidəyə rast gəlməyirik. Nəhayət, XI əsrdə "Kutadqu-bilik" adı ilə məlum olub, uyğur və ya karluq türklərinə aid olan əsərdən sonra artıq gərək Orta və gərəkə Kəçik Asiyada yerləşən türk-tatar xalqlarının ayrı-ayrı ədəbi, yazılı əsərləri meydana gəlir. Bundan sonrakı əsərləri dil cəbarilə ümumi əsərlər sırasında saymaq mümkün deyildir.

2

XI əsrə qədər rast gəldiyimiz Orxon kitabələri, "Kutadqu-bilik" kibi ümumi əsərlərin də müəyyən, ayrı ləhcələrdə yaradılmış ədəbi məhsullar olduğuna şübhə yoxdur. Məsələn, miladi-İsadan təqribən iki əsr əvvəl tarix meydanına çıxmış olan hiyünq-nu türklərində olduğu kibi, V-VI miladi əsrlərə doğru tükü türklərinin də şimali və cənubi olmaq üzrə iki qismə ayrıldıklarını görürük ki, Orxon kitabələri şimali tükülərə aiddir. Bu ayrılıq yalnız iqtisadi, siyasi, ictimai səbəblərə istinad etməklə bərabər, bunlara müvazi olaraq inkişaf edən dil ayrılıqları olduğuna şübhə yoxsa da, əlimizdə cənubi tükülərə aid nümunələr bulunmadığından dildəki izlərini təqib və təyin etmək mümkün deyildir.

Bundan başqa, yenə həmin Orxon kitabələrində otuz tatar, toquz oğuz, türkəş, qırğız, uyğur kibi bir çox özlərini tükülərdən ayrı tutan türk xalqlarına rast gəlirik ki, bunların Orxon kitabələri vəsi-təsilə bildiyimiz türkcədən ayrı bir dil, daha doğrusu, ayrı bir ləhcə ilə söyləşdikləri şübhə qaldıramayacaq qədər açıq və davasız isə də, təəssüf ki, XI əsrə qədər bu şivələrin lisani xüsusiyyətlərini konkret surətdə bizə bildirəcək nümunələr yoxdur.

3

Miladi XI əsrdə محمد بن محمد الكاشغري "Divanü-lügatit-türk" adındakı əsər, nəhayət, bu dövrdə mövcud olan türk-tatar şivə və ləhcələri haqqında bizə kafi dərəcədə məlumat verir. محمود كاشغري Mahmud Kaşqari zikr olunan əsərində XI miladi əsrdə mövcud olan türk-tatar qəbilələrinin şivələrini beş böyük qrupda toplayır:

- اويغور
- به سمه ل ، تاتار ، يه باقو ، قاي
- جوروق ، ايغراق ، جيگيل ، باغما ، توخسي ، اوغوز ، قيبچاق ، قرغيز
- باشقورت ، ياماك
- به چه نه ك ، سوار ، بولغار

Məşhur müəllif yalnız belə quru təsniflə qənaətlənməyərək, eyni zamanda bu qrupların bəzi dil xüsusiyyətlərini də qeyd etmişdir ki, azəri ləhcəsinin mənşə və mövqeyini təyin etmək üçün Mahmud Kaşqarının verdiyi bu məlumatla tanış olmaq şərtidir.

4

Söylədiyimiz xüsusiyyətlərdən yalnız doğrudan-döğruya mövzuza aid olanlarını zikr edelim:

a) Türkcədə² başında [y] səsi olan sözləri qıpçaq və oğuz xalqı ya [c] səsinə çevirir və ya bu [y] səsinə tamamilə buraxır:

Türkcə	Oğuzca	Qıpçaqca
Yelkin	Celkin, elkin	"müsafir, qonaq"
Yılıq	Cılıq, ılıq	"isti, sıcaq"
Yincü	Cincü, incü	"inci"

² Ümumiyyətlə türk-tatar müəllif və şairləri öz dillərini "türkcə", "türki" adlandırdıqları halda, başqa türk-tatar qəbilələrini "qıpçaq", "oğuz", "tatar", "kanqlı"... kibi öz xüsusi adları ilə yad etməkdədirlər. Məsələn, Orxon kitabələrində tükülər özlərinə "türk" deyirlər. "Kutadqu-bilik" sahibi Yusuf Hacıb əsərini türk lüğətində yazdığını bəyan etdiyi kibi, Əlişir Nəvəi محاکمة اللغتين "Mühakimətül-lügəteyn" adlı əsərində sət və ya fars dili ilə cığataycanı deyil, bolku, türk dili və ya türki dili müqayisə edir. Eyni surətlə Mahmud Kaşqari də xaqaniyyə və ya Kaşqar şivəsini burada "türkcə" adlandıraraq, başqa türk-tatar şivələri ilə müqayisə edir.

Bu xüsusiyyətin dünənki və bugünkü türk-tatar ləhcələrinin tədqiqi nöqtəyi-nəzərindən olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Mahmud Kaşqari zikr olunan əsərində bunu açıqca göstərməyirsə də, başqa yerlərdə göstərdiyi xüsusiyyətlərə baxılacaq olursa, oğuz ləhcəsilə qıpçaq ləhcəsi əsas etibarilə bu dövrdə bir vəziyyətdə bulunur, yəni başqa türk-tatar şivələrinə qarşı eyni xüsusiyyətlərə malik görünür.

Bu sövti və lisani xüsusiyyətdə azəri ləhcəsinin ən mühüm və xarakteristik cizgilərindən birisini tapmış oluruq. Doğrudan da, bu gün sözbəşi [c] səsinə qazax (bu ləhcədə daha doğrusu [ç] səsinə tapırıq), noqay, qaraçay, Qazan-tatar... kibi şimal qrupuna mənsub şivələrdə rast gəldiyimiz kibi, [y] səsinə də qaraqırğız, Osmanlı... kibi şivə və ləhcələrdə görürüz. Kiçik bir cədvəldə bu cəhəti daha açıq-aydın bir surətdə göstərmək mümkündür.

Qazax-qırğız	Qaraçay	Osmanlı	Azəri
cıldız	cıldız	yıldız	ulduz
cıl	cıl	yıl	il
cigit	cigit	yigit	igit
cılan	cılan	yılan	ilan
—	—	yüz	üz
—	—	yuca	uca
cürek	cürek	yürek	ürək
cut	cut	yut	ud
cüzük	cüzük	yüzük	üzük

Bu surətdə azəri ləhcəsi Mahmud Kaşqarının XI əsr qıpçaq və oğuz ləhcələrində tapdığı xüsusiyyəti, yəni Kaşqar və ya şərqi türk ləhcələrindəki [y] səsinin oğuz və qıpçaqçada düşməsinə zamanımıza qədər saxlamışdır.

Bugünkü Osmanlı və ya Anadolu türk ləhcəsində, yuxarıdakı cədvəldə gördüyümüz kibi, [y] səsi XI əsrdəki Kaşqar ləhcəsində olduğu kibi baqı qalmış və şimal şivə qrupuna mənsub bir çox şivələrdə [c] səsinə çevrilmişdir.³

³ Azəri ədəbiyyatında məhəlli ləhcəyə yaxın dil ilə yazan ədib və müəllimlərdən bu xüsusiyyətin əks etdirildiyini görürük. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundovda: —→

b) Yuxarıda bəhs etdiyimiz müəllifin öz əsərində mövcud şivələr arasında bulduğu ayırıcı xüsusiyyətlərdən birisi də türkcədə (yəni Kaşqar ləhcəsində) bulunan sözortası [ğ] səsinin oğuz və qıpçaq ləhcələrində düşməsidir; məsələn:

Türkcə	Oğuzca	Qıpçaqca
Tamğak	Tamak	"damaq"
Cumğuk	Cumuk	
Bargan	Baran	"varan"
Urğan	Uran	"vuran"

Azəri ləhcəsinin mövqə və mənşəyini təyin etmək üçün bu lisani hadisəni də nəzəri-ətibara almaq lazımdır. Doğrudan da, bu gün də türkmən, Anadolu və azəri ləhcələrini göz önünə gətirəcək olursaq, bunların özgə ləhcələrdən, məsələn, Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Orta Asiya və Sibir ləhcə[lər]indən eyni xüsusiyyətlə ayrıldığı görünür. Necə ki, professor Samoyloviç türk-tatar ləhcələrinin təsnifatına aid məlum risalesində bu xüsusiyyəti bu gün də türk ləhcələri

—→ "Baba darviş, bir cüzi yüngül içdən ötrü sana zahmət vermişəm. Mətləb budur ki, bizim Şahbaz lap yolundan azıb; bir fırangi qonağımız var, xəyalındadır ki, ona qoşulub Paris şəhrinə getsin. Mənim bu oturan gül izli uşağımı ki, onun adaxlısıdır, iyirmi gündən sonra loyu başlanacaq, ağlar-sızlar qoysun..."

("Nəbatat həkimi Müsyö Jordan ilə cadugün darviş Məstəli şahın hekayəsi")

Və ya:

"...Murrux ulduzuna hökm edəram ki, Müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi apararı olmasın". ("Məstəli şah")

"Uca dağ başında mədəniyyət mərkəzlərindən və dəmir yolundan uzaq, laçın yuvasına bənzər xırdaca bir şəhər düşübdür". (Haqverdiyev. "Maralları")

Budur, neçə ildir ha çalışıram, heç olmasa, gedim, gəndən də olsa, o kef çəkdiyim mehmanxanalara tamaşa eliyim. ("Maralları")

Artırmış idim məzəni, ilxını, atı,

Rəncbər eləmişdim özümə tati.

(Sabir. "Hophonnamə")

Və ya:

Nə rəva, baxam fəqira, ürəyim bulana, ya rab!

("Hophonnamə")

Bununla bərabər, azəri şivəsində yumuru kibi bir çox sözlər tapırıq ki, burada [y] səsi indiye qədər göstərdiyimiz misallarda olduğu kibi düşməmişdir. Digər tərəfdən, azəri ədəbi əsərlərində bu göstərdiyimiz sözlərdən bir çoxu, hətta Haqverdiyev, Sabir... kibi yerli şivəyə yaxın bir dil ilə yazan müəllimlər belə [y] işlətməkdədir; məsələn: yüzük, yürək, yıl və sairə...

İkinci şəkillərin mənasını eynən Mahmud Kaşqari kibi verir, yəni: *الإشدا اخذا* "qüvvətli surətdə olan", *الاضحك* "şiddətli gülən"... və ilax.

Bugünkü türk-tatar şivələrinin ana cizgiləri ilə yerləşmə dövrü adlandırma bilməyəcəgimiz XI və XIII əsrlərə aid bu qeydlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət bir çox şivələrdə artıq bulunmadığı kibi, bəzilərdə çox zərif olaraq qalmışdır.⁸

Azəri canlı dilində bu xüsusiyyəti hələ qüvvətli bir halda tapırıq. Bu ləhcədə *bilən, yazan, qaçan* yerinə *biləgan, yazəgan, qaçağan* kibi sözlər tapırıq. Bu xüsusiyyət, yənilməyincə, Azərbaycan ləhcəsi haqqında yazılan sərf və nəhv əsərlərindən ancaq Sultan Məcid Qənizadənin *أذربايجان صرف نحو اصطلاح* kitabında və Azərnəşrin *صرف نحو*-ində qeyd olunmuşdur.⁹ Bunun səbəbi bu şəklın ədəbi dildə, ədəbi dil ilə yazılmış əsərlərdə işlədilməməsi olsa gərəkdir.

5

Buraya qədər verdiyimiz məlumat azəri şivəsinin XI əsrdə artıq ayrı bir ləhcə olaraq qarşımıza çıxan oğuz-qıpçaq ləhcəsindən əmələ gəldiyini çox gözəl göstərir.

Oxucumuza bu xüsudə daha konkret və açıq bir fikir verə bil-mək üçün 1-ci və 2-ci paraqraflarda bəhs etdiyimiz tarixi abidələr-dən bir-iki sətirlik nümunələr alalım:

a) Orxon kitabələrinə:

Öze kök tenri asra yağız yer kılındukda ekin ara kışi oğlu kılın-mış. Kişi oğlunda öze eçüm apam. Bumin kağan istemi kağan oturmuş. Oturpan türk budunun elin torusun tuta bermiş, eti bermiş.

Mənası: "Yuxanda (üstdə) mai səma, aşağıda (astda) boz yer yaradıldıqda (qılındıqda) ikisi arasında (yer ilə göy arasında) kişi oğlu yaradılmış. Kişi oğlunun üstündə (də) mənim cəddim (eçüm apam). Bumin xaqan istemi xaqan oturmuş. Oturaraq (oturuban) türk xalqının elini və qanunu[nu] (toru) tutmuş, saxlamış və tərtibə sal-mış (etmiş)".

Görək mətnin və gərəksə tərcümənin tədqiqində anlaşılaçaqdır ki, bu parçada azəri şivəsində olmayan sözlər *eçüm-apam, budun, yağız* kibi bir-iki dənədir.

⁸ Məsələn, Osmanlı-Anadolu ləhcəsində *olağan* kibi çox az sözlərdə bulduğumuz kibi, kumuk şivəsində daha canlı surətdə bu şəklə rast gəlirik.

⁹ Султан Меджид Ганиев. Грамматика тюркского языка и т.д., издание 6-е, стр. 7.

b) "Kutadqu-bilik"dən:

چين و ماجين عالمرى قاموقى اتفاق بولدىلار كيم مشرق ولايتى دا، قاموق تور كستان ايلىده، بور احان تليده، تورك لغاتيدا بو كتابين ياخشىراق هر كز كيم ارسا تصنيف قيلمای توروز. بو كتاب قابوما پادشاهقا قابوما اقليم قاته گدى ارسا غايت اد كوستينين اول حكما تكما بيرى بير تورلوك لقب ات اورديلر. چين ليكلر ادب الملوك اتاديلر، ماجين ليغ امين المملكة تديبلر، مشرق ليغ لر زينة الامرات ات اورديلر. ارانليغ لار شاهنامه، تورانلق قوتادغو بيليگ تيب اميش لار.

Mənası: "Çin və Maçin alimləri hamısı (قاموقى) ittifaq oldular kim, Məşriq vilayətində, bütün (قاموقا) Türküstan elində Buqra xan dilində, türk lüğətində bu kitabdan yaxşıraq, hər kim olursa-olsun, təsnif edməz. Bu kitab hansı (قابوما) padşaha, hansı iqlimə dəydi isə, qayət mübarək olmasından (انكو سيندين) o hökəmanın hər biri (تكما بيرى) bir dürlü (تورلوك) ləqəb vurdular. Çinlilər "Ədəbül-mülük" adlandırıldı, maçinlilər "Əminül-məmləkət" dedilər, məşriqlilər "Zinətül-üməra" ad vurdular, iranlılar "Şahnamə", turanlılar "Kutadqu-bilik" demişlər".

Əgər sıxı dil təhlilinə girişmək olarsa, görürük ki, Orxon kita-bələrinin dili daha əski olmaqla bərabər, azəri ləhcəsinə "Kutadqu-bilik" in dilində daha çox yaxındır. Bunun səbəbi Orxon kitabələri azəri və uyğur ləhcələrini birləşdirən ümumi bir lisan nümunəsi olduğu halda, "Kutadqu-bilik" in daha çox şimal ləhcələri xüsusi-yetini daşımasıdır.

Müxtəşər olmaqla bərabər, olduqca qəti surətdə azəri ləhcəsi-nin XI və XIII əsrlərdə mövcud türk-tatar ləhcələrindən hansılara ilə daha çox əlaqədar olduğunu təyin etdikdən sonra azəri ləhcə-sinin başlıca yazılı abidələrinə göz gəzdirmək lazım gəlir. Təəssüf ki, Pür Həsən Əsfərayini, Həbib, Füzuli, İmadəddin Nəsimi kibi birinci azəri şairlərinin əsərlərində bu ləhcənin xüsusiyyətləri haq-qında tam və qəti bir fikir almaq mümkün deyildir.

Bunun səbəbi qismən, professor Köprülüadənin dediyi kibi, bi-rinci azəri şairlərinin əsərləri[nin] Osmanlı və azəri şivələrinin sərhədində yetişməsi, bu şairlərin həm azəri, həm Osmanlı şahəsində məhəlli şairlərdən sayılması olsa belə,¹⁰ bizcə, əsl mühüm səbəbi

¹⁰ Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Köprülüadə Məhəmməd Fuad, səh. 7. Eyni surətdə azəri ləhcəsinin təşəkkülündə Köprülüadənin daha ziyadə siyasi və idari su-bəbləri göstərməsi (müstəqil xanlıqlar, şiiilik, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Səfəvi xanədanı...) ilə təbii razı olmaq gücdür (səh. 6).

bu şairlərə aid olan divanların və başqa ədəbi parçaların kopya edən-
lər, tabi və nəşirlər tərəfindən qəsdı və ya qeyri-qəsdı dəyişdiril-
məsidir.

Bundan başqa, bu şairlərin təmamilə azəri ləhcəsinə yazdıqları-
nı fərz etmək üçün də elimizdə kafi dərəcədə vasitələr yoxdur. Bu
cəhəti də zikr etdiyimiz şairlərin bəzi parçalarından misallar almaqla
aydınlatmağa çalışalım:

a) Füzuli:

زمانه ایچره مجربدر انتقام زمان،
همیشه بخشی به یخشی ویریز یمانه یمان.

اگرچه غصه دوتر روز و شب گریانم،
المن ایلمن امید دامننی رها.

کچمسون هیچ کیمسه نیک یارب فضولی تک گونی،
هې کچیر غمله فنا ننیاده ایام بنم.

سکا قالدی مروت سندن اوزگه هیچ کیمسه م یوق،
کوزم جانم اقدم سودیکم دولتو سلطانم.

تا قریه توجه ایندیگم چاغ،
التم آجیق اوله و یوزم آغ.

Bütün bu beytlərdə azəri şivəsi hesabına çıxara biləcəyimiz ün-
sürlər yaxşı, eyləmə, Füzuli tək, özgə, ağ... kibi sözlərdir. Bunları
da ancaq ehtiyatla almalıdır. Çünki bütün bu şəkil və sözləri şərqi və
qərbi Anadolu türklərində də tapmaq mümkündür.

b) Həbib:

سندن اوز گه یاریم اولسا ای پریش میمن،
گوروم اولسون اول قیا اگنیمه بیراهن کفن،

چیقایما سودای زلفک باشدان ای مه گر یوز ایل،
استخوان کله م ایچره دوتسا عتربلر وطن.

ای کو کل عشق اهلینیه هردم کوله رنک شمع تک،
بن دیمز میم که بر گون اعلیه سیدر گولن.

Bu parçada, yuxarıda Füzulinin beytlərində gördüyümüz xüsusi
ünsürlərdən başqa, görüm, il, ağlayasıdır... kibi sözlər və şəkillərə
rast gəliriz.

Bunlardan sonra gələn Azərbaycan şair və mühərrirlərində
artıq azəri şivəsi xüsusiyyətlərinin olduqca açıq bir surətdə görü-
l-düyünü söyləmək mümkündür. Molla Pənəh Vaqif, Qasım bəy
Zakir, Mirzə Fətəli Axundov kibi şair və ədiblərin dilini artıq hər
cəhətdən azəriçə saya bilirik.

Azəri şivəsinin bu ədəbi əsərlərdə əks edən xüsusiyyətləri ilə
tanış olmaq üçün zikr etdiyimiz mühərrir və şairlərdən bəzi nümu-
nələr alalım:

a) Molla Pənəh Vaqif:

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcəftərə bax,
Ruzigarə qıl tamaşa, qarə bax, kirdarə bax!
Sühb söndü şəb ki, xalqa qıblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbāl gör, gündüzdəki idbarə bax!

və ya:

Qaynar gözlərindən, şux baxışından
Əcayib fənlər, fellər görünür.
Səf-səf duran siyäh kipriklərindir,
Yoxsa ki gözümə millər görünür?

[və ya]:

Çıxa sarayından canlar alan tək,
Xəmə gələ gəh-kəhri olan tək.
Dal gərdəndə qıvrım saçı ilan tək
Tərpənəndə hər yan bulanmaq gərək.

(Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, cild 1,
hissə 1, səh. 120)

b) Mirzə Fətəli Axundov:

Z ü b e y d ə: A balam, xalqın hiyləsindən nə baş açmaq olur.
Hacı Rəhim arvadının Hacı Rəhimin dövlətində nə haqqı var idi ki,
on iki min tümən pul, bir hamam onun oğlu Ağa Rizadan alıb, o
arvada verdilər. Vəkililə bir hibənamə düürüst edib göstərdi ki,
Hacı Rəhim sağlığında arvadına on iki min tümən, bir hamam hibə
edibdir. Beş-altı nəfər də bu xüsusda şəhadət elədi. Biçərə Ağa
Rzadan çıxırda-çıxırda o qədər pulu aldılar, o arvada verdilər;

amma tamam Təbrizə məlum oldu ki, bu iş məhz hiylədir. Sən məgər Ağa Rzadan zorlusan ki, fəryadı heç bir yərə çatmadı. Təbrizin şeytanfikir vəkillərinin hiyləsindən heç baş çıxmaq olurmu?

(“Mürafə vəkillərinin hekayəti şəhri-Təbrizdə”, səh. 223)

c) Ə.Haqqverdiyev:

Rusiyanın şimali yerlərinin payız aylarını hər kəs bir dəfə görmüş olsa, belə güman edirəm, ikinci dəfə məcbur olmasa, payız fəslində o yerlərə getməz. Başına gələn başmaqçı olar. Rusiya payızından nə görmüşəm, onu mən bilirəm. Odur ki, əgər sentyabr ayında, ya oktyabrda mənim papağımı başımdan alıb şimali Rusiyaya atalar, dalınca getmələr, bəlkə, qaradavoy qabağına qatib apararlar. Bəzi vaxt yağış başlayanda bir həftə müttəsil yağır, ta bir göz açıb iş görməyə macal vermir; bir də görürsən gözəl gün çıxıb, göyün üzündə bir damcı bulud yox, tez sevinmiş durub havaya çıxırsan; bir saatdan sonra, bilmirsən, yağış adamın başına haradan tökülür. Paltosuz, qaloşsuz, islanmış, qayıdırsan evə. Əgər zətülcənb də tutmasan, yəqin, bir zökəm tutacaqsan; yəni yağış yağan vaxt çox vacib işin olur, labüd qalıb, durub paltodan, qaloşdan geyib çıxırsan küçəyə; bir də görürsən, yarım saatdan sonra yağış kəsdi, bulud dağıldı, bir isti gün çıxdı, paltonun, qaloşun hər biri beş put olur. Gərək bir hambal tapıb, verəsən, yanıncə götürsün.

(“Marallarım”, səh. 49)

7

Azərbaycan ədəbiyyatında hal-hazırda başlıca üç dil cərəyanı görürüz:

1) “Molla-Nəsrəddin” məcmuəsi ətrafında toplanmış olan qələm əhllərinin, mühərrir və şairlərin dilidir; bu məcmuə məzahi mahiyyətdə olub, dili də daha çox təsviri olduğundan, bu cür yazıçıların dilini heç bir cəhətlə bir sistem altına almaq və bəzilərinin arzusuna rəğmən, Azərbaycanın ədəbi dili olaraq tanımaq mümkün deyildir.

2) Hüseyn Cavid kibi bəzi mühərrir və ədiblərin işlətdiyi dildir ki, daha artıq İstanbul ədəbi şivəsinə bağlıdır. Dil etibarilə Azərbaycan ləhcəsinin xüsusiyyətlərini çox az əks etdirən və digər tərəfdən, Azərbaycanın bir neçə yüz illik klassik ədəbiyyatının dili ilə çox zəif bir surətdə bağlı olan bu ikinci qrup mühərrirlərin dilinin də Azər-

baycan ədəbiyyatının ümumi inkişafında öz rolunu oynayacağına şübhə olmamaqla bərabər, nəhayət, Azərbaycanda yeganə ədəbi dil olaraq yerləşə biləcəyini zənn etmək mümkün deyildir.

3) Nəhayət, üçüncü qrup yuxarıda bəzilərinə zikr etdiyimiz mühərrirlərdir ki, bunlar, təbii cəhətdən, orta qrupu təşkil etməkdə və bunların əsərləri dil etibarilə, bir tərəfdən, canlı danışıq dili ilə, o biri tərəfdən, klassik və ciddi ədəbi dil ilə bağlanmışdır. Bu iki üstünlüyə görə istiqbal bu dil cərəyanının olması mümkündür.

Bunun üçün biz azəri dilinin, gərək bu şöbəmizdə, gərək əsərimizin ilərki bəhslərində, xarakteristikini verirdikən bu cür mühərrirlərin əsərlərinə və orada tapa bildiyimiz xüsusiyyətlərə dayanacağız. Əsərimizin geniş müəllim kütləsi üçün hazırlanması bizi ancaq bu yol ilə getməyə icbar edir.

Bununla bərabər, lazım gələn yerlərdə canlı şivələrin xüsusiyyətlərini təhlil edəcəyiz.

AZƏRİ LƏHCƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ne Radlov,¹¹ nə Kazım bəy,¹² nə Karl Foy,¹³ nə də başqa lisanıyyat nöqtəyi-nəzərindən azəri ləhcəsini tədqiq edən alimlər indiyə qədər bu ləhcənin tam xarakteristikini verəməmişlərdir. Çünki belə bir iş üçün əlimizdə kafi dərəcədə material yoxdur.

Bunun üçün biz də yalnız zikr etdiyimiz əsərlərdə rast gələn bəzi xüsusiyyətləri qeyd etməkdən ötəyə gedəməyəcəyiz. Digər tərəfdən, bütün gözə çarpan xüsusiyyətlər əsərimizin ayrı şöbələrində də qeyd ediləcəkdir.

2

Sövtiyyat nöqtəyi-nəzərindən baxacaq olursaq, saitərlərdə yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə, yalnız əsas olacaq Anadolu ləhcəsinin ümumi xüsusiyyətləri vardır,¹⁴ — deməklə kifayət edəcəyiz. Bu da ərəb və xüsusən fars dilindən yapılan iqtibasların çoxluğuna rəğmən, saitələr uyuşması (*Vocalharmonie*) qanununun bu ləhcədə olduqca qüvvətli və ümumi olmasıdır. Hətta Azərbaycanın bəzi yerlərində dodaq saitələri uyuşmasına (*Labialharmonie*) rast gəlirik. Bu kibi yerlərdən, məsələn, Bakıda, Şirvanda damaq saitələrinin labializə olduğunu, yəni dodaq saitələrinə keçdiyini görürüz: *alsök, versök, getsök, gelsök*.

3

Samitələrə gələcək olursaq, həmmən bütün yuxarıda saydığımız azəri ədəblərində gördüyümüz bəzi xüsusiyyətləri burada zikr etməliyiz:

a) Başqa şivələrdə, xüsusən İstanbul ədəbi şivəsində sözlərin başında, orta və sonunda bulunan [k] səsi azəri şivəsində [x] və [q] səslərinə çevrilir, məsələn:

¹¹ Dr. W. Radloff. *Phonetik der nordlich Türkischen Sprachen*, Leipzig, I Heft, s. 12; II Heft, s. 118-119.

¹² А. Казембек. *Общая грамматика турецко-татарского языка*, 2-ое изд. Казань, 1848 г.

¹³ Karl Foy. *Azerbadjanische Studien*, etc. und II.

¹⁴ Bu xüsüsə əsərimizin saitələr bəhsinə baxınız.

1. *Xaçmaz, axşam, axmax, çox, bax, çıx, ax (ak)...*
2. *Uşax(q), yumux(q), ayax (q), qulax(q), atmax (q)...*

4

Bəzi sözlərdə samitələrin təşdid olduğunu görürüz; məsələn: *yedi – yeddi, dokuz – doqquz, səkiz – səkkiz, sakal – saqqal...*

5

Azəri şivəsinin, xüsusən danışq dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən birisi də ikinci hecəda bulunan [r] və [s] səslərinin birinci hecaya və birinci hecəda bulunanın ikinci hecaya keçməsidir.

1. *İlari – irəli, ögrən – örgən, köprü – körpü, toprak – torpax, təprən – tərpən...*
2. *Tutsak – dustak, yatsı – yastı, tütsü – tüstü, əksik – əsgik...*
3. *Bileks: kirpik – kiprik (Bakıda)...*

6

Bəzi təmsil (*assimilation*) və təhlil (*dissimilation*) hadisələri də azəri ləhcəsində müəyyən bir xüsusiyyət törədir: *aldat – allat, işlə – işlə, daşlı – daştı...*

Və: *issi – isti, yassı – yastı...*¹⁵

Alaram yerinə allam, gələrim yerinə gəlləm, salaram yerinə sallam... kibi şəkillərdə də təmsil hadisəsini görmək olar.

7

Yenə sövti xüsusiyyətlərdən olaraq kibi sözünün kimi, -inci və ya sadəcə -ci şəkilçisinin (*suffiks – suffixe*) -mci və -minci şəklində işlənilməsinə qeyd edə bilərik:

Birinci – biriminci (əvvəlimci – əvvəliminici), ikinci – ikiminici və ilax...

Qeyd: *Şəkilçinin əsl samitə ilə (n, m) başladığı halda samitə ilə bitən bir damağ[a] əlavə olunduqları zaman bu şəkilçilərin başına səsin uyuşmasına görə saitə artırılır.*

Yeri gəlmişkən, ümumiyyətlə saitələrdən sonra -ci şəklində olan fail şəkilçisinin azəri ləhcəsində -çi şəklində olduğunu da göstərəlim; məsələn: *yazıcı – yazıçı, arabaçı, alverçi.*

¹⁵ Hər nə qədər professor Deni *isti* şəklini daha əski zənn edirsə də, bu doğru deyildir, necə ki, *İssik-göl* təbirində və əski abidələrdə bunun isbatını tapırıq.

Qeyd: *Bütün şəkilçilər kibi, bunlar da səslər uyuşması qanununa tabedir: -ıncı, -inci, -uncu, -üncü... kibi.*

8

Azəri ləhcəsini xüsusişərdən cizgilərdən birisi də fellərdə hal siğəsi[nin] mənfi şəklində başqa şivələrdə olan [z] və ya [s] səsi yerinə, azəri şivəsində [r] və ya bəzi yerlərdə [n] səsinin bulunmasıdır; məsələn: *qoymamam – qoymanam, getməmə – getmənam* və ilax.

Bir çox özge şivələrdə, məlum olduğu üzrə, bu səs bütün-bütünü düşür: *gitməm, koymam... kibi.*

9

Bir neçə söz də azəri ləhcəsinin əskidən qalma izləri, təbiri-məxsusu ilə, arxaizmləri (*archaisme*) haqqında söyləməliyiz. Azəri ləhcəsi bu cəhətdən indiyə qədər gerəyi kibi tədqiq edilmiş olmaqla bərabər, əlimizdə olan lisanı materiala istinad edərək, yenə də bəzi nöqtələri qeyd edə bilərik.

Hər şeydən əvvəl bu ləhcədə nəzəri-diqqəti cəlb edən şey əsas etibarilə cənub şivəsinə girdiyi halda, şimal qrupuna mənsub şivələrin bəzi xüsusiyyətlərini həvi olmasıdır:

a) Belə xüsusiyyətlərdən birincisi, şübhəsiz, azəri ləhcəsinin Anadoluya qarşı *ben* yerinə *mən*, *bin* yerinə *min*, *buna* yerinə bəzən *muna*, *binmək* yerinə *minmək* və sairə işlətməsidir.

Cənub şivələrində rast gəldiyimiz [b] səsi yerinə burada göstərdiyimiz kibi sözlərdə [m] bulunmasını nə ilə izah etmək?

Artıq XI əsrdə oğuz və qıpçaq ləhcəsində Kaşqar ləhcəsinə qarşı [b] bulunduğunu biliriz. Kaşqar ləhcəsində *mən*, *mun* olduğu halda, oğuz və qıpçaqda *ben*, *bun* idi.¹⁶

Burada bu məsələ ilə bağlı olaraq başqa bir sual qarşımıza çıxır: *əcəba, benmi daha əski, mən şəklimi?*

Fellərdə və başqa sözlərin axırında mütəköllim zəmirlərinin şəklini alacaq olursaq, burada daima [m] buluruq: *gəldim, alıram, yoldaşım, atam* kibi.

Sonra Orxon kitabələrində və Timur Kutluğun yarlığı kibi daha sonrakı zamanlara aid tarixi əsərlərdə *didimiz* “dedik”, *aldımız*

“aldıq” kibi şəkillərə rast gəlirik.¹⁷ Bundan başqa, türk-tatar ləhcələrinin böyük əksəriyyətində *mən* və ya *min* şəklini tapırıq.

Bununla bərabər, bunlara istinad edərək *mən* şəklini daha əski saymaq mümkün olamaz. Çünki bir kərə [b-m] və [m-b] intiqalı bir qaydaya alınmayacaq şəkildə bulunur. Məsələn, yan-yana yaşayan Altay və Sibir türk-tatar qəbilələrinin birində [b] ilə söylənen söz və ya şəkilçi digərində [m] ilə tələffüz olunur.¹⁸

İkinci, ümumiyyətlə sövti və şəkli cəhətdən daha əski xüsusiyyətləri əks etdirdiyi şübhəsiz olan çuvaş ləhcəsində *mən* yerinə, bunun *ben* ilə daha ziyadə yaxın olduğu meydandır.

Üçüncü, bütün türk-tatar şivələrində rusca *мы*, yəni *ben* və ya *mən* sözünün cəmi yerində *biz*, çuvaş ləhcəsində *eper/epir*, yakut ləhcəsində *bisigi* və ya *bisi* və buna yaxın, hər halda [b] ilə başlayan sözlə təsadüf edirik. Bütün bu nöqtələri gözə tutaraq, *mən* sözünün daha əski bir şəkil olduğunu indilik qəbul etmək heç vaxt mümkün deyildir. Bununla bərabər, daha çox şimal şivələrinin xüsusiyyəti olan *mən* sözünün görək Azərbaycan və görəkse türkmən şivələrində şimaldan gəlmiş ünsür olduğuna şübhə yoxdur. Çünki bu şivələrdə *muz*, *moyun*, *murun*, *moynuz*, *muynu...* kibi sözlərə rast gəlirik.

Söylədiklərimizə bunu da əlavə etmək lazımdır ki, *varım*, *gedim*, *atam* kibi sözlərin nəhayətindəki [m] səsi *mən* sözünün başındakı [m] ola bildiyi kibi, eyni zamanda sonundakı [n] səsinə çevrilmiş də ola bilər. Çünki bir çox yerlərdə *gedayım* yerinə *gedayın*, *alayım* yerinə *alayın...* şəkillərini görürüz.

b) Azərbaycan ləhcəsində şimal şivələrindən girmiş bənzəyən bəzi sözlərə rast gəlirik. Məsələn, azəri ləhcəsində *yır*, *yırl* sözü *cır* və *cırl* şəklindədir.

c) Bunlardan başqa, *dışqarı*, *qarıya sarı*, *cadı-pitik*, *soğal* kibi sözlərdə, heç şübhəsiz, bu gün artıq bir çox şivə və ləhcələrdən qeyb olmuş *-qarı*, *-sarı* kibi şəkillərə və “hədiyyə, bəxşis” mənasına gələn سوغات sözü ilə “təlsim, əfsun kağızı, yazısı” mənasına gələn *pitik* sözlərinə rast gəlirik.

¹⁷ Əgər kitabımız, *eviniz...* kibi şəkilləri alsaq, bunlara qarşılaşırıq Qazan-tatar, başkurt, oyrat, qaraçay, kumuk kibi şivələrdə *tilibiz*, *atanız* (diligiz, atamız) kibi şəkillər vardır.

¹⁸ *Phonetik der nordlichen Türkischen Sprachen*, s. 213–214. Radlov bu osorinin məzkur səhifələrində müstəqil bir bəhs ayıraraq, eyni məsələni tədqiq edərək bu nəticəyə gəlir.

¹⁶ *Divanü-lügatit-türk*, cild 1, səh. 31–32. Orxon kitabələrində *mana* və *binip* kibi qarışıq şəkillərə rast gəlirik.

NƏTİCƏ

1

Buraya qədər söylədiklərimizdən azəri ləhcəsinin mənşəyi və mövqeyi haqqında lazım gələn qərar çıxara bilirik:

a) Azəri ləhcəsi oğuz və qıpçaq şivələrindən ayrılmış və zamanımıza qədər bunların başlıca xüsusiyyətlərini saxlayaraq gəlmişdir.

b) Bu ləhcə cənubi-qərbi və cənub qrupu adı ilə bəlli olan türk şivə qrupuna girir.

c) Bu ləhcə haqqındakı tədqiqat ilərilərsə, bu gün də azəri şivəsində bir çox şimal şivələri xüsusiyyətlərinin və XI əsrdən əvvəl türk-tatar şivələrində rast gəldiyimiz bəzi xüsusiyyətlərin iqtibas və arxaizm halında azəri şivəsində yaşayıb gəldiyi görülməkdir.

2

Vilhelm Radlov azəri şivəsini cənub qrupuna yerləşdirmiş və bu qrupun olduqca səthi xarakteristikini vermişdir ki, bu günə qədər əlimizdə olan lisani material miqdarca artmamış və daha ziyadə işlənmiş olmadığından, bu xüsudə daha dərin və mükəmməl nəzəriyyə və nəticələrə yol yoxdur.¹⁹

Professor Samoyloviç bu ləhcə qrupunu coğrafi tərəfdən cənubi-qərbi (юго-западная), lisani cəhətdən "ol", qövmi nöqtəyi-nəzərdən türkmən qrupu adlandırır.²⁰

Yuxarıdan bəri söylənilib gəldiyimiz xüsusiyyətlərdən anlaşıldığına görə, azəri, Anadolu, türkmən ləhcələrinin bir qrupda toplanmasına söz yox isə də, "ol-bol" xüsusiyyətinin əsas alınması professor Samoyloviçin özünün də etiraf etdiyi kibi,²¹ bir çox anlaşılamazlığa səbəb ola bilər və bizim fikrimizcə, doğru deyildir. Çünki türkmənlərdə biz daha ziyadə həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda "ol" şəklini deyil, "bol" şəklini görürüz. Ona görə türkmən şivəsində olmayan və ya çox zəif surətdə kiçik rayon-

larda özünü göstərən xüsusiyyəti bu cənub qrupu üçün əsas olaraq alıb, bunun adı ilə də bütün qrupu adlandırmaq, daha fənası "türkmən qrupu" adını vermək, bizcə, bir o qədər müvafiq sayılamaz.

Bir sözlə, azəri ləhcəsi oğuz-qıpçaq qrupunun bir budağıdır və türkməncədən az, anadolucadan ziyadə şimali və ya şərq şivə qruplarının təsiri altında bulunmuşdur.

¹⁹ W. Radloff. Phonetik, səh. 280-291.

²⁰ Проф. А.Н.Самойлович. Некоторые дополнения к классификации тюркских языков, стр. 15.

²¹ Yəni orada, səh. 6.

SÖVTİYYAT

(Səs bəhsı)

1

Elmi əsas üzərinə yazılmış ciddi sərf dərslərlərindən məhrum olan bütün Avropa məktəblərində olduğu kimi, türk-tatar məktəblərində də indiye qədər səs ilə hərfin bir-birindən ayrılıb təhlil edildiyinə çox az rast gəlinir. Həç bir yazı, nə qədər mükəmməl və sövti əsas üzərinə qurulmuş olursa-olsun, dildə mövcud olan bütün səsləri əks etdirməyəcəyindən, bir sözü işarət etmək üçün yazılmış olan hərfləri səs yerinə qəbul etməklə, sözün ən bəsit ünsürləri olan səsləri ayırmaq və tapmaq imkanından məhrum oluruq. Bu təhlükə xüsusən türk-tatar dillərinin bəzi əhəmiyyətsiz xüsusiyyətlərindən başqa (məsələn, *-mak*, *-maq* kimi) bəlli-başlı həç bir ana cizgisini təsbit etməyən ərəb yazısı ilə iş görənlər türk-tatar məktəblərində daha çox artar.

Yeni türk əlifbası bu xüsusda çox böyük iləriləmə sayıla bilirsə də, yenə də müəllimlər və sərfçilər hər hansı bir dilin tədqiqində yazıdan deyil, doğrudan-doğruya dilin canlı səslərindən hərəkət etməlidir.

2

İnsanın söyləməsində, nitqində bulunan səsləri tədqiq edən şöbəyə sövtiyyat (фонетика) deyilir.

Ümumiyyətlə səslərin çıxarılması, istehsal edilməsində üç dərəcə vardır:

a) Ciyərlərə girmiş olan bir miqdar hava nəfəs borusu vasitəsilə dışarıya buraxılır ki, buna "zəfir" (*L'expiration*) deyilir.

b) Nəfəs borusundan keçdikdən sonra hava hülqum və ya boğazaya gəlir ki, burada iki tərəfdən həssas kiçik özələciklər²² vardır – bunlar ciyərlərdən gələn havanın təsirinə görə ehtizaz edirlər (təpənirlər) və ya hali-sükunətdə qalırlar. Əgər ehtizaz etməzlərsə, çıxan səslər sağır (*sourd/глухой*), ehtizaz edərlərsə, sədalı (*sonore/звонкий*) olurlar. Bu ikinci dərəcəyə "təsəvvüt" (*səslənmə/fonation*) deyilir, çünki hava ancaq bu dərəcədən keçdikdən sonra səs əmələ gəlir.

²² Bu özələciklər[ə] rusca "голосовые связки", fransızca "Cordes Vocales" deyildiyindən türkca "səs telləri" deyə bilirik.

c) Ciyərlərdən gələn hava yuxarıda zikr etdiyimiz özələciklərdən keçdikdən sonra ağız boşluğuna girir ki, burada dişlər, dil, dodaqlar, ordlar, ağız açıldığı zaman aldığı şəkil istehsal etdiyimiz səslərin təbiəti üzərinə təsir edir.

Əgər bütün bu üzlər səs çıxardan, səs tellərinin ehtizazından əmələ gələn sədanın qarşısında maneə təşkil etməz və bu surətlə havanın belə manelərə çarpmasından həç bir gurultu hasil olmazsa, əldə edilən səslər saite (*гласный*) olur. Əgər dil, diş, damaq (*нёбо*), dodaq... kimi üzlərimizdən birisi səs yolunda maneə təşkil edərsə, bir gurultu hasil olur ki, bu surətlə meydana gələn səslər samitə (*согласный*) olur. Bundan, bir saitələrin sədalı (*звонкий*), samitələrdən isə bəzilərinin sədalı, bəzilərinin də sədasız və ya sağır (*глухой*) olduğu meydana çıxar.

Saitələr

3

Azəri ləhcəsində bulunan səsləri, başqa türk-tatar ləhcələrində olduğu kimi, üç prinsipə görə ayıra bilərik:

1. Saitələr tələffüz əsnasında dilin üfqü (*горизонтальный*) cəhətdən aldığı vəziyyətə görə müxtəlif qruplara ayrılır:

a) Dilin arxa tərəfindən damağın sərt qismində hasil olan saitələrə "damaqönü" (*преднебный – prepalatale*) və ya "ön (*передний*) saitələri" deyilir. Bunlar da ə, e, i, ö, ü hərfləri ilə göstərilən səslərdir.

b) Damaq arxasında hasil olan saitələrdir ki, bunlara "damaqarxası" (*заднебный – postpalatal*) və ya sadəcə "arxa" (*задний*) [samitləri] deyilir. Bunlar da o, u, a, ı hərfləri ilə göstərilən səslərdir.

Bu ayırma, yuxarıda da söylədiyimiz kimi, bütün türk-tatar dillərinə aid olmaqla bərabər, bu dillərin sövtiyyatı üçün çox mühüm bir xüsusiyyətdir.

Bu səsləri belə bir cədvəldə təsvir etmək mümkündür:

Cədvəl 1.

Ön damaq səsləri	ə, e, i, ö, ü
Arxa damaq səsləri	a, ı, o, u

İxtar: Biz burada "ön damaq", "arxa damaq" təbirlərini işlətmisək də, bir çox sərfçilərdə "yumuşaq" (*мягкий*), "qatı" (*твердый*) və

ya "qəvi", "zəif" təbirləri işlənir. Türk sərfələrində "səqil" və "xəfif" sözləri işlədilir.

2. Saitələrin qruplara ayrılmasındakı prinsip dilin bu saitələrin tələffüzündə şaquli (вертикальный) cəhətdən aldığı vəziyyətdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən ümumiyyətlə saitələri "aşağı", "alçaq" (низкий), "orta" (средний) və "yuxarı, yüksək" (высокий) olmaq üzrə üç qismə ayırırlar. Türkcədə orta qisim ayırmağa hacət olmayıb, ancaq "alçaq" və "yüksək" və ya "dar", "geniş" qisimlərinə ayırmaq kifayət edir; hər iki prinsipi birləşdirdiyimiz təqdirdə aşağıdakı cədvəl meydana gəlir:

Cədvəl 2.

Yüksək, dar	Alçaq, geniş	
i, ü	e, ö, ə	Ön damaq saitələri
ı, u	a, o	Arxa damaq saitələri

3. Saitələrin qruplara ayrılmasında üçüncü prinsip bu saitələr tələffüz olunarkən dodaqların açılma dərəcəsi və şəklidir. Diqqət ediləcək olursa, ö, u, ü hərfləri ilə işarət olunan səsler tələffüz olunarkən, dodaqların açıqlığı mükəmməl dairəvi, yuvarlaq bir şəkil aldığı halda, e, c, i, a, ı hərfləri ilə göstərilən səsler tələffüz olunarkən meydana gələn açıqlıq ancaq bir uzunca şəkllə malikdir. Bunlardan birincilərə "müdəvvər", "yuvarlaq", ikincilərə "qeyri-müdəvvər" deyilir.

Birincilərə rusca губные, fransızca labiales (şəfəvi), ikincilərə негубные – illabiales (qeyri-şəfəvi) deyilir; [ö], [ü] səsleri ilə [i], [e] səsleri arasında yalnız bir "dodaq açıqlığı" fərqi vardır. Bunun üçün [ö] şəfəvi [e]-dir, [ü] şəfəvi [i]-dir.

İndi bu üçüncü prinsipə görə saitələrin cədvəlini düzəldəcək olursaq, bu nəticəni əldə edirik:

Cədvəl 3.

Müdəvvər, şəfəvi	Qeyri-müdəvvər, qeyri-şəfəvi	
ö, ü	e, c, i	Ön damaq (xəfif)
o, u	a, ı	Arxa damaq (səqil)

Əgər birinci cədvəl ilə ikinci cədvəli birləşdirəcək olursaq, bu cədvəli əldə edirik:

Cədvəl 4.

Müdəvvər, şəfəvi		Qeyri-müdəvvər, qeyri-şəfəvi		
Yüksək	Alçaq	Yüksək	Alçaq	
ü	ö	i	e (ə)	Ön damaq (xəfif)
u	o	ı	a	Arxa damaq (səqil)

İxtar: Azəri ləhcəsində [e] səsi ilə [a] səsi arasında bir saitə vardır ki, yeni türk əlifbasında tərsinə çevrilmiş e hərfləri ilə ("ə" ilə) işarət olunur. Bu səs, şübhəsiz, alçaq və ya geniş səsərdən olmaqla bərabər, səqil ilə xəfif arasında bulunur.

Bu surətlə azəri ləhcəsində bulunan saitələrin sövyyətiyyət nöqtəyi-nəzərdən təsviri bu şəkildə ola bilər:

[e] – alçaq, xəfif, qeyri-şəfəvi bir saitədir.

[i] – yüksək, xəfif, qeyri-şəfəvi " – "

[ö] – alçaq, xəfif, şəfəvi " – "

[ü] – yüksək, xəfif, şəfəvi " – "

[a] – alçaq, səqil, qeyri-şəfəvi " – "

[ı] – yüksək, səqil, qeyri-şəfəvi " – "

[o] – alçaq, səqil, şəfəvi " – "

[u] – yüksək, səqil, şəfəvi " – "

[ə] – alçaq, orta, qeyri-şəfəvi " – "

Azərbaycan ləhcəsində bulunan başlıca doqquz saitənin xarakteristiki qısa olaraq bundan ibarətdir.

İxtar: Sait səsleri bir də "uzun" və "qısa" (əski təbirlə: "məmdud" və "məksur") olmalarına [görə] ayırmaq mümkün isə də, bəzi sözlər çıxarılacaq olursa, azəri ləhcəsində buna o qədər lüzum yoxdur, çünki uzun saitələrə, bir çox başqa türk şivələrində olduğu kibi, burada da çox az rast gəlinir. Uzun saitələr əksəriyyətlə ərəb və fars sözlərində tapılır: *الام* *alam*, *اليم* *alim*, *الال* *lalə*. Bununla bərabər, bəzi türk sözlərində də bu səsə rast gəlirik: *soqat*, *doşan*, *doğa* kibi.

Samitələr

6

"Samitə" adlandırılan səslər, yuxarıda söylədiyimiz kibi (§2), boğazdan gələn havanın ağızda hər hansı bir maneəyə təsadüf etməsi ilə istehsal edilir.

a) Əgər belə səslərin istehsalı zamanında bulunan maneə yalnız təbii hava kanalının bir az daha darlaşmasından ibarət isə, hüsula gələn səs daimi və ya kanalı [...] olur: [c], [v], [f], [z], [s], [ʃ], [g] səsləri bu qəbildəndir.

b) Əgər səs ciyərlərdən və boğazdan gələn havanın söviti üzlərimizin mümanitətinə təsadüf edərək durmuş və sonra bu üzlərin qüvvətlə bir-birlərindən ayrılması sayəsində hasil olmuş isə, bu sürətlə hasil olan səslərə "ani" (**momentanee**) və ya "indifai" (**explosive**) deyilir. Çünki bunlar müəyyən bir partlama nəticəsində meydana gəlirlər: g, q, d, t, b, p səsləri bunlardandır.

Nəhayət, təfsili burada mövzumuzdan xaric olan, bəzi mahiyyətli etibarilə qarışıq səslər vardır ki, bunlara "dalğalı" (**плавный, sonant**) deyilir; [y], [r], [l], [m], [n], [ŋ] kibi səslər bunlardandır. Sonuncu üç səsə eyni zamanda burun səsləri (**носовые, nosales**) deyilir, çünki bunlar tələffüz olunurkən hava burundan çıxar.

7

Samitələri, yuxarıdakı təsnifdən başqa, ağızımızın harasında hasil olmasına görə də dürlü siniflərə ayrılır. Samitələrin bu duralarına "məxrəc" (**articulation**) deyilir. Bu sürətlə dodaq səsləri (**губные**) vardır ki, bunlar dodaqların bir-birinə toxunmasından hasil olurlar: [b], [p] samitələri bunlardandır. Alt dodaqların üst dişlərə toxunmasından hasil olan [v], [f] kibi samitələrə də "diş-dodaq" (**зубно-губные**) samitələri" deyilir. Bunlardan başqa, damaq samitələri (**небные**) [g], [k], [l] və sairə bulunur.

8

Nəhayət, samitələr səs tellərinin ehtizazına [gərə], yəni sədalı (**звонкий, sonore**), sağır (**глухой, sourde**) siniflərinə ayrılır. "Dalğalı" adını verdiyimiz [l], [m], [n], [ŋ], [r], [y] səsləri ümumiyyətlə saitələr kibi sədalıdır, yəni səs tellərinin ehtizazilə meydana gəlir. "İndifai" səslərə gələcək olarsa, bunların bəziləri sağır, bəziləri də sədalıdır.

9

Azəri ləhcəsində başqa türk-tatar ləhcələrində də bulunan iki mürəkkəb samitə daha bulunur ki, bunlar da [c]=[d] + [j], [ç]=[t] + [ʃ] səsləridir.

Eyni zamanda boğaz səsi sayılan [h] səsinə də rast gəlirik. Azəriçədə həm qalın, həm də incə [l] səsi vardır.

10

Azəri ləhcəsində tapılan samitələrin cədvəli

Boğaz səsi	Damaq səsləri		Diş səsləri		Dodaq səsləri (şəfəvilər)		Samitələr
	Da-maq-arxası	Da-maq-önü	Da-maq-diş	Əsl diş səsləri	Diş-dodaq	İki dodaqla meydana gələnler	
							İndifai samitələr:
	q	k	ç	t	—	p	Sağırlar
	g	ğ	c	d	—	b	Sədalılar
							Kanal səsləri:
h {	x	—	ş	s	f	—	Sağırlar
	—	—	c	z	v	—	Sədalılar
	Qalın l	l	y	r, n, ŋ	—	m	Dalğalı səslər

11

Bəzi yeni sərçilərimiz arasında son zamanlar yayılmış olan bir fikrə görə, guya türk-tatar dillərində [ʈ], [ʣ], [ʡ]... kibi səslər yoxdur. Sərfimizin mövzusu olan azəri ləhcəsində, doğrudan da, [h] səsinə başqa yox isə də, başqa türk-tatar ləhcələrində bu səslərə rast gəlirik. Məsələn, başqurt ləhcəsində həm [ʈ], həm [ʡ] səsi bulunur. Bundan başqa, əski türkcədə də [ʈ] səsinə rast gəlirik.

12

Azəri ləhcəsində, başqa cənub türk-tatar ləhcələrində olduğu kibi, bəzi səslər vardır ki, söz başında ya heç rast gəlməz və ya çox

az olaraq rast gəlir. Bu cins səslər arasında [m], [n], [ŋ], [l], [r], [z], [f] səslərini göstərə bilərik. Təbii təqlidi sözlər (*mırlıtı, zırlıtı...* kibi) və *mən, muna...* kibi iqtibasi sözlər müstəsnaq.

13

Yuxarıdakı paraqrafda qeyd etdiyimiz qaydanın təsiri altında azəri ləhcəsində [l], [r], [z]... və ilax. ilə başlayan əcnəbi sözlər tələffüz edilərkən, əksərən birer saite əlavə edilir; məsələn: *rus* – [urus], *rum* – [urum], *limon* – [ilimon].

14

Azəri ləhcəsi sözlərinin sonuna gələcək olarsa, samitələrin söz sonunda daha ziyadə sağır olduğunu görürüz: [bəlat], [iyit], [ağaç], [sümük], [get], [it (itir)]...

15

Əcnəbi sözlərin tələffüzündə, ümumiyyətlə, azəri türkcəsi başqa cənubi qrupa mənsub türk-tatar dillərindən ayrılmaır.

Səslərin dəyişmələri

16

Başqa şivələrə görə azəri ləhcəsində, əsərimizin mədxəl qisminə də göstərdiyimiz kibi, samitələrdə ən ziyadə gözə çarpan hallardan birisi də lisanıyyatda "metatez" (*metathese*) dediyimiz bəzi samitələrin (l, r, s) yerdəyişməsidir.

Məsələn: *kirpik* – *kiprik*, *öyrən* – *örgən*, *gölmək* – *gömlək* (*köynək*), *çölmək* – *çömlək*, *külfət* – *küflət*, *yatsı* – *yastı*, *tütsü* – *tüstü*... Şimal türklərində: *göbəlak*, Anadolu türkcəsində: *kələbak*, azəri türkcəsində: *kəpanak*...

17

Səslərin hecalar və sözlər içində bir çox dəyişmələri vardır ki, aşağıdakı paraqraflarımızda bu dəyişmələrin başlıcalarını qeyd edirik.

Azəri ləhcəsində bəzi səslər sözlərin sonunda və ya ortasında tamamilə düşər. Məsələn, əski *acığ* yerində *acı*, *qapıq* yerinə *qapı*, *yaylağ* – *yayla*, *datlıq* – *dadlı*... Ancaq *kiçik* sözündə bu [k] qalmışdır.

18

Söz ortasında bulunan [ğ] səsi Osmanlı ləhcəsində tamamilə düşdüyü halda, azəri ləhcəsində bəzən [y], bəzən də [v] səsinə çevrilmişdir; məsələn:

<i>Soyuq</i> (<i>sovuq</i>)	əski: <i>soğuk</i>	Osmanlı: <i>souk</i>
<i>Toyuq</i> (<i>tovuq</i>)	" – " <i>tağuk</i>	" – " <i>tauk</i>
<i>Yauk</i> (<i>yavıq</i>)	" – " <i>yağuk</i>	" – " <i>yauk</i>

Bununla bərabər, azəri ləhcəsində *damaq*/*tamaq* (əski: *tağak*) kibi sözlərdə sözortası [ğ] düşmüşdür. Eyni surətlə: *qayır* (*kayğır*), *qazan* (*kazğan*)...

Eyni surətlə söz ortasında bulunan [q] və [k], [ğ] və [g] səslərinin bu ləhcədə düşdüyünü görürüz; məsələn: *qısa* (*kuska*), *içəri* (*ıçkəri*), *irəli*/*iləri* (*ilğəri*).

Lakin *dışqarı* sözündə əski şəkil qalmışdır.

19

Söz ortasında bulunan [l], [t] kibi səslərin düşdüyü də vəqə olur: *çəyirgə* (*çəyirtgə*), *oturmaq* (*olturmaq*), *gətir* (*gəltir*).

Bəzən də bir sözdə təkrar olunan iki səsdən birisi düşər: *baxış* – *bağışla*...

20

İki saite arasında çox dəfə sağır samitələr sədalıya çevrilir. Bu qayda daha ziyadə [q], [k], [p], [ç] kibi samitələrə aiddir:

- Dayaq* – *dayağı*, *bucaq* – *bucağı*, *yüksək* – *yüksəgi*, *böyük* – *böyüğü*, *aq* (*ağ*) – *ağar*, *çığək* – *çığəgi*;
- Ağac* – *ağacı*, *dinç* – *dincəgi*;
- Dip* – *dibi*;²³
- İyit* – *iyidi*, *söyüt* – *söyüdü*...

İxtar: Bu qaydanın xüsusən birhecalı sözlər arasında bir çox müstəsnaqları vardır: *yük* – *yükü*, *küp* – *küpü*, *yax* – *yaxın* və sairə...

²³ Çok, yok, türk, kürk, bürk... kibi sözlərdə azəri ləhcəsində saitələr arasında da sağır samitələr öz şəkillərini saxlayır; yəni sağır qalır. Halbuki məlum olduğu üzrə, cənub ləhcələrindən bəzilərində, məsələn, Anadolu ləhcəsində bunlardan bəzilərini saitələr arasında sədalıya çevrilir, məsələn: *çok* – *çoğu*, *yok* – *yoğu*... və ilax...

Sözlerin sonlarına şəkilçilər (*affixe*) əlavə edildiyi zaman sözlərin damarlarında bulunan səslər, xüsusən saitələr bəzi dəyişmələrə məruz qalır. Çox dəfə ixtisar yolu ilə damarın son hecasında bulunan saitələrdən birisi düşər; məsələn: *yanıl – yanlış, ayırmaq – ayrı, oyun – oyna, devir – devril, çevir – çevril, süpür – süprüntü, burada – burda, hara – harda (harda yerinə), hamı – hansı (hansı yerinə hası deyən də var).*

Bəzən bir neçə səsin birdən düşdüyü görülür: *apar – alıp var* (necə ki, özge şivələrdə: *agel – alıp gel, aget – alıp get, qardaş – qarındaş, bildir – bir ildir, istot – isti ot...*

Ümumiyyətlə, azəri ləhcəsində saitələr uzadılmaz. Yalnız fəllərdə sorğu – istifham yerində, fəll sözünün son hecasındakı saito uzadılır; məsələn: *gedirsən? kimdi? yazıp?...*

Türk sözlərinin başında və sonunda iki samitə bir yerdə bulunmasına çox az rast gəlinir. Əcnəbi dillərdən girmiş olan sözlərin tələffüzündə dilimizin bu kibi iki samitenin bir arada bulunmasından qaçındığı görülür. Bunun üçün də əksəriyyət sözün birinci hecasına və ya başına bir [i] saitesini əlavə olunur:

a) *istəkan – стакан, İstambul – Стамбул, ismarış – sipariş (sifariş), uşkol – школа...*

b) *ras – rast, axun – axund...*

Üst kibi sözlərin bəzi türk şivələrində *üs* şəklində işləndiyini bilirsək də, azəri şivəsində bu şəkillər görünməyir; yuxarıda yazdığımız misallarda daha ziyadə danışq dilindən alınmış olub, yazıda bu sözlər çox dəfə əcnəbi dillərindəki şəkillərini saxlarlar.

Ərəb dilindən girmiş olan sözlərin başında, sonunda və ortasında bulunan [ع] səsi türkcədə söylənəməz: *saadat, علم, ilim, عام cam...*

Bununla bərabər, ərəb yazısı ilə yazılan və basılan əsərlərdə bu hərf yazıldığı kibi, yeni əlifbada bunun yerinə apostrof (') işarəti qoyulmuşdur: *mə'lum, mə'rifət...*

Avropa və bu arada rus sərfələrində *assimilation* "təmsil", *dis-simulation* "təhlil" adları ilə qeyd olunan hadisələrə, ümumiyyətlə türk şivələrində olduğu kibi, azəri ləhcəsində də misallar tapa bilərik.

Təmsilə misal: *aldat – allat, tapmaq – tappaq, qızlar – qızdar, tanımayan – tanımayan...*

Bu misalları tədqiq edəcək olsaq, təmsil hadisələrinin dürlü şəkillərini görürük. *Allat* misalında dalğalı səslərdən olan [l] səsinin diş səslərindən [d] səsinə təmsil etdiyi görülür. *Tappaq* misalında dodaq səslərindən [p] yenə dodaq-burun səslərindən olan [m] səsinə təmsil edir. *Tanımayan* misalında sonuncu hecadakı [y] və ikinci hecadakı [i] səslərinin [a] səsi üzərinə təsir edərək, [i] səsinə çevirdiyi qeyd oluna bilər.

Bəzən belə hadisələr yalnız bir neçə sözdə görünərək, dildə ümumi bir şəkil almaz. Bəzən bütün dili əhatə edə bilər ki, bu vaxt da təmsil hadisəsi sayəsində dilin çox geniş xüsusiyyətlərindən birisi meydana gəlir. Belə təmsil hadisəsi ilə dəyişmiş söz şəkilləri nümunə alınaraq, analogi (qiyas) yolu ilə başqa sözlər də buna uyduurur.

Necə ki, azəri ləhcəsində belə dəyişmələrdən birisi ümumi bir mahiyyət almış və bu ləhcəyə aid xüsusiyyətlərdən birini təşkil etmişdir ki, bu ləhcədə, özge ləhcələrdə başında, sonunda, ortasında [k] səsi bulunan sözlərə qarşılıq [x] səsinə malik sözlər tapırıq: *saxla, çix, Xaçmaz, balıx, çox, kolxoz* kibi...

Təhlil hadisələri də azəri ləhcəsində az deyildir. Burada təmsilin əksi vacib olur, yəni bir-birinə bənzəyən səslərdən birisi başqa bir səsə çevrilir. Bunun səbəbi də bir sözdə bir-birinin eyni [olan] iki səsin təkrarını [aradan] qaldırmaqdır: *şas – ças, issi – isti, yassı – yastı, zərər – zərəl, xançar (xəncər) – xançal.*

Səslər uyumuşması

(*Sinharmonisme*)

Türk-tatar dillərində, ümumiyyətlə Ural-Altay dil ailəsinə girən dillərdə olduğu kibi, mühüm bir qanun vardır ki, bunun adına firəng-Avropa əsərlərində "*Vocalharmonie*" ("saitələr ahəngi"), "*Sinharmonisme*" ("səslər uyumuşması") deyildiyi kibi, bizim bəzi sərf kitab-

larımızda "ahəng" adı altında qeyd edilməkdədir. "Ahəng" sözü, bizcə, bu hadisəni başqa musiqi və lisana məxsus hadisələrlə qarşıdırmağa səbəb olacağından, biz burada "səslər uyuşması" təbiri işlətməyi daha münasib biliriz.

Hər nə qədər, söylədiyimiz kibi, bu hadisəyə son zamana aid sərf-nəhv kitablarımızda bəzi işarələr var isə də, indiye qədər görəyi kibi diqqət edilməmişdir.

Bu hadisənin əsası bundan ibarətdir: bir sözə yalnız ya damaq-önü (*prepalatal*) saitələri (e, i, ö, ü, ə) və ya damaqarxası (*pospalatal*) saitələri (a, ı, o, u) buluna bilər. Məsələn:

1. *Tülkü, görücü, gedən, üzüm, üzük, ürək...*
2. *Ulduz, topraq, qulaq, uşaq, ufaq, Xaçmaz...*

İxtar: Birinci sırada yumuşaq [l], ikinci sırada qatı [l] səsi bulunur. Başqa samitələr də belə.

27

Bu bir neçə sözün tədqiqindən də anlaşılaçağı üzrə, türk dili sözlərində iki cür uyuşma görürüz: birisi *üzüm, ulduz, üzük* sözlərində olduğu kibi, sözdə dodaq saitələrinin bir-birini təqib etməsidir ki, buna "dodaq səsləri uyuşması" (*губная гармония, Labialharmonie*) deyildiyi kibi, ikincisi də *ürək, uşaq, topraq* kibi sözlərdə gördüyümüz kibi bir sözə ön və arxa damaq səslərinin bir-birini təqib etməsidir ki, buna da "damaq səsləri uyuşması" (*небная гармония, Palatalharmonie*) deyilir.

Bugünkü türk ləhcələrində, qaraqırğız və bəzi Altay şivələri istisna edilirsə, daha ziyadə ikinci növ uyuşma, yəni damaq səsləri uyuşması vardır. Necə ki, azəri ləhcəsində də bunu görürüz.

Səslərin uyuşması əsas etibarilə təmsil qanununun xüsusi təzahürlərindən birisidir. Səslər uyuşmasının səbəbi səslərin bir-biri üzərinə təsirindən artıq, dilimizin iltisacı (*аглютинативный*) təşəkkülata sahib olmasından iləri gəlir. Necə ki, həməən bütün iltisacı dillərdə bu qanunun az-çox qüvvətlə hökm sürdüyünü görürüz.

28

Yuxarıdakı iki paragrafdan (26, 27) da anlaşılaçağı üzrə, türk-tatar sözlərində sövti nöqteyi-nəzərdən ən mühüm ünsür birinci heca olur. Çünki uyuşma qanunu mövcubincə, sonrakı hecalar birinci heca-

nın səsləri[nin] təsiri altında bulunur, başqa sözlə deyəcək olsaq, birinci heca tərəfindən təmsil edilir. Buna baxmayaraq, türk dillərinin daha əvvəl hecaı olduğunu zənn etmək mümkündür.

29

Azəri ləhcəsində, başqa türk-tatar ləhcələrində olduğu kibi, uyuşma qanunu, yalnız bir sözün hecalarına aid olmayıb, bu sözə əlavə edilən bütün şəkilçilərə də təsir edir. Burada yalnız bir şərt vardır ki, o da bütün bu şəkilçilərlə bərabər, sözün bir vurğu (*ya-də-ri-ne*) ilə tələffüz edilməsidir. Özünə məxsus vurğusu olan şəkilçilər əlavə olunduqları damarların, sözlərin təsiri altında bulunmazlar. Məsələn, *bila* və ya *ilə* şəkilçisi belədir: *adam ilə, odun ilə, top ilə*.

Lakin *-lə* şəklində damara əlavə edildiyi zaman bir vurğu altın-da söylənir və damarın sövti təsiri altına girir: *adamlə, odunlə, toplə, allə, sənislə, mənimlə...*

30

Səslərin uyuşması nöqteyi-nəzərdən tədqiq edildiyi təqdirdə azəri ləhcəsinin sözlərində saitələrin müəyyən tərtibini meydana çıxarmaq mümkündür. Bunun üçün misal olaraq, bir neçə söz alalım: *qorxu, yazı, satın, yaxın, doğru, qulluq, yoğun, yüngül, könül, gerçək, gəlin, geri*.

Bu sözləri hecalarına ayırdığımız təqdirdə, türkcə sözlərin səs tərtibi sxemasını əldə etmək mümkün olur:

- 1) *qor-xu, doğ-ru, yo-ğun, ol-du, ya-zı, sa-tın, ya-xın, qul-luq.*
- 2) *yün-gül, kö-nül, ger-çək, ger-çək-dən, gə-lin, gə-lin-lük, ge-ri, i-lə-ri.*

31

Bu hecaların saitələrini tədqiq edərsək, damaqarxası və damaq-önü saitələri üçün bu qanunu çıxara bilərik:

- 1) [a] səsi [a], [ı] səslərindən əvvəl gələ bilər və ya [a]-dan sonra bu səslər buluna bilər.
- 2) [e], [ə] səsi [e], [ə], [ö], [i], [ü] səslərindən sonra gələ bilər.
- 3) [i] " - " [e], [ə], [i], [ü] " - "
- 4) [u] " - " [o], [u] " - "

5) [ü] “-” [ö], [ü] “-”

6) [ı] “-” [a], [ı] “-”

7) [o] səsi, azəri ləhcəsindən bəzi məhəlli şivələr və əcnəbi sözlər istisna edilirsə, ancaq sözün birinci hecasında buluna bilər. Bu[ndan] sonra [a], [u] kibi səslər gəlir.

8) [ö] səsi də eyni surətlə bu ləhcədə sözlərin ancaq birinci hecasında bulunur və özündən sonra [ə], [e], [ü] kibi səslər gələ bilər.

32

Uyuşma və ya indiyə qədər təbii edildiyi kibi, “ahəng” hadisəsi hecaları bir-birinə iltisqi olmasından dolayı, zəif surətdə bağlanmış olan sözləri daha artıq bağlamaq məqsədini təqib edir. Uyuşma qanunu olmasa, iltisqi dillərin sözlərini tələffüz etmək çox güc olurdu. Uyuşma qanunu sayəsində bilməyən bir adam türkcə bir sözün harada başlayıb, harada bitdiyini təyin edə bilər. Bunun üçün də uyuşma hadisəsi yalnız türk-tatar dillərinə məxsus olmayıb, iltisqi təşəkkülə və bünyəyə malik dillərin hamısı cümləsində bulunur.

33

Uyuşma qanunu hamısı bütün türk-tatar dillərində və hər türk ləhcəsinin türk sözlərində olmaqla bərabər, bu qaydanın bəzi müstəsnaları vardır: *inanmaq, iraq, Timur, Teymur, ilan...*

34

İndiyə qədər gətirdiyimiz misallardan da məlum olduğu üzrə, uyuşma qanunu yalnız saitələr üzərində təsirini göstərməyib, damaxarası və damaqönü samitələrində də öz təsirini icra elər, yəni bu təsir daha ziyadə [g-ğ], [k-q], yumuşaq və qatı [l] səslərində özünü göstərir. Məsələn: *ağac, [...], qorxaq, qaldı, dağ, yüngül, kiçik, kirli...*

İxtar: Bəzi lisançılar arasında uyuşma hadisəsinin saitələrin və ya samitələrin təsirindənmi gəldiyi haqqında bir para münaqişələr olub keçmişdir. Yuxarıda (§32) söylədiyimiz kibi, bu hadisənin səbəbi, daha ziyadə dilimizin iltisqi mahiyyətində olub, gərəkdir samitə və gərəkdir saitələrdə öz təsirini göstərməsidir. Ərəb yazısı türk dilinə tətbiq edilərkən uyuşma qanununu daha ziyadə samitələrdə göstərməyə çalışmışlar[...].

35

Əcnəbi sözlərdə, ümumiyyətlə, türk-tatar dilinin qanunları kibi, uyuşma qanunu da öz təsirini göstərməyir; məsələn: *matənət, sabat, avtomobil, büro, telefon, dərya, fabrik.*

Bununla bərabər, xüsusi xalq tələffüzündə bir çox əcnəbi sözlərə uyuşma qanunu tətbiq edilir: *حلو halva, آدم adam.*

Uyuşma qanununa tabe olmayan əcnəbi sözlərin əksəriyyətində bu sözlərin sonlarına əlavə ediləcək şəkilçinin (ədatın) xəfif və ya səqil olacağını bilmək üçün bu sözlərin son hecaları nəzəri-ətibara alınır.

Əgər sözün son hecası xəfif isə – xəfif, səqil isə – səqil şəkilçilə əlavə olunur; məsələn: *fəzilət-lə, matənət-dən, sabat-lə, ictimaiyyat-da, ədəbiyyat-ın...*

Bu qayda deyil, bütün türk-tatar ləhcələrində, iltisqi dillərin hamısı cümləsində vardır.²⁴

Əlavə: Məlum olduğu üzrə, insiraflı dillərdə – məsələn, *hind və Avropa* – damar səslərinin dəyişməsinin şəkli (morfoloji) əhəmiyyəti var. Məsələn, *ruscada стекло* sözünün cəmi *стекла, окно* sözünün cəmi *окна*-dır.

Türk-tatar dillərində damardakı saitələr, samitələrin dəyişməsi, ümumiyyətlə heç bir dürlü şəkil, məna və nəticə verməz. Bunun kibi sözlər ancaq şivə, yaxud tələffüz başqaqlarını göstərir; məsələn: *kimi, gibi, gibik, imik, yaxud göz, kiz, koz, çəz...* kibi sözlər hər nə qədər başqa-başqa səs tərkiblərinə malik isələr də, mənə ətibarilə eyni sözlərdir. Digər tərəfdən, eyni samitələrlə bərabər, başqa-başqa saitələri havi olan damarlar öz aralarında heç bir dürlü münasibətə malik deyildirlər: *ət, it, ot, öt, at...* kibi sözlərin bir-birinə heç bir dürlü münasibət və rəbəsi yoxdur.

Bununla bərabər, bəzi adamlarda xəfif və səqil saitələrin bəzi mənə fərqləri doğurduğunu da fərq etməmək mümkün deyildir: *becər-başar, bur-bürü, yaşar* (Anadoluda) *yaşar*.

²⁴ Əcnəbi sözlərin tələffüzü və bunlarda uyuşma qanununun alacağı şəkillər haqqında olduqca müfəssəl tədqiqlər vardır; məsələn, A.Fişerin (A.Fischer) “Die Vocalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen” (Leipzig, 1920) namı ilə yazdığı əsərində və Radlov “Phonetik”inin 39–40[–ci] səhifələrində bu məsələyə daha müfəssəl bir tərzdə yanaşılmışdır.

Gözləcə tədqiq olunduğu təqdirdə hər ləhcədə belə misalların daha çox bulunacağı şübhəsizdir. Əgər bu kibi misallar ziyadəcə bulunub, iləridə ümumi bir qayda altına alın bilərsə, səs uyşması qanununun dilimizdə morfolojik-şəkli, söztörədici rolu da olduğunu iləri sürmək mümkün olacaqdır.²⁵

Metodik təhlil nümunələri

Biz sərfimizə səslərdən başladıq. Lakin müəllim bu tərtibi pedaqoji üsullarının istəyinə görə poza bilər. Məsələn, nəhvədən başlaya bilər. Digər tərəfdən, eyni üsullara tabe olaraq, səslərin bəllənməsində müsahibə, rəsm kibi dərslər planları cızıla bilər. Biz burada yalnız bəzi ədəbi və xalq ədəbiyyatına aid mətnlər alaraq, onların lisani – burada sövti – nöqtəyi-nəzərdən nə surətlə təhlil və tədqiq edilə biləcəyini göstərmək istəyirik. Bu məlumat doğrudan-dogruya müəllimin özüne məxsus olub, dərslərində tələbələrə nə verə biləcəyini, nə surətlə verəcəyini təkrar edirlik, üsuli mənbələrə, əsərlərə müraciət etməklə kəsdirəcəkdir.

1) *Gəzən ayağa daş dəyər.* 2) *Daldan atılan daş topuğa dəyər.* 3) *Ayı bir bəd canavardı, yumurtdasa da, yumurtdar.* 4) *İltitiyindən əl çəkər, sümsüklüyündən əl çəkməz.* 5) *Atdar ölüb, itdərin bayramıdır.* (H.Zeynalli. "Azərbaycan atalar sözü").

Azərbaycan xalq dilindən bu parçaları bu plana görə təhlil etməlidir:

1. Səslərin məxrəcləri (dil, diş, dodaq, damaq, burun... və ilax.).
2. Səslərin yüksək-alçaq olmaları (saitlərdə).
3. Xəfif-səqil olmalarına görə (q-k, i-i, g-g və ilax.).
4. Səslər uyşmasına (ahəngə) görə (dodaq və damaq səsləri uyşması).

5. Təmsil və təhlil hadisələri (*yumurtdar, atdar, itdar...*).

6. Səslərin bəzi yerdə qüvvətli, bəzi yerdə xəfif tələffüz edilənləri (təbii və məntiqi vurğu).

İxtar: Bütün bu tədqiqat müəllimin və tələbələrin canlı tələffüzü üzərində, daha yaxşısı, tələbələrin özləri tərəfindən veriləcək dil nümunələrinə dayanılaraq icra edilməlidir.

ŞƏKLİYYAT-MORFOLOJİ DAMARLAR VƏ ŞƏKİLCİLƏR

Damarlar

1

Dilde səslərin tərkibində hecalar və hecalardan sözlər meydana gəlir. Sözlərin başlıca iki ünsürü vardır: damar və şəkilçi.

Sərfin bu iki ünsürdən bəhs edən qisminə şəkiliyyat (morfoloji) deyilir. Bütün iltisacı dillərdə əsas damar olduğundan, biz də bu bəhsimizdə əvvəl damardan (корень, racine) bəhs etməliyiz.

2

Damarlar sözde bulunan şəkilçilər çıxarıldıqdan, atıldıqdan sonra qalan qismdir. Türk dilinin damarları üç cür ola bilər: 1) bəsit, 2) yarpa, 3) qoşma/mürəkkəb (1 – первообразный, 2 – производный, 3 – сложный).

3

Bəsit damarlar heç bir dürlü şəkilçi və ya başqa bir sözdən təşəkkül etmiş olmayan, parçalara ayrılmayan sözlərdir. Burada, yəni sözləri parçalara ayırmaqda əsas meyarımız sözün mənasıdır, daha doğrusu, şüurumuzda müəyyən bir fikir və ya təsəvvür canlandırın-canlandırmamasıdır. Əgər parçaları çıxarıldıqdan sonra da söz belə müstəqil bir təsəvvür oyandırabilirsə, o sözü parçalara ayırmaq mümkündür, yoxsa söz bəsit damar olaraq alınır. Məsələn, *daşlıq, yoldaş, Ağdam, istiot, dilmaç...* sözlərini alsaq, bunları *daş + lıq, yol + daş, Ağ + dam, isti + ot, dil + maç* parçalarına ayıra bilərik, çünki bu ayırmadan sonra qalanı – *daş, yol, ağ, isti, dil...* sözləri dilimizdə bu gün də müəyyən, bəlli, müstəqil mənalara ifadə etməkdədirlər. Halbuki *qulaq, üzük, biləzik, qaya, qardaş, altmış, yetmiş, topraq, pişik...* sözlərini bu yolda parçalara ayırmaq mümkün deyildir: *qu + laq, üz + ük, biləz + ik, qar + daş, alt + mış, yet + mış, top + raq, piş + ik*.

Bu surətlə ayrılan damarlar heç bir müəyyən mənə və təsəvvür ifadə edəməzlər; etsələr belə, təəllük etdikləri şeyləri və mövzuları ilə münasibətləri olmaz: *yol* sözünün *yoldaş*, *daşlıq* söz[ləri] ilə əlaqəsi kibi.

²⁵ Bu xüsusda professor Boqoroditskinin "Законы сингармонизма в тюркских языках" adlı məqaləsinə baxınız ("Вестник татароведения", №6).

Bu surətlə *daş, biləzik, qardaş...* kimi sözlər bəsit damarlardan sayılır.

İxtar: Bir söz damar sayıla bilmək üçün dildə bulunan bütün şəkilçiləri ala bilməlidir.

4

Bəzi damarlar da bir bəsit damarla bir şəkilçidən meydana gəlir ki, bunlara da "yapma damar" (производный) adını veririk. Məsələn: *donluq, qulluq, çalğı, qapı, çəki, yazı, akım, oyna, danışıq, başla...* kimi sözlər belə yapma damarlardır, çünki bu sözlər belə parçalar-dan mürəkkəbdir: *don + luq, qul + luq, çal + ğı, qap(a) + ı, çək + i, yaz + ı, ak + ım, danış + ıq, baş + la, oy(u)n + a*.

Bəzi yapma damarlardan bəsit damarları əldə etmək üçün şəkilçiləri ayrılır, yuxarıda, sövyyəti bəhsində zikr etdiyimiz qaydanı göz önündə tutmalıdır (§21). Orada da söylədiyimiz kimi, bəsit damarlara şəkilçilər əlavə olunarkən, bu damarlarda bəzən sövyyəti dəyişmələr meydana gəlir. Bəzən *oyun-oyuna* misalında olduğu kimi, son hecanın birinci səsi və ya *qara-qarı* misalında olduğu kimi, yenə son hecanın ikinci səsi düşər.

Bu cür yapma damarlardan şəkilçilər bəhsində daha müfəssəl surətdə bəhs ediləcəkdir.

5

Damarların çoxusu türk-tatar dillərində yapma olduğu halda, bu gün bəsit şəklinə girmişlərdir, yəni bu gün bu dildə söyləyənlər bunları, ümumiyyətlə yapma damarlarda olduğu kimi, bəsit damarla şəkilçiyə ayıramazlar. Bunun səbəbi əvvəlcə bu şəkilçi ilə birləşən damarın və ya damara əlavə olunan şəkilçinin artıq dildən qeyb olması, xüsusi təbir ilə, "cansızlanması"dır. Məsələn, *hara, dürlü, ocaq, üzrə, yaxın, sonra, kimi...* kimi sözləri alalım. Bunları bugünkü lisani şüurumuzla şəkilçi və bəsit damara ayırmaq mümkün deyildir, çünki belə bir ayırmadan sonra qalacaq şəkilçi və ya damarlar bugünkü azəri dilində canlı olaraq yoxdur. Lakin dilimizin tarixinə aid məlumatımıza dayanaraq, yəni türk-tatar dillərinin keçmiş dövrlərindən zamanımıza qədər gəlmiş olan lisani abidələri təftiş edərək, bu sözləri həqiqətə az-çox yaxın bir surətdə belə parçalara ayırır və izah da edə bilirik: *ha + ra, dür + lü, ot//od + caq, üz + rə, yak + ın, son + ra, kim + i...*

Bu sözləri birər-birər müxtəssər surətdə gözəndən keçirəlim:

Ha+ra sözündəki *ha* parçası əski *kay* sözündən müşğəldir. Necə ki, şimal ləhcələrinin bəzilərində, məsələn, Kırım, Qazanda bu söz *kay+da* "harada", *kay+a* "haraya", *kay kişi* "hansı kişi" şəkillərində bu gün də işlədilir. *Hansı* sözündəki *han* sözü də *kan* sözündən gəlir ki, əsas etibarilə *kan* və *kay* sözlərinin bir olduğunu əsərimizin müqəddiməsində özündən bəhs elədiyimiz Mahmud Kaşqari "Divanü-lügatit-türk"ündə ارغو *erğu* türklərində bu sözün sonunda [n] ilə, başqa türk xalqlarında [y] ilə tələffüz olunduğunu söyləyir.

Demək, ergülarda *kanı* şəklində olan söz Mahmud Kaşqariyə məlum olan başqa türk xalqlarında *kayu* şəklində bulunur. Bu gün də Osmanlı türklərində bu söz *hanı* (eskidən *kanı*) şəklində, Şimali Kırmda *kaysı* şəklindədir. Azərbaycanda isə *hara* və *hansı* sözlərində həm *kay*, həm də *kan* şəklinin bulunduğunu görürük ki, bu da kitabımızın müqəddiməsində qeyd etdiyimiz azəri ləhcəsinin şimal və cənub ləhcələrinin hüdudunda hər ikisindən az və ya çox nisbətə lisani xüsusiyyətlər iqtibas edərək təşəkkül etdiyini bir daha göstərir.

-ra şəkilçisinə gələcək olursaq, şəkilçilər bəhsində daha müfəssəl surətdə görülməli vəchlə, bu gün də azəri ləhcəsində bir çox sözlərə əlavə olunmaqla bərabər, artıq keçmişdəki vəziyyətinə görə cansızlanmış və ya cansız şəkilçilərin sırasına keçmişdir: *ge + rü/ri, ilə (ilik) + ri, son + ra, yax + arı...* sözlərində bu şəkilçiyə rast gəlirik. Əski abidələrdə görüldüyünə görə, bu şəkilçinin əvvəlki şəkl *karu/kerü, ǵaru/gerü* idi: *ıçǵarı (ıçarı), yukuǵaru (yukaru), ilǵarı (iləri), dıǵaru (dışaru)...*

Necə ki, azəri ləhcəsində *dışqarı* sözü arxaizm olaraq bu əski şəklə saxlanmışdır.

Eyni surətdə *dürlü* sözü də *dür* və *lü* parçalarından mürəkkəbdir. *Dür* "cins, növ" deməkdir. *Ocaq, otaq* sözlərində bulunan *ot*, yaxud *od* sözü bu gün artıq söyləyənlərin şüurunda bir-birindən ayrılmayıdır. *Üzrə* sözü də əski *üst, rə* [birləşməsindən] gəlir. *Yakın* sözü *yak* və *ın* parçalarından mürəkkəbdir. *Yak* "tərəf, cəhət" deməkdir ki, daha *yaxa* sözündə mövcuddur. *Kimi* sözünün əski *kibikdir* və *kib* + *ik* parçalarından mürəkkəbdir. *Kib* sözü "qəlib, şəkil" mənasına gəlir ki, bu şəkildə və bu mənə ilə bəzi şivələrdə bu gün də bulunur. Necə ki, *kibik* sözü də şimal şivələrinin çoxunda bulunur. Azəri

lêhcəsində [b] səsi [m] səsinə çevrilmiş olduğu kimi, -ik şəkilçisinin axırındakı [k] səsi də düşmüşdür.

Əsas etibarilə dilin tarixi təkamülü ilə məşğul olan tarixi sərfə məxsus bu təhlilləri burada uzatmağa həcət yoxdur. Bu qəder misaldan da oxucu bir çox bəsit zənn etdiyimiz damarların həqiqətdə mənşələri ilə tarixləri aramılacaqlarsa, yapma olduğu meydana çıxarıla biləcəyinə qənaət edə bilər.

6

Qoşma-mürəkkəb damarlar iki bəsit və ya iki yapma damarın biryerdə şəkilçisi olaraq bağlanmasıdır meydana gəlir. Burada sözlərin hansı mənaya dəlalət etdiyinə əhəmiyyəti yoxdur; yəni əski sərf təbirləri ilə deyəcək olsaq, fel fel ilə, isim isim ilə, isim fel ilə... birləşə bilər: *Atabala, Haqverdi, apar, istot, Ağdam, qoşaquulaq...*

İki sözün, daha doğrusu, damarın birləşib, bir damar, bir söz meydana gətirmələrinə əlamət bunların bir vurğu (ударение) ilə söylənmələridir; bunun üçün də yazıda birlikdə yazılmalıdırlar.

7

Türk ləhcələrində və bu növdən azəri ləhcəsində damar təşkil etmə xüsusunda müəyyən bəzi qanunlar daha vardır ki, indiyə qədər sərfərimiz bu hadisədən, mənəni nəzəri-ətibara alaraq, sifət bəhsində bir neçə sözlə bəhs edib keçmişlərdir. Bu qanunun dilimizdə bir neçə cür təcəllisi vardır:

1) Bəsit və ya yapma damarın başına bir [m] səsi əlavə edilərək, təkrar olunur və sözün başında samitə bulunduğu təqdirdə bu samitə atılır: *uşaq-muşaq, az-maz, çörək-mörək, xiyar-miyar...*

Bundan başqa, azəri ləhcəsində, xüsusən danışqda – söyləmədə hər sözün sonuna *zad* sözü əlavə olunaraq təkrar olunur və mənə etibarilə eyni nəticəni verir: *çörək-zad, pul-zad...*

2) Sözün damarın səscə yaxın bir quşağı yapılarək təkrar edilir:

*tartan-partan,
ayrı-müyrü,
ala-bula,
abur-çubur...*

3) Bəsit damarın baş səsi alınaraq ona sözün təbiətinə görə qalın və ya incə (damaqönü, damaqarxası) bir saite ilə bağlı [p], [m], [r], [s]

səsləri vasitəsilə bir quşağı yapılır və bu surətlə bir növ mürəkkəb damar meydana gəlir ki, bu yolla əmələ gələn mürəkkəb damarın mənəsi bəsit damarın mənəsinə müsəvi deyildir:

1) *Bütün: bös-bütün,
Bəlli: bəs-bəlli,
Bəyaz: bəm-bəyaz,
Boş: bom-boş.*

4) *Doğru: dos-doğru,
Düz: düm-düz,
Dik: dim-dik.*

2) *Qızıl: qıp-qızıl,
Qırmızı: qıp-qırmızı,
Qara: qap-qara,
Qatı: qas-qatı,
Quru: qup-quru,
Qarşı: qapa-qarşı.*

5) *Yastı: yam-yastı,
Yuvarlaq: yos-yuvarlaq,
Yaşıl: yam-yaşıl.*

6) *Siyah: sim-siyah,
Sarı: sap-sarı.*

3) *Uzun: up-uzun,
Ak: ap-ak (ağ: ap-ağ),
Açıq: ap-açıq.*

7) *Çıplaq: çır-çıplaq.*

İndiyə qədər yazılan sərf kitablarında bu xüsusiyyət yalnız rəng ifadə edən sifətlərə məxsus olaraq göstərilmişdir. Yuxarıda gətirdiyimiz misallar bu fikrin yanlışlığını meydana çıxarır. Ədəbi dildə nisbətən az işlədilən bu sözlər söyləmə – danışq dilində daha ziyadə canlı və daha boldur.

4) Bundan başqa, dilimizdə mənə və şəkilcə bir-birinə yaxın sözlər də bir arada işlədilərək qoşma damarlar meydana gətirirlər və belə qoşma sözlər özünü tərkib edən ünsürlərin mənəsindən başqa, ayrı bir mənə ifadə edirlər: *çığır-bağır, yalan-yanlış, saçma-sapan...*

Bunların içində elə mürəkkəb damarlara rast gəlinir ki, bir parçaları zamanilə artıq müstəqil mənələri qeyd etmişlərdir: *qonum-qonşu, çoluq-çocuq...*

Bunlarda *qonşu* "qonaq", *çoluq* "xidmətkar" əski mənələri qeyb etmişlərdir.

5) Ümumiyyətlə türk dillərində ifadənin qüvvətlənməsi üçün olsa gerek, sözləri cüt işlətmək adəti gözə çarpır: *bağ-bostan, al-ver, gəldi-gəldi, döş-baş, mal-mülk, yazı-pozu, zövq-səfa, fağır-fuğara...*

Bəzən də ərəb-fars əcnəbi sözlərlə türk sözləri birləşdirilir: *dərya-dəniz, yazıq-fağır...*

8

Mürəkkəb sözlər və ya damarların şəkli əlamətlərindən birisi vurğu olsa, digəri də belə damarların yalnız son bəsit sözün sonuna əlavə olunan şəkilçilərlə kifayətlənib, iki bəsit damar kibi iki şəkilçi alamamasıdır. Əgər hər iki ünsürə ayrı şəkilçilər əlavə edilirsə, damarın mürəkkəb olmayıb, bəlkə, iki bəsit damarla işimiz olduğu anlaşılır. Məsələn: *al-ver + çi, xoş-beş + dən sonra, qonum-qonuşu + ya*.

Lakin *xoş+lan, beş+dən, alıcı, verici...* demək mümkün isə, bu damarın ayrı-ayrı bəsit olub, tərəküb etməmiş olduğuna hökm edilir.

9

Bundan başqa, sərfərdə də qeyd oluna bildiyi kibi, türk dili damarlarının ifadə etdiyi mənalar çox müxtəlif və çox genişdir. Əcnəbi dillərdə yazılan türk dili sərfərlərində bu fikir belə ifadə olunmaqdadır: "Türk dillərində hind-Avropa dillərində olduğu kibi fel ilə isim arasında mühüm fərq yoxdur".²⁶

Bu sözləri öz üsulumuza – şəkli üsula görə anlamaq istəsək, türk damarları mənaca həm maddələri təyin, həm də onların hərəkətlərini bildirməyə xidmət edirlər, – mənası çıxar. Məsələn, *yemiş* sözünü alalım. Bu sözü həm "yemiş adam", həm də "pişik çöreyi yemiş" məqamlarında işlədə [bilərik. Bu zaman *yemiş* həm] sifət, həm də fel olur.

Buna həmən bütün isim mənası ifadə edən sözlərdən sifətlər və fellər təşkil edilə biləcəyi də əlavə olunursa, bu fikrin az-çox qətiyyətlə həmən bütün türk-tatar dillərinə tətbiq edilə biləcəyi meydana çıxar: *baş – başla – başlangıç, göz – gözlə – gözlə, yol – yolla – yolcu...*

Bu cür məsələlər əsərimizin məna tərkiblərinə aid xüsusi bəhsində daha ziyadə təfsil ediləcəkdir.

10

Bir sıra sözlər daha vardır ki, dildə ifa etdikləri vəzifəyə görə damar, yəni müstəqil sözlə şəkilçi arasında bulunurlar, indiyə qədər

alşılmış təbirlə deyəcək olursaq, müstəqil mənaları yoxdur. Lakin bununla bərabər, şəkilçilər kibi damarlara əlavə edilməzlər, yaxud əlavə edilərsə belə, bunlar damarlara vurğu və uyusma etibarilə tabe olmazlar. Bu kibi sözlərə şəkilçilər bəhsində bir daha dönməyə məcbur olacağımızdan, burada yalnız başlıca tiplərini bildirməklə kifayətlənəlim: *pək, ancaq, kimi (kibi, gibi), lakin, dəxi, daha, bəlkə, ki...* Bu sözlər, təbir caizsə, üzvi surətdə damara yapışma-dıqları kibi, bunlara da şəkilçi əlavə edilməz. Bunlara bəzən yarımsöz, bəzən də "cüzdlər" (частности) adı verilir ki, bizcə, birinci təbir daha ziyadə aydın və uyğundur.

Vurğu

11

Azəri ləhcəsində, ümumiyyətlə türk-tatar dillərində olduğu kibi, sözlərin son hecası o birilərinə görə daha qüvvətli tələffüz olunur ki, bu hala "vurğu" (ударение) və belə hecaya da "vurgulu" deyilir. Bəsit və mürəkkəb damarlarda vurğu sözün son hecasında vurulmaqla bərabər, şəkilçili damarlarda, yuxarıdakı təbirimizə görə, yapma damarlarda şəkilçilərin axırına keçər.

Türk sözlərində baş vurğudan (главное ударение) başqa bir də ikinci dərəcədə vurğu bulunur ki, bu da sözün başında duyulur.

12

Mənfi fellərdən əmr siğəsinin, bir sözlə, nəhyi-hazır mənasını verən *-ma, -mə* şəkilçisi əlavə olunaraq əldə edilən yapma damarlarda vurğu bəsit cizrdə qaldığı halda, məsdəri-təxfifi mənasını verən *-ma, -mə* şəkilçiləri əlavə olunaraq meydana gələn yapma damarlarda [...] vurğu bu şəkilçilərdə bulunur. Məsələn:

Nəhyi-hazır: *vər-ma, bil-mə, gözlə-mə;*

Məsdəri-təxfifi: *var-má, bil-má, gözlə-má.*

Yalnız nəhyi-hazır şəklində deyil, *-madı, -mədi, -mayır, -məyir* və *-mamış, -məmiş* kibi iş sözləri, fellər axırına əlavə olunan şəkilçilərdə də vurğu bulunmaz; belə hallarda vurğu bu şəkilçilərin əlavə olunduqları damarın son hecasında bulunur: *gəlmədi, getmədi, görünmədi, bisməmiş...*

Bu vurğudan başqa, bir də məntiqi vurğu (логическое ударение) vardır ki, belə vurguya görə bir cümlədə hər hansı bir söz və ya bir

²⁶ Н.Ашмарин. Материалы для исследования чуваш. яз., части I и II, 103.

sözde hər hansı bir heca əvvəlkillərinə görə daha qüvvətli söylənə bilər. Bu surətlə söylənən bu hecada söz üzərinə dinləyenin nəzəri-diqqətini cəlb etmək məqsədini təqib edir.

Vurğu məsələsi türk-tatar dillərində indiyə qədər çox az tədqiq olunmuşdur; yalnız avropalılardan bir neçə türkoloqun bu mühüm məsələyə dair bir-iki ufaq məqalələri vardır.

13

Türkcə damarların sonunda əksəriyyəti sağır samitə bulunur. Bu qayda, şübhəsiz, daha çox bəsit damarlara aiddir. Sonunda saitələr bulunan damarlar çox dəfə yapmadır: *qaya, yara, qoşa, yazı, yarı, dadlı, gecə...* kimi sözlər, bir tərəfdən, yapmadır, yəni bunlarda bulunan bəsit damarlar da sağır samitələr ilə bitir; məsələn: *qay+a (qaymaq və ya qat?), yar + a (yarmaq), qoş + a (qoş), yaz + ı (yaz), yar + ı (yarmaq), dad + ılı (dad), gec + ə (gec)...*

Digər tərəfdən, bu gün saite ilə bitən sözlər vaxtilə samitə ilə bitirdi: *hamı, isti, acı, köprü və ya körpü, quyu, su...* kimi sözlərin əsil-lərini araşdıracaq olsaq, bunların əskidən bir şəkillərdə bulunduğunu görürüz: *kamık və ya kamıq, ıssıq (Issıq göl), acıq, köprük, kuyq, sub və ya sup...*

Oxuyucunun nəzəri-diqqətini bu hadisəyə cəlb etməklə bərabər, eyni zamanda saite ilə bitən sözlərin də türkcədə kafi miqdarda bulunduğunu da qeyd etməliyiz: *qara, altı, yeddi, kişi, iki, eyü və ya eyi, ana, baba, bala, ara...*

Dilimizin tarixi tədqiq olunsa, getdikcə saite ilə bitən damarların artmaqda olduğu görünür.

Bu paragrafa aid olaraq, mümkün olan qətiyyətlə yalnız bunu demək olar ki, samitə ilə bitən sözlərin axırında azəri ləhcəsində daha ziyadə sağır samitə buluna bilər. Bu qayda xüsusən [b], [p] və [t], [d] samitələrinə aiddir. Türkcə sözlərin sonunda sədalı [d] samitəsi həmişə heç bulunmaz, – deyərsək, mübaliğə və yanlış olmaz:

1. *Dip, ip, kəbap, kitap, gedip, gəlip, yap, sap;*
2. *At (ad), at (!), yat (yatmaq), ot, sat, ət, et (etmək).*

Əski ərəb əlifbası ilə bu sözlər, təbii tələffüzünə diqqət edilməyərək, bəzən [t], [p] bəzən də [b], [d] səsi ilə yazılırdı. Məsələn: *ad – أد, yat – ياد, ot – اوت – اود və ilax.*

Yeni əlifba ilə yazıldıqda bu ayırmaya diqqət etməli və ya etməli məsələsi yenə əsərimizin xüsusi, imlaya aid bəhsinə daxil edilmişdir.

Damarlar üzərində təhlil

Bütün bu bəhsimizdən görüldüyü kimi, dilimiz əsas etibarilə öz sövü tərkiblərinə malik hecalardan və bu hecaların birləşərək meydana gətirdikləri damarlardan əmələ gəldiyindən, şəkilçilər bəhsinə keçmədən əvvəl mürekkəb, bəsit, qoşma və yapma damarların, bunların təşkilindəki üsulların mümkün olduğu qədər müfəssəl surətdə təhlili dil üzərində müşahidə işini asanlaşdıracağı cəhətlə ayrıca tövsiyə olunur.

Xüsusən dilimizdə qoşma damarlar (*qıp-qırmızı, sap-sarı, ayrı-müyrü...*) olduqca mühüm bir xüsusiyyət təşkil etdiyindən, bu cəhətə ayrıca əhəmiyyət verilməlidir. Bütün bu məsələlər şifahi nitqin inkişafı və bu xüsusdakı canlı müsahibələrlə bağlana bilər.

Şəkilçilər (Affixes)

14

Bütün dünyada söylənilən dilləri gözdən keçirəcək olursaq, bunların iki böyük parçaya ayrıldığını görürüz. Bəzi dillərdə damardan başqa söz bulunmaz. Sözlərin mənaları, mənalarındakı fərqlər, bir-birləri ilə olan münasibətləri cümlə içərisindəki vəziyyətlə anlaşılar. Bu soy dillərə "cizri, damar dili" və ya "şəkil-siz dillər" deyilir. Çin dili bu qəbildəndir. Məsələn, "Tyan-Şan dağının şimal keçidi" mənasını verən *Tyan-Şan-pe-bu* söz qrupunu alalım. Burada dörd bəsit damar yan-yanı düzülmüşdür: "Tyan-Şan-şimal-keçid". Bu tərkibdəki sözlərin sırasını dəyişdirirsək, təbii, mənə başqa olur. Bundan başqa, sözlər öz aralarında heç bir dürlü şəkilçi ilə, ədatla bağlanmamışdır. Demək ki, Çin dilində damardan başqa söz ünsürü yoxdur.

İkinci qrup dillər damarların sərfi şəkillərini, mənalarındakı və cümlə içərisində uğradıqları dəyişmələri ifadə etmək üçün müxtəlif dürlü söz cüzlərinə malik olan dillərdir ki, bunlara da "şəkil[çi]li dillər" deyilir. Başlıca hind-Avropa, sami və Ural-Altay ailəsinə mənsub olan dillər, məsələn, fransız, rus, ərəb, yəhudi, türk, fin dilləri bu növdəndir.

Şəkil[çi]li dillərdə şəkil[çi]siz dillərdən ayrılma nöqtəsi, yuxarıda söylədiyimiz kibi, sözlərə əlavə olunan şəkilçilərdir.

Damarın şəkilçi ilə birlikdəki halına o "sözün şəkli" deyilir. Damara şəkli verən ona əlavə edilən ədatlar, cüzlər olduğundan, bunlara da "şəkilçi" (affixe) deyilir.

16

Bu şəkilçilər sözlərin ya başında, ya ortasında və ya sonunda olur; söz başında bulunanlara "baş şəkilçi" (prefixe), ortasındakılara "orta şəkilçi" (infixe), sonundakılara da "son şəkilçi" (suffixe) deyilir.

Baş və orta şəkilçi sami (ərəb, yəhudi kibi) və hind-Avropa (fransız, rus...) dillərində bulunub, Ural-Altay dillərində və bu cümlədən türk-tatar dillərində yoxdur. Oxucuya az-çox məlum olan ərəb və rus dillərindən bir-iki sözlə məqsədimizi daha konkret, açıq surətdə izah edə bilərik. Məsələn, ərəbcə نقل *nəql* sözünü alalım. Bu sözdən انتقال *intiqaal* sözünü təşkil etmək mümkündür ki, burada *nəql* damarına *i*, *ti* və *a* ünsürləri əlavə edilmişdir. Bunlardan "i" baş şəkilçi xidmətini, "ti" və "a" orta şəkilçi vəzifəsini görür:²⁷ *mühərrir* – *mühərrira*, *alim* – *üləma*, *məktub* – *məktubat* və ilax...

Eyni surətlə rusca *xod* sözünü alsaq, bundan *хождение, ухаживать...* kibi sözlərin təşəkkül etdiyini görürüz ki, burada diqqət edilsə, həm baş, həm orta, həm də son şəkilçi vasitəsilə sözün şəkli dəyişdirilmişdir.

17

Türk-tatar dillərində yalnız son şəkilçi vardır; başqa cür deyəcək olursaq, şəkilçilər sözün yalnız sonuna əlavə oluna bilər. Həmin bu hadisəyə görə dilimiz şəkli nöqtəy-nəzərdən iltisacı dillər qrupuna daxildir.

Şəkilçilər sözlərdə yapıqları dəyişmələrə görə iki qismə ayrılır. Birinci qisim sözyapıcı şəkilçilərdir (словообразующий) ki, bunlar bəsit damarlardan yapma damarlar meydana gətirirlər; başqa təbirlə deyəcək olursaq, sözün mənasını dəyişdirirlər. Məsələn: *aç* – *aç + iq*, *qay* – *qay + iq*, *bıç* – *bıç + aq*, *yap* – *yap + ı*, *qapa* – *qapa + q*, *yol* – *yol + çu*...

²⁷ Müasir ərəb dilçiliyində bu izahat qəbul edilmir (*Tartibçi*).

Bu sözləri şəkilçili və şəkilçisiz hallarında bir-birilə müqayisə edərsək, mənalardakı fərq meydana çıxar.

İkinci qisim şəkilçilərə "sözdəyişdirici şəkilçi" (словоизменяющий) deyilir ki, bunlar bəsit sözlərdən yapma damarlar meydana gətirməz və bu surətlə sözlərin mənalərini dəyişdirməz, yalnız sözləri bir-birinə rəbət edir. Bunun üçün bunlara "nəhvi şəkilçilər" deyildiyi kibi, birincilərə də "sərfi şəkilçilər" deyilir. Birincilər dar mənasında alınan sərfdə ayrı-ayrı sözlərdə rol oynadıqları halda, ikincilərin rolu daha çox cümle təşkilindədir. Bəzi şəkilçilər həm sözyapıcı, həm də sözdəyişdirici xidmətini görürlər. Məsələn, "кучюч" mənasında *aç + ar* sözündəki *-ar* şəkilçisi sözyapıcı xidmətini gördüyü halda, *Qapını sizə uşaq açar* cümlesindəki *açar* sözün[də] *-ar* sözdəyişdirici rolundadır.

İxtar: Sözyapıcı şəkilçilər indiyə qədər yazılmış olan sərf kitablarımızda sifət bəhsi içində qeyb olub getmişdir.

18

Sözdəyişdirici şəkilçilər sözləri bir-birinə bağlamağa xidmət edərlər, – demişdik. Bunun üçün bunlar gerek yapma, gerekse bəsit və mürəkkəb damarların sonunda bulunurlar, yəni damara sözyapıcı şəkilçilərdən sonra əlavə olunurlar.

Ərəb lisanıyyatının təsiri altında olsa gerek, türk-tatar sərfələrində ən çox müfəssəl və ətraflı surətdə tədqiq olunan şəkilçilər bu sözdəyişdiricilər ola gəlmişlərdir. İsimlərin, sifətlərin və fəllərin təsiri bundan başqa bir şey deyildir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə olunmadan əvvəl bəsit, yapma və ya mürəkkəb damarların bulunduğu hala "əsas" (основа, baş) deyilir. Sözdəyişdiricilərin əlavəsilə bu əsas tərif edilmiş olur.

Professor Jan Deni bu hadisəni belə tərif edir: "Sözdəyişdirici şəkilçilər (desinenca) əsasə əlavə olunmaqla isimlərdən mücərrəd (nominativ) halını, fəllərdən əmri-hazır halını yox edir".²⁸

Təbii, bizim üçün sözlərin mənasını nəzəri-ctibara alan (mücərrəd, əmri-hazır) bu tərif bir o qədər açıq və müvəffəqiyyətli deyildir. Biz şəkilçilər xüsusunda indiyə qədər söylədiklərimizi nəzəri-ctibara alaraq, bu şəkilçilərin tərifini, təqib etdiyimiz prinsiplə daha çox uyğun olmaqla üzrə bu yolda veririz:

²⁸ Gramm. de la langue turque, p. 103.

Sözyapıcı şəkilçilər yapma damarlar (производн. корни) təşkil edən, sözdəyişdiricilər isə sözləri bir-birinə bağlayan şəkilçilərdir. Bu tərifin daha ziyadə əlverişli və uyğun olması dilimizin və dilimizdəki şəkilçilərin xarici şəkli xüsusiyyətlərini tamamilə əhatə etməsindən ibarətdir.

19

Türkçə sözlərin tərkibində, yuxarıda da işarət etdiyimiz kibi, sözyapıcı şəkilçilərin müəyyən sıraları vardır ki, [bu baxımdan türk dilləri] başqa şəkil[çi]li dillərdən (məsələn, hind-Avropa, sami) heç birinə bənzəməz. Dilimizdə dəyişdirici və yapıcı bütün şəkilçilər sözün sonunda gəlir.

Ümumiyyətlə, damara əvvələn sözyapıcılar, sonra sözdəyişdiricilər əlavə olunur. Bu surətlə türk sözünün tərkibi belədir:

Damar+sözyapıcı şəkilçi+sözdəyişdirici [şəkilçi].

Damarla sözyapıcı şəkilçidən ibarət qismə "əsas" (основа) deyildiyini bir daha qeyd edəlim.

Bütün türk-tatar dilləri üçün bu qayda, bu tərtib zəruridir. Türk-tatar dilinin heç bir abidəsində, heç bir şivəsində bu qaydaların pozulduğuna təsadüf ediləməz. Bunun üçün [bu] qanuna türk sərfinin təməl qanunlarından birisi kibi baxmaq pək doğrudur, çünki hər zaman və hər yerdə türk sözünə bu tərtibdə rast gəlirik: *iş + çi + dən, iş + lək + lik + lər + i, qay + iq + çi + liq + lar + m + dan*.

Hər nə qədər yuxarıda verdiyimiz məlumatdan çox gözəl anlaşılırsa da, oxucumuzun ilk dəfə bu məsələlərə və bu üsula rast gəlməsi ehtimalını göz önündə tutaraq ixtar edəlim ki, bəsit damarlardan yapma damarlar meydana gətirə bilən bəzi fəl şəkilçiləri bundan müstəsna: *-la, -lə, -iş, -iş, -dir, -dir...* şəkilçiləri bunlardandır: *baş + la + maz + dan, ver + dir + mə + də, al + iş + ma + maq + dan...*

Bütün bu şəkilçilərin sıra və tərtibini qullanış təyin edir. Bu tərtib az-çox qətiyyətlə nəhvdə tədqiq oluna bilər.

20

Şəkilçilərin mənşəyi məsələsi bu gün daha lisanıyyatda gerəyi kibi aydınlaşmış deyildir. Yalnız dildə bulunan bir çox şəkilçilərin əski şəkilçilərinə baxaraq, bunların vaxtilə müstəqil sözlər, yeni damarlar olduğu haqqında fikir vardır.

Türk dilində bulunan əski yazma əsərlərdə bugünkü şəkilçilər əsas etibarilə bulunduğundan bunların tarixdən əvvəlki türk dilində nə şəkildə olduqları haqqında qəti fikir yürütmək mümkün deyildir. Bununla bərabər, *kibi//kimi, ancaq, pək...* kibi bəzi yarımşözləri və ya *gəldim, atam...* sözlərindəki *m, n* kibi, *bən* və *sən* kibi müstəqil sözlərlə əlaqədar olan şəkilçiləri nəzəri-ətibara alaraq, türk-tatar dillərinin şəkilçiləri haqqında da bu nəzəriyyəni qəbul etmək mümkün olur. Tarixi və müqayisəli lisanıyyat ilənilədikcə, bu xüsusiyyətə material daha da artacaqdır.²⁹

21

Hər halda burası bəllidir ki, şəkilçilər psixoloji-ruhi tədaiin (association) nəticəsidir. İnsan zehninə sözləri şəkilçilərinə görə təsnif edir. Hər hansı bir şəkllə malik sözün zehnimizdə canlanması ilə ona şəkllə yaxın və şəkllə cəhətdən bağlı bulunan bütün digər sözlər hərəkətə gəlir. Bu xüsusiyyətin dil tədrisi nöqtəyi-nəzərindən fəvqəladə böyük əhəmiyyəti vardır. Bu da göstərir ki, dili öyrənmək, digər təbirlə, onun sərfini keçərkən sözün şəkllə üzərində tədqiqlər etmək sayəsində deyil, yalnız dilin sabit və müəyyən qanunlara bağlı olan xarici cəhətini, eyni zamanda bu dili söyləyən xalqın, sinfin, ictimai təbəqənin ruhu, həyəcanı, məntiqi, bir sözlə, mədəniyyətin və cəmiyyətin ən gizli və ən daxili mexanizmi və hadisələrini də öyrənməsi oluruz.

Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən alındıqda damar və ya əsas zehni tədaiidə bir-birinə bənzəməyən parçalar olduğu kibi, şəkilçi[lər] də bir-birinə bənzəyən parçalar, söz cüzləridir. Canlı dildə və onun sərfində damarın və şəkilçini ayırmaq üçün başlıca əsas budur. Lakin burada iki şərt vardır:

1. Damarın ayrılan şəkilçilərin başqa damarlara da yapışa bilməsi.
2. Eyni damarın başqa şəkilçiləri ala bilməsi.

Məsələn, *yataq, bıçaq, dayaq...* sözləri damarla şəkilçiyə ayrılabilir: *yat + aq, bıç + aq, day + aq...* Çünki bu sözlərdən əldə edilən *yat, bıç, day* [...] damarları *-ar* şəkilçisini qəbul edərək, *yatar, bıçar, dayar, -mış* şəkilçisini qəbul edərək, *yatmış, bıçmış...* kibi şəkilçilərdə buluna bilər. Eyni surətdə, *-aq* şəkilçisi də başqa damarlara,

²⁹ Məsələn, çuvaşçada *san* (sayı, ədəd) sözü bu gün artıq cəm odatı yerini tutmuşdur.

məsələn, *dur, dut* və ya *tut* damarlarına yapışaraq, *duraq, dodaq* və ya *tutaq* sözləri meydana gəlir.

Lakin *ıraq, qulaq, duzaq, ufaq, uşaq...* sözlərini belə parçalara ayırmaq qəbil deyildir. Çünki *ir, qul, duz, uf, uş* damarları azəri ləhcəsində işlənməz. Burada söyləyənin şüuru ən böyük ruhi miqyasdır. Yoxsa *tuz (duz), uf* sözlərinə, mənasını baxmayaraq, hər halda məcburi surətdə bəzi şəkilçilər uydurmaq mümkündür.

22

Bir dili söyləyən adamın zehninə belə damardan ayrılma bilən şəkilçilərə "canlı", ayrılmayanlara "cansız, ölü" deyilir. Bəzi sözlərdə cansız bulunan şəkilçilər digərlərində canlı buluna bilir və biləks. Məsələn, yuxarıda (§21-də) gətirdiyimiz misallardan *yataq, dayaq, bıçaq* sözlərində *-aq* şəkilçisi canlı bulunduğu halda, *uşaq, ufaq, duzaq* sözlərində cansızdır, yəni damardan ayrılmaz. Bu hal-lar daha müfəssəl surətdə iləridəki bəhsimizdə izah olunmaqdadır.

23

Bir az da şəkli nöqteyi-nəzərdən azəri ləhcəsində bulunan söz-lərdən bəhs etməliyiz: bu nöqteyi-nəzərdən bu ləhcənin sözlərində bu kateqoriyaları tapınız:

1. Nə sözyapıcı, nə də sözdəyişdirici şəkilçiləri almayan sözlər: nida sözləri (*ax, vay, hay, hey...* kibi) və *ancaq, kimi, nasıl (necə), lakin, amma, daha, dəxi, yənə, bəli (əvət)...* kibi sözlər.

2. Həm sözyapıcı, həm də sözdəyişdirici şəkilçiləri olanlar (qa-lan sözlər).

Hind-Avropa dillərində, məsələn, ruscada bəzi sözlər yalnız söz-yapıcı şəkilçiləri, bəziləri də yalnız sözdəyişdiriciləri alır. Birinci-lərə misal *сильно, хорошо...* kibi rus sərfində *наречие* adlandırılan sözlərdir. Bunların yerini tutan türkcələri hər iki dürlü şəkilçiləri ala bilərlər: *yaxşı, yaxşılyq, (eyvandan) eyiləşmək* kibi sözlər yapıla bi-lər. İkincilərə misal *я, ты, он* kibi zəmir sözləridir ki, bunlar rus-cada, məlum olduğu üzrə, yalnız sözdəyişdiricilərə əlavə oluna bilir (rus sərfi təbiriylə deyəcək olsaq, *склонять* edilə bilər). Halbuki türk-tatar dillərində *bən + cə, sən + cə, on + cə, bən + lik, sən + lik...* və ilax... başqa şəkilçiləri də ala bilər. Bunun üçün biz "Kırım-tatar elmi sərfi"ndə verdiyimiz tərifi təshih edərək, burada söz kateqoriyalarını – siniflərini ikiye ixtisar etdik.

Sözyapıcı şəkilçilər (Azəri ləhcəsində canlı bulunanlar)

24

Azəri ləhcəsində bulunan başlıca canlı şəkilçilərdən bəzilərini damara verdikləri mənə ilə birlikdə gözəndən keçirməliyiz. Belə həcme gərəyi qədər geniş olmayan bir əsərdə bütün şəkilçilər üzərində müfəssəl surətdə durmaq mümkün deyildir; oxucu şəkilçiləri bulmaqda üsul və bəzi nümunələrlə əşina olduqdan sonra əlində bulu-nan materialı bu surətlə işlətməkdə çətinlik çəkməz.

25

Yakut və çuvaşdan başlayaraq, həmən bütün türk-tatar ləhcə-lərində çox bol və canlı bir surətdə işlədilməkdə olan sözyapıcı şək-ilçilərdən birisi zıkr etdiyimiz ləhcələrdə dürlü sövti tərkibdə bulu-nmaqla bərabər, Anadolu ləhcəsində *-ci, -çi...* şəkillər[ində], azəri ləhcəsində daha ziyadə *-çi* və ya *-çü* şəklində bulunan şəkilçidir: *lenin + çü, iş + çü, araba + çü, qalay + çü, əkin + çü, kənt + çü, alver + çü, yalan + çü, tənqid + çü, ədəbiyyat + çü.*

Yuxarıda gətirdiyimiz misallardan da göründüyü vəchlə, bu şək-ilçi sözlərə əlavə olunduqda, sənət (*arabaçı*), adət (*iftiraçı, yalançı*), eqidə (*leninçi, inqilabçı*), nadirən də mənsubiyyət (*kəntçi* "kəntli" yerinə) ifadə elər.

26

Yenə də cyni dərəcədə canlı və geniş surətdə yayılmış olan şək-ilçilərdən birisi də *-lıq, -lik*dir: *daş + lıq, dağ + lıq, paltar + lıq, qış + lıq, göz + lük, ağız + lıq, gün + lük, doğru + luq, eyi + lik, türk + lük, rus + luq, az + lıq, çox + luq, sənə + lik.*

Bu misallardan da göründüyü kibi, bu şəkilçi əlavə olunduğu damarların son hecasına görə *-lıq, -lik -luq, -lük* şəkillərini alır. Şə-kilçinin damara verdiyi yeni mənalar o qədər müxtəlifdir ki, bunları hesaba almaq çox çətindir. Bu mənaların başlıcaları:

a) məhəl, mövqə: *dağlıq, daşlıq*; bu sözləri "daşlı yer", "dağlı yer" deyə tərcümə etmək mümkündür.

b) məqsəd və qayə: *ağzılıq, gözlük, paltarlıq, donluq* [misalları] göstərir ki, bu sözləri də "göz üçün", "don üçün" [və s.] deyə qəbul etmək mümkündür.

c) müddət, məsafə və miqdar: *günlük, ömürlük, sənəlik, girvənkalik, arşınluq* [misalları] göstərir ki, [bu sözləri] "bir girvənka çekisi olan", "bir gün sürən"... deyə anlamaq lazımdır.

ç) mücərrəd sifət və xassələri bildirir: *doğruluq, eyilik, yamanlıq, iyitlik, sağlıq, gözəllik*...

d) koma, kütlə və yurd məfhumlarını ifadə edir: *rusluq, türklük, xristianlıq, ləzgilik, müəllimlik, gənclik*... Bu mənasında şəkilçinin rolu türk-tatar ləhcələrinin cənub qrupunda daha ziyadə işlənən fars *-stan* və ya *-istan* şəkilçisinin yerini tutur (*Türküstan, Əfqanıstan, Hindistan*...).

Bəzən də mənaca zaid olur: *iplik*, mənası: "ip".

e) əvəz, bir şeyin yerini tutan məfhumunu verir: *anallıq, atalıq, qardaşlıq, övladlıq, qarşılıq*... Bu sözlərlə ifadə olunan mənə və məfhum "b" nöqtəsində izah olunan ifadəyə yaxın isə də, bu nöqtədə göstərdiyimiz mənada şəkilçi əksəriyyə aیلəvi adlara əlavə olunur.

27

-li, -li, -lu, -lü: Bu şəkilçi əskidən həmə bütüm türk-tatar ləhcələrində, bu gün də şimal ləhcələrinin bir çoxunda *-lıq, -lik* şəklində bulunur. Cənub və şimal şivələrinin bəzilərinə *-lıq* və ya *-lik* in sonundakı "q", "k" düşərək, yeni bir şəkilçi meydana gəlmişdir: *-li, -lü*... *Dağlı, varlı, qapalı, kirli, yaralı, gənçəli, kəntli*.

Məsələn, özbəkçədə eyni mənə ilə sözlər bu şəkildə olur: *daşlık, bağlık, kapalıq, kirlik, yaralıq, gənçəlik, kəntlik*...

Türk dillərində ümumiyyətlə çox artıq işlək olan bu şəkilçi azəri ləhcəsində də çox canlıdır. İşlənməsində başlıca iki mənası vardır:

a) bir yerə, bir şeyə mənsubiyyət ifadə edir: *Osmanlı, dağlı, bağlı, qafqazlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu*.

b) bir şeyə malikiyyət mənasını verir: *başlı, dövlətli, varlı, ağıllı, baxlı*.

Giz-li, də-li, bəl-li... kibi sözlərdə *-li* şəkilçisi damardan ayrılmaz.

28

-laq, -lək şəkilçiləri azəri ləhcəsində çox az sözlərdə görülür. Birincisi məhəl, məqam mənasını verdiyi halda, ikincisi fail, hərəkətçi mənasını ifadə edir: *yay + laq, qış + laq, yuvar + laq, topar + laq*.

Lakin [həmin şəkilçi] *çıplaq, çaylaq* kibi sözlərdə damardan ayrılmaz. *-lək* şəkilçisini daşıyan sözlər daha da azdır: *iş + lək, göbə + lək, köm + lək, çöm + lək* kibi sözlər[də] də damardan ayrılmaz.

29

-aq, -ək, -uq, -ük, -k, -q, -ıq, ik... kibi uyuşma qanununa görə dürlü şəkillər alan şəkilçi də azəri ləhcəsinin bir çox sözlərindən yüzlərcə yeni sözlər meydana gətirən canlı şəkilçilərdən birisidir:

1. *Bıç+aq, dur+aq, or+aq, yat+aq, ad+aq, baş+aq, bul+aq*.

2. *Kəs+ək, yür+ək, dirə+k, köyrə+k, sür+ək* (sürəklilərdə), *yed+ək, ip+ək*.

3. *Tut+uq, qop+uq, don+uq, yum+uq, sav+uq*.

4. *Sök+ük, sön+ük*.

5. *Qış+ıq, qas+ıq, yaz+ıq, qaz+ıq, aç+ıq, çap+ıq*.

6. *Kəs+ik, əksi+k, əz+ik, bil+ik, dəl+ik, deş+ik, sil+ik*.

7. *Dilə+k, istə+k, küre+k, çürü+k, yürü+k*.

Bu misalları gözdən keçirirsək, bəhs etdiyimiz şəkilçinin ifadə etdiyi başlıca mənalər, vəzifələr meydana çıxır:

a) Bir şeyin adından digər bir şeyin adını yapmağa yarar: *başaq, adaq, ipək* kibi... Daha ziyadə alışılmış təbirlə deyəcək olursaq, bəsit isimdən müştəqq-*yapma* isim meydana gətirir.

b) Hərəkət ifadə edən sözlərdən, fəllərdən isim, şey və alətlərin adlarını meydana gətirir: *biçaq, oraq, yürək, kürək*.

c) Şeylərin və hadisələrin xassə və sifətlərini bildirir: *donuq, kasık, silik* kibi...

Bir çox sözlərdə bu şəkilçi damara yapışmışdır və ondan ayrılmaz: *sümük, damaq, dalaq, gərək, arıq, ərik, topuq, kötük* sözlərində bu şəkilçilərin bulunduğu aşkar olmaqla bərabər, bunları damarlarından ayırmaq mümkün deyildir, çünki bu damarlar azəri ləhcəsində işlənməz.

30

-i, -ı şəkilçisi azəri ləhcəsində çox az işlənməklə bərabər, yenə də bəzi sözlərdə canlı olaraq rast gəlir: *yap+i, qap(a)+i, yaz+i, qur(u)+u, çırp+i, çal+i, düz+ü, ay(i)r+i, sanc+i, ağ(i)r+i*.

Quyu (əski *kuduk*), *acı* (əski *acığ*)... kibi sözlərdə bu şəkilçi cansızlanmışdır. Bu şəkilçinin əski şəklə Orxon abidələri və uyğur, cığatay yazılı əsərlərindən, bugünkü Orta Asiya və Şərqi Türkünstan, Sibir, Altay türk ləhcələrinin tədqiqindən anlaşıldığına görə, -ığ... idi: *qapığ* (*qapı*)... kibi.

31

-um, -üm, -ım, -im, -am şəkilçisi də bir çox sözlərdə rast gəlir:

1. *Tut+um, vur+um, in+am,*
2. *Çal+ım, al+ım,*
3. *Kəsi+m, biç+ım, dil+im,*
4. *Ud+um, boğ+um, qur+um,*
5. *Öl+üm, gör+üm, duy+um.*

Bunlar şəkil, tərz və mücərrəd məfhumlar[ının] ifadəsinə yarar. Bəzi sözlərdə bu şəkilçi də cansızlanmışdır: *üzüm* kibi.

32

-ən, -an şəkilçisi ümumiyyətlə cənub türk ləhcələrində olduğu kibi, azəri ləhcəsində də çox canlı, çox işlədilən şəkilçilərdəndir. Türkcədə bu şəkilçi ilə bir çox sözlər yapılır:

Yaz + an, qal + an, al + an, qur + an...
Gör + ən, ged + ən, gəl + ən, bil + ən...

Çox dəfə hərəkət ifadə edən sözlərin sonuna əlavə olunaraq, hərəkəti icra edən, faili göstərir. Bəzi sözlərdə bu şəkilçi də cansızlanmışdır: *arslan* (*aslan*), *dovşan*, *qaplan*, *ilan*. Bu şəkilçi əski sərfilərimizdə də olduqca müfəssəl surətdə izah olunmaqdadır.

33

-əgən,³⁰ -ağan şəkilçisi, müqəddiməmizdə olduqca müfəssəl surətdə izah olunduğu üzrə, bütün türk-tatar ləhcələrində bulunmayıb, ancaq azəri, kumuk... kibi bəzilərinə arxaizm şəklində qalmışdır. Azəri ləhcəsində olduqca canlıdır, hətta bəzi zərbi-məsəllərdə belə rast gəlir: *Aşıq üz görən yerdə yatağandı, qalağandı*.

Bu şəkilçinin əlavə olunduğu sözlər bu şəkilləri alırlar: *gəz + ağən, al + ağən, yaz + ağən, ged + ağən...*

Sözə verdiyi mənə "şiddətlə" və ya "daima" sözləri ilə tərcümə oluna bilər. Ümumiyyətlə "etiyad", "təkrar" ifadə edər.

34

-a, -ə şəkilçisi həmişə bütün ləhcələrdə və bu cümlədən azəri ləhcəsində də çox az sözlərdə, hərfiyyə bir-iki sözə canlı olaraq bulunur: *gəc + a, yax + a*.

Digər bir çox sözlərdə cansızlanmış bir halda görünür: *arxa, bağa...*

35

-gün, -kün, -gin, -kin, -ğün, -qun, -ğın, -qın kibi uyuşma qanununa çox artıq tabe və azəri ləhcəsində olduqca canlı şəkilçi bəzən sifət, bəzən də isim, ad ifadə edər:

1. *Qaç+qın, şaş+qın, aş+qın, daş+qın, bas+qın...*
2. *Qır+ğın, yan+ğın, dal+ğın, az+ğın, dar+ğın...*
3. *Coş+qun, uç+qun...*
4. *Dol+ğün, sol+ğün, ur+ğün, uy+ğün, dur+ğün, ol+ğün...*
5. *Keç+kin, kös+kin, bit+kin...*
6. *Gər+gin, az+gin, yet+kin...*
7. *Küs+kün...*
8. *Öl+gün.*

Yo+ğün, sal+kın... kibi bəzi sözlərdə bu şəkilçi cansızdır.

36

-ği, -qı, -gi, -ki şəkillərində işlənən şəkilçilər çox dəfə hərəkət ifadə edən fel sözlərdən bəzən mücərrəd, bəzən də şəni, konkret mənələrə dəlalət edən sözlər meydana gətirirlər:

1. *Bas+qı, at+qı, as+qı...*
2. *Çal+ği, qay+ği, duy+ğu, vur+ğu, sor+ğu...*
3. *Biç+ki, iç+ki, seç+ki...*
4. *Sər+gi, sev+gi, gör+gü, sez+gi, bil+gi.*

37

-inti, -ıntı, -üntü, -untu... kibi surətlərdə şəkilçi yenə eyni surətlə fellərdən hərəkət və ya sifət, hal bildirən sözlər təşkilinə yarar:

³⁰ Müasir dövrdə -ağan şəklini almışdır: *gəzəyən, güləyən* (*Tartibçi*).

1. *Qur-untu, ax+inti, sars+inti, sak+inti, yix+inti, qir+inti.*
2. *Gəz+inti, üz+üntü, süp(ü)r+üntü, sərp+inti, tök+üntü.*

38

-*ilti, -uldu, -ultu...* şəkillər[ində] yazılan şəkilçi yalnız səs təqlidi (звукотражательный) damarlara əlavə olunaraq, bunlardan hərəkət və hal adları meydana gətirir: *gur+ultu, xır+ilti, part+ilti, şır+ilti, fis+ilti, zır+ilti.*

Burada biz məsələni qarışdırmamaq üçün bu şəkilçini -*ilti, -ultu...* şəklində göstərdik. Həqiqətdə şəkilçi -*tı (-tu)* və ya -*di* surətində olub, -*ul, -ıl* damara aiddir: *gurul+tu, partıl+tı, fisıl+tı...*

Çünki sonunda -*ıl* fel şəkilçisi olmayan *parıl, çatır, tasır, taxır, güdür, çıxır...* kibi damarlara əlavə olunduqda şəkilçi -*tı* və ya -*di* şəklindədir: *parıl+tı, çıxır+tı, takır+tı, çıxır+tı [...]*

39

-*qan, -ğan* şəkilçiləri də azəri ləhcəsində yapma damarlar meydana gətirir. Bu surətdə meydana gələn damarlar yenə sifət və ya fail ifadə edir və ya bu etibarla 32 və 33-cü paragraflarda izah olunan -*an, -ən, -əgən, -ağan* şəkilçilərlə yaxlaşır: *çalış-qan, ağla-ğan, alın-ğan.*

40

-*dəş, -daş, -taş* şəkilçiləri həmişə bütün türk-tatar ləhcələrində bulunur.

Azəri türkcəsində qullanısi özgə ləhcələrdən ayrı deyildir: *yol-daş, qar-daş, da(d)-daş, arka-daş, ib+daş.*

Damara verdiyi mənə "qoşalıq, bərabərlik, müsavilik" fikirlərindən ibarətdir.

41

-*gə, -ğa, -kə, -qa* şəkilçiləri azəri ləhcəsində, bir-iki söz çıxarılsa, həmişə tamamilə cansızlanmışdır: *köl-gə, öf-gə, öf-kə, ar-ka, öz-gə, baş-qa, süpür-gə, öl-kə, sir-kə.*

Bütün bu misallardan ancaq *süpürgə* və *başqa* sözlərində -*gə* və -*qa* şəkilçisi canlı olub, qalanlarında damarlar ayrılmaz.

42

-*c, -ünc...* şəkilçiləri bəzi sözlərə əlavə olunaraq, sifət və isimlər meydana gətirirlər: *inan-c, sevin-c, qazan-c, usan-c, öd(ə)-ünc, gül-ünc, qışqan-c.*

Dinc, gənc kibi bəzi sözlərdə bu şəkilçi də cansızlanmışdır.

43

-*qaç, -ğaç, -gəç, -giç, -ğic...* şəkilçiləri əlavə olunaraq, bəzi isimlər, alət adları və sifətlər yapılır: *utan-ğaç, dal-ğic, süz-gəç, qış-qaç...*

44

-*ış, -iş, -uş, -üş, -yış* şəkilçiləri, həmişə bütün türk-tatar ləhcələrində olduğu kibi, azəri ləhcəsində də ən canlı şəkilçilərdən biridir: *yağ+ış, al+ış, dolan+ış, at+ış, bil+ış, ged+ış, tik+ış, dur+ış, qurul+uş, gül+üş, öl+üş, qurul+uş, yara+ış, yaşa+ış.*

Hərəkətin tərzini, surətini bildiren bu şəkilçi, *yağış, tikiş...* sözlərində olduğu kibi, konkret və mücərrəd isim sözləri də meydana gətirir. *Yarış, barış, qarış, yoxuş...* kibi sözlərdə bu şəkilçi damara yapışmış, tamamilə cansızlanmışdır.

Bu şəkilçi ilə təşəkkül edən sözlərə fel təsirinə aid şəkilçilər əlavə olduğu kibi ortaqlıq-müşarikət (взаимность) mənasını verir: *sev-ış-di, ur-uş-muş, bö-lüş-dü-lər, at-ış+acaq-lar...*

45

-*ca, -cə, -ça, -çə* şəkilçiləri bəzən sifət, bəzən isim, bəzən də zərf mənası ilə işlənən yapma damarlar meydana gətirirlər: *ak+ça, bağ+ça, qara+ça, atma+ça, tapma+ça, qapma+ça, bilmə+çə, ala+ça, kaman+ça, qabaq+ça, dalım+ça, sarı+ça, yaşıl+ça, kitab+ça, mən+çə, yüzlər+çə, minlər+çə, rus+ça.*

Bütün bu misalları gözden keçirəcək olursaq, *akça, qarınca, tapmaca, bilməçə...* kibi bəzilərinin isim, *sarıca, yaşılca...* kibilərinin sifət, *qabaqca, dalınca, mənçə, rusca, türkçə...* kibilərinin nəvhi şəkilçilər, cümlə parçaları, zərf, məf'ul, mütəmmim olduqlarını görürüz.

Bu şəkilçi *qılça, incə, sərcə, uca, külçə, qoca...* sözlərində cansızlanmışdır.

-miş, -miş, -muş, -müş... şəkilçiləri həm sözdəyişdirici fel şəkilçisi, həm də sözyapıcı damar şəkilçisi olaraq işlənir. Fel şəkilçisi olduqda zaman və şəxs ifadə edər, halbuki damar şəkilçisi olaraq yeni sözlər meydana gətirildiyi zaman bu məfhumları verməz: *yətmiş, toxtamış, bitmiş, pişmiş, görülmüş, tutulmuş, qurulmuş*.

"Kutadqu-bilik"də bir çox şəxslərin isimləri bu şəkilçi ilə yapılmışdır: *oğdurmuş, oğdultmuş*... kibi.

Ümumiyyətlə əskidən belə isimlərə daha ziyadə rast gəlinirdi. Bu gün bu şəkilçi, *yemiş* kibi bir-iki söz çıxarılsa, daha ziyadə sifət mənasını verən sözlər meydana gətirir.

47

-ma, -mə şəkilçiləri də həmişə daima fel, hərəkət ifadə edən damarların sonuna əlavə olunaraq, bunlardan şey və isim, bəzən də sifət mənasını verən sözlər meydana gətirir: *qızartma, çığırtma, dolma, basma, yazma, asma, taxma, azma, yapma, qoşma, düymə, əzmə, dönmə, dondurma, qovurma, qaytarma, qızdırma*.

Doğrudan da, *dolma, qızartma, qoşma, düymə* sözləri isim kibi, qalanları həm sifət, həm də fel sözləri kibi işlənilir. Məsələn, *taxma saçı, yapma ciddyyəti, yazma kitab, örmə qamçı*... kibi tərkiblərdəki sözlər sifət yerində olduğu kibi, *Onun yazması uzun sürər, söyləməsi deyil, başlaması güc*... kibi tərkiblərdə hərəkət-iş ifadə edər.

48

-in, -in, -ün, -ün şəkilçisi bəzən isim, bəzən sifət yapmağa yarar. Bu şəkilçi artıq çox az sözlərdə görülür: *yığın, odun, tütün, üstün, satın, axın, qoşun, uzun, qalın, əkin*.

Eyni şəkilçi *oyun, qoyun, sığın, yaxın, burun, boyun* sözlərində cansızlanmışdır, damardan ayrılmaz. Eyni surətlə *arşın, qurşun-qurğuşun* (əski *kurğuşın*) sözlərində.

Gündüzün, yazın, qışın sözlərindəki -ün, -in şəkilçilərini bunlara qarışdırmaq doğru deyildir. Bu şəkilçi əskidən daha canlı bulunan məf'ul məə deyə biləcəyimiz instrumentalis rolunu ifadə edən -in, -in şəkilçilərinin zamanımıza qədər yaşayıb gələn izləridir.

Orxon kitabələrində bu şəkilçi həmişə hər cizrə, damara əlavə oluna bilirdi; məsələn, *okun* "ok ilə", *sabın* "söz ilə" demək mümkündür idi. Bu şəkilçi bizdə bir də *yayan* sözündə qalmışdır ki, Orxon kitabələrindəki şəkil *yadağın* idi. Bu halda *yayan* "yaya olaraq" mənasını ifadə edir.

49

-taq, -tıq, -tik, tuq, -tük şəkilçiləri azəri ləhcəsində ancaq bir-iki sözdə qalmışdır: *yas-tıq, qol-tuq, yal-taq, qal-taq*.

50

-ar, -ər şəkilçiləri əsasən sözdəyişdirici şəkilçi, zaman və şəxs ifadə edən fel şəkilçisi olmaqla bərabər, -miş şəkilçisi kibi çox dəfə sifət və bəzən isim mənası verən şəkli əsaslar, yapma damarlar meydana gətirir: *ax+ar, yat+ar, aç+ar, yax+ar, tut+ar, kəs+ər, gül+ər, işlər, söylər*...

Bu sözləri *söylər sözüm, gülər üz, axar su* kibi tərkiblərdə tədqiq edərək, bunları *su axar, üz gülər* cümlələri ilə müqayisə etsək, aradakı fərq meydana çıxar.

Eyni surətlə bu şəkilçilərin mənfi şəkli olan -maz, -məz ilə də isimlər və sifətlər meydana gətirilir: *dönməz (üz), gəlməz (yol), qaçmaz (iyit), bitməz-tükənməz (xəzinə)*.

51

-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək şəkilçiləri də zamansız və şəxssiz sifət və isim yapmaq üçün işlədilir: *gələcək, yeyəcək, içəcək, geyəcək, duracaq, aracaq, verəcək, deyəcək, gedəcək, alacaq*.

Bu sözlərdən *verəcək, alacaq, gələcək, yeyəcək* kibiləri isim olduğu kibi, *olacaq (iş), deyəcək (sözüm), duracaq (yer)* sözləri də sifət rolunu oynarlar.

52

-çik, -cıq, -çək, -caq, -cuq... şəkilçiləri dürlü mənalarla yapma damarlar meydana gətirir: *göy+çək, munt+cıq, qızıl+cıq, pal+cıq, çiçək(k)-cik, al(ı)-caq, alça(q)-cıq, ol(ı)-caq*...

Çiçək, alçaq, ocaq, kiçik kibi sözlərdə damara yapışmış olan bu şəkilçi tamamilə cansızlanmışdır. Bu şəkilçiye aid olaraq bu qaydada

qeyd etmək lazımdır. Bu şəkilçi sonunda [q] və [k] səsi bulunan damarlara əlavə olunduğu zaman damarın sonundakı [q], [k] səsləri düşür: *çiçək: çiçə+cik, alçaq: alça+cıq, yapraq: yapra+cıq, gödək: gödə+cik...*

53

-maq, -mək şəkilçiləri isim və hərəkət mənalarını verən sözlər meydana gətirirlər. Bu şəkilçilərin əlavə olunduğu fel şəkilçilərini əski sərfəlimiz felin ən bəsit şəkli sayaraq "məsdər" adlandırmış isələr də, məlum olduğu üzrə, bu fikir doğru deyildir. Çünki felin şəkli-xarici tərəfdən ən bəsit şəkli əmri-hazır deyilən siğədə görünür; bu şəkilçilərlə meydana gələn isə felin, işin yalnız bir şəklini ifadə edirlər. Bundan başqa, [həmin şəkilçilər] yuxarıda söylədiyimiz kibi, isimlər də meydana gətirirlər: *ye-mək, ək-mək, et-mək, bil-mək, al-maq...*

54

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri də əlavə olunduqları bəsit damarlardan mənfi mənə ilə sifətlər meydana gətirirlər: *uğur+suz, ağıl+suz, göz+süz, yer+siz, baş+sız, uc+suz, san+sız, baxt+sız, münasibət+siz.* Bu şəkilçinin əlavə olunduğu damarlar başqa şəkilçilər də ala bilərlər. Bu hal... başqa şəkilçilərdə də vəqə olmaqla bərabər, xüsusən -siz şəkilçisində çox canlıdır: *ağılsız+lar+mış, başsız+lıq+lar...*

Fel sözyapıcı şəkilçiləri

55

Bir çox şəkilçilər də vardır ki, sözlərin arasındakı münasibəti deyil, damarların bir vəziyyətdən digər bir vəziyyətə (məsələn, isimdən fəle) keçməsinə göstərdiyi halda, yenə yalnız mənaları nəzəri-ətibara alınaraq, indiyə qədər fel şəkilçiləri arasında göstərilə gəlmişdir. Halbuki bizim aldığımız əsas, artıq oxucumuzun məlumu olduğu üzrə, şəkilçiləri müstəqil damarlar yapan və ya sözlərin bir-birinə münasibətini ifadə edən olmaq üzrə ikiye ayırır. Birinci qismi sözyapıcı şəkilçilərə aid olduğundan, bunları da əsərimizin bu qismində gözədən keçirməliyiz. Buna görə bu şəkilçilərin damara əksərən fel mənəsi verməsini nəzəri-ətibara alaraq, fel qisminə keçirmək yanlış olur. Çünki fel şəkilçiləri – sözdəyişdiricilərin bir qismi eyni zamanda zaman və şəxs, yeni bir neçə sözün bir-biri ilə olan münasibətini ifadə edirlər. Bununla bərabər, "fel damarları" təbir etdiyimiz əmri-hazırların da şəxs və zaman ifadə etdiyini nəzəri-ətibara alma[maj] mümkün deyildir. Fel damarları və ya əmri-hazırların başqa fel şəkilçilərdən ayrıldığı daha ziyadə xarici, şəkli tərəfdərdir; yoxsa mənə və məntiq nöqtəyi-nəzərindən alacaq olursaq, felin zamansız və şəxssiz halı yalnız sonuna -maq və ya -mək əlavə olunan damarlardır ki, bunun üçün də əski sərfəlimiz məsdər, yəni felin ən bəsit şəkli deyər qəbul etmişdir. Mənə cəhətdən, doğrudan da, belədir. Lakin şəkli və sərfi cəhətdən, şübhəsiz, əmri-hazır mənəsini verən şəkillər daha bəsitdir; məsələn: *başla, yat, yan, bil, gör, gəl.*

56

-a, -ə şəkilçisi isimlərdən fəllər meydana gətirirlər və artıq türk-tatar ləhcələrində damardan çox dəfə ayrılmaz, yəni cansızlanmışdır, tamamilə canlı şəkilçilər kibi yeni söz damarlarına əlavə olunduğu da görülməz: *yaş – yaş+a, oyun – oyn+a, boş – boş+a, qap – qap+a...*

57

-uq, -ük, -ıq, -ik şəkilçiləri də çox az damarlarda bulunur və yeni damarlara əlavə olunamayır: *bir – bir+ik, gec – gec+ik, dar – dar+ıq(x), göz – göz+ük (görük)...*

58

-ar, -ər, -ır, -ir və -r şəkilçiləri çox dəfə rəng ifadə edən və sair sifətlərdən fel damarları meydana gətirməklə bərabər, cansızlanmışdır: *ağ – ağ+ar, göy – göy+ər, sarı – sar+ar; yaş – yaş+ar, qara – qar+ar, bəl(li) – bəl+ir, qayğı – qay(ğı)+ır.*

59

-da, -də həməni daima təqlidi səslərə əlavə olunaraq, fel damarları meydana gətirirlər: *mırıl – mırıl+da, xorul – xorul+da, partıl – partıl+da...*

60

-sı, -si, -sa, -sə... şəkilçisi hər ləhcədə bir-iki sözə rast gəlir: *su – su+sa; ola bilsin ki, ax+sa sözündəki şəkilçi də bundandır.*

-la, -lə şəkilçiləri hər dürlü türk-tatar və əcnəbi sözlərindən fel damarları meydana gətirə bilən, həmə bütün ləhcələrdə ən canlı bu-lunan şəkilçilərdən birisidir: *baş - baş+la, qarşı - qarşı+la, addım - addım+la, göz - göz+la, hazır - hazır+la, qol - qol+la, bağ - bağ+la*.

Bu şəkilçilər -t, -ş, -n, -dir şəkilçiləri ilə birləşərək, mürəkkəb şəkilçilər meydana gətirir: *başla+n, qarşıla+ş, hazırla+t, gözle+t +dir, tel+lə+n+dir, qul+la+n+dir...*

-m, -in, -un, -ün, -n şəkilçisi mütaviət feli (возвратный) mənasilə fel damarları meydana gətirən, olduqca canlı şəkilçilərdən birisidir: *sev - sev+in, gəz - gəz+in, qaç - qaç+in, sığ - sığ+in, yığ - yığ+in, gör - gör+ün, sak - sak+in, keç - keç+in...*

Öyrən, daprən (tərpən) kibi bəzi sözlərdə bu şəkilçi bu damar-ların artıq dilimizdən qeyb olmasından dolayı damarlardan ayrıl-maz. Eyni surətdə *sən, yan, bəyan, dön, qon, qan* sözlərində bu -n şəkilçisinin bulunması mümkün isə də, müstəqil və ibtidai damarları qeyb olduğundan, bu şəkilçini ayırıb-çıxarmaq mümkün deyildir.

-ış, -iş, -uş, -üş, -ş şəkilçiləri damarların sonuna əlavə oluna-raq, sifət mənasilə sözlər meydana gətirdiyi kibi (44-cü paraqraf), fel damarlarının axırına əlavə olunaraq, yapma fel damarları mey-dana gətirir. Bunları bir-birindən ancaq mənə etibarilə ayırmaq mümkündür. Bu şəkilçilər fel damarları meydana gətirdikləri zaman felə verdikləri mənə müşarikətdir (взаимность): *bax - bax+ış, söylə - söylə+ş, vur - vur+uş, güll - güll+üş, çək - çək+ış*.

Danış, çalış, alış, yetiş, yapış, dalaş... kibi sözlərdə bu şəkilçi sözə verdiyi mənə rəngini, fərqi qeyb etmişdir, yəni bu fellərdə artıq müşarikət mənası yoxdur.

Cəbr və əmr mənasını ifadə edən fel damarları (factitiv//causa-tiv - понудительный) dürlü şəkilçilər vasitəsilə yapılır:

a) -tur, -tür, -tır, -tir, -dur, -dür, -dir, -dir: bu şəkilçilər ümu-miyyətlə samitə ilə bitən birhecalı və ya çoxhecalı damarlardan

sonra gəlir. Yalnız çoxhecalılarda [l], [r] samitələri ilə bitən damar-lar bundan müstəsna: *ye+dir, sön+dür, öl+dür, sev+dir, sevin+dir, vur+dur, qır+dır, yap+dır, qazan+dır, qarış+tır, yaxınlaş+tır, as+tır, qus+tur*.

Qalx sözünə -dir şəkilçisi əlavə olunduqdan sonra damarın so-nundakı [x] səsi düşər: *qal-dir*. Eyni surətdə *gəl* damarına -dir və ya -tir əlavə olunduğu zaman damarın sonundakı [l] səsi düşər: *gəl - gətir* (gəltir yerinə); necə ki, bəzi şivələrdə *öldür* yerinə *öt+tür* deyilir.

b) -t şəkilçisi [r], yumuşaq və qalın [l] səsləri ilə və ümumi-yətlə saitə ilə bitən çoxhecalı damarlardan sonra əlavə olunur: *anla+t, daral+t, göstər+t, öldür+t, əksil+t, ağla+t, söylə+t, ufal+t, çoxal+t*.

c) -ır, -ir, -ur, -ür əksəriyyə [ğ], [t], [ş], [ç] səsləri ilə bitən bir-hecalı damarların sonuna əlavə olunur: *iç+ir, şiş+ir, piş+ir, doğ+ur, uç+ur, yat+ır, bat+ır, bit+ir, aş+ır, taş+ır, qaç+ır, şaş+ır...*

Azəri ləhcəsində bu şəkil az işlənir.

ç) -ar, -ər: bu şəkilçilər çox az damarlara əlavə olunur: *çux+ar, qop+ar, get - ged+ər...*

Azəri ləhcəsində bu şəkil nadirdir.

d) -it, -it, -ut, -üt bundan əvvəlki şəkilçi kibi, çox az sözlərdən sonra gəlir və denilə bilir ki, əksəriyyə [q] və ya [ğ] ilə bitən damar-ların sonuna gəlir: *ax+it, ürk+üt, dağ+it, qorx+ut*.

Bu maddələrdən oxucu -dir, -t, -ar şəkilçilərinin bir-biri[nin] arxasından gələ biləcəyini görmüşdür. Eyni surətlə -dir şəkilçisi mü-şarikət şəkilçisi -ş və mütaviət şəkilçisi -ndən sonra da gələ bilər: *yap+dır+t, öl+dür+t, an+laş+dır+t, söylə+n+dir+t, çux+ar+t-dir, qaç+ır+t+dir, ax+ıt+t+dir, dağ+ıt+t+dir...*

Sərfərimizdən "məchul" (страдательный, passiv) adı ilə mə-lum olan fel damarlarını meydana gətirmək üçün də xüsusi şəkilçil-ər işlənir:

a) ümumiyyətlə bu cür fel damarları yumşaq və qatı [l]-dən başqa, samitələrlə bitən damarlardan sonra əlavə olunan -ıl, -il, -ul, -ül şəkilçiləri vasitəsilə yapılır: *yak+ıl, sar+ıl, sat+ıl, tök+ül, əy+il, biç+il, keç+il, dur+ul...*

b) -in, -in, -un, -ün, -n şəkilçiləri saite ilə və ya [i] səsilə bitən damarlardan sonra işlənir: *dara+n, yara+n, oxu+n, bul+un, sal+ın, al+ın, gör+ün*.

Bu şəkildəki fel damarları eyni zamanda həm mütəviat, həm də məchul mənalarını ifadə edirlər.

İxtar: Saite ilə bitən fel damarlarında qarışıqlığa yer verməmək üçün həm a) həm də b) paraqraflarında göstərdiyimiz şəkilçilər birdən işlədilir: *ye+y(n)+il, ara+n+il, istə+n+il, oxu+n+il, de+y(n)+il, söylə+n+il, bəklə+n+il...*

Bəzi damarlarda məchul damarlar şəkilçisi -l artıq cansızlanmışdır: *yanıl, dağıl, kiçil*.

Bu damarlardan şəkilçiləri ayırmaq qəbil deyildir, çünki bəzi lərinə bu gün tamamilə işlənməyən damarlar və ya sifət mənəsi verən, yəni fel damarı olmayan sözlər əldə edilir.

66

Bütün fel şəkilçilərindən təşkil olunan yapma fel damarlarına mənfi mənə verən -ma, -mə şəkilçiləri əlavə oluna bilər. Bəsit damarlara nə kibi və nə qədər şəkilçi əlavə olunursa-olunsun, bu şəkilçilər, mənfi şəkilçiləri damarın ön sonuna əlavə olunur və vurğu bu son şəkilçinin, yəni "-ma, -mə"nin üstündə bulunmayıb, bundan əvvəlki hecanın üstündə bulunur: *sə+n+dür+ma, çalış+dır+ma, gəl+ma...*

Bu bəsit şəkilçinin yerinə mürəkkəb şəkilçi olan -ama, -əmə, -yama, -yəmə şəkilçiləri gələ bilər. Bu şəkilçilərin sözə verdiyi mənə "ədəmi-imkan", "ədəmi-iqtidar" sözləri ilə ifadə oluna bilər: *gəl+əmə, çalış+əmə, yaz+əmə, gör+əmə, oynat+yəmə, gizlə+yəmə*.

Bu şəkilçi azəri ləhcəsində ancaq bəzi Osmanlı cərəyanını tutan ədiblərin dilində işlənir.

67

Say adları ifadə edən sözlərdən rütbə, dərəcə və bölmə, paylama, təqsim ifadə edən sözləri təşkil etmək üçün ayrı şəkilçilər işlənir. Bunun üçün bu paraqrafımızda say adları üzərində ayrıca durmalıyıq.

Adi saylar:

1. Bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz.
2. On, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan.

3. Yüz, min (bin), on min (eskikən: *tümən*), yüz min, milyon, milyard.

Bunlardan "səkkiz"dən "doxsan"a qədər olan say sözlərinin mürəkkəb olduğuna şübhə yoxdur. Lakin bunların cümləsində müvəffəqiyyətli surətdə bu mürəkkəb sözləri tərkib edən parçaları ayırmaq mümkün deyildir. Yalnız *doxsan, səksən* sözlərinin *doqquz+on, səkkiz+on* kibi parçalardan birləşib meydana gəldiyi məlumdur. Bununla bərabər, qalan say adlarının təhlili xüsusunda da Şot, Ramsted, Ostroumov və bu sətirləri yazan tərəfindən az-çox müvəffəqiyyətli təcrübələr yapılmışdır ki, bunların təhlili bu əsərimizin çərçivəsi daxilində girmədiyindən maraq edən oxucunu müəllimin "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" adlı əsərinə göndərə bilərik.

Burada yalnız bunu da qeyd edəlim ki, *yeddi, yüz* kibi bəzi say sözlərinin ari, farsı *sada, həft* sözlərindən gəlməsi, buna görə də əcnəbi iqtibaslardan olması çox möhtəməldir. Bu sözlərə *çox, az, hamı, yarım, kaç* sözlərini də əlavə edə bilərik.

Yuxarıda da söylədiyimiz kibi, say ədədlərinə məxsus bəzi şəkilçilər vardır:

a) -inci, -inci, -uncu, -üncü, -nci, -nci, -ncu, -ncü... şəkilçisi adi say sözlərinə və mənaca say sözlərinə yaxın olan damarların axırına əlavə olunur. İki say adından mürəkkəb olan sözlərdə sonuncu sözün axırına əlavə olunur: *bir+inci, üç+üncü, beş+inci, doqquz+uncu, on beş+inci, min doqquz yüz iyirmi yeddi+nci, əvvəl+inci, orta-nci, axır-inci...*

Bəzən bu şəkilçinin başındakı [n] səsi [m] səsinə çevrilir: *bir+imci, əvvəl+imci...*

İmci yerlərdə -inci...dən [əvvəl] -im də artırılır: *bir-im-inci, beş-im-inci...*

b) Bölüşdürmə, tövzi' mənəsini ifadə edən say adları meydana gətirmək üçün bunların sonuna, əgər damar samitə ilə bitirsə -ar, -ər, saite ilə bitirsə -şar, -şər şəkilçiləri əlavə olunur:

- 1) *bir+ər, üç+ər, beş+ər, otuz+ər...*
- 2) *iki+şər, yeddi+şər, altı+şər, iyirmi+şər...*

Bunlardan başqa, az sözündən *az+ar* və ya bunun təkrarilə *azar-azar, kaç+ar*, "yarım"dan *yarım+şar* (halbuki qayda ilə *yarım+ar* olmaq lazım idi, burada başqa -şar, -şər ilə bitən say sözlərinin təsirini və ya analogi görmək mümkündür) olur.

Birinci şəkilçidən ayrı olaraq, bu bölüşdürmə şəkilçisi mürəkkəb say sözlərində hər sözdən sonra təkrar olunur; məsələn: *beşər, min altışar, yüz otuzar...*³¹

Lakin mürəkkəb olmaqla bərabər, iki say adından ibarət olan sözlərdə yalnız sonuncu sözün sonuna əlavə olunur: *on üç+ər, yüz beş+ər, min altı+şar...*

Cansızlanmış şəkilçilər

68

Gələn nəsil keçən nəsil kibi söyləmədiyindən, ümumiyyətlə dildə olduğu kibi, dilin müxtəlif parçalarında, bu cümlədən şəkilçilərdə də hər dövrə bir çox dəyişmələr olur. Bu dəyişmələri ümumiyyətlə üç nöqtədə xülasə etmək qabildir:

1. Bir çox damarlar və şəkilçilər tamamilə unudulur, istemaldan çıxır. Əski türk şairlərinin, ədiblərinin əsərlərini gözədən keçirdiyimiz zaman bu gün artıq işlənməyən bir çox damar və şəkilçilərə rast gəlirik. Bunlara "əskilmiş sözlər" deyilir.

2. Bəzi sözlər və şəkilçilər daha işlənməklə bərabər, mənalərini itirmişlər. Bu hal daha çox şəkilçilərlə vafə olur. Bu cür şəkilçilər daha dildə işlənməməklə bərabər, əski vəzifə və rollarını itirmişlər. Bu gün söyləyən adamlar bunların, sözün əsl damarından olmayıb, vaxtilə damardan qolayca ayrılı bilən şəkilçilər olduğunu fərqi nə görməzlər. Bu cür şəkilçilərə "cansız" və ya "cansızlanmış" deyiriz.

Yuxarıdakı paraqraflarımızda oxucu görə damarların, görək şəkilçilərin cansızlanmasına bir çox misallar tapa bilər. Burada yalnız bir neçəsini göstərməklə kifayət edəcəyiz: *yax+ın, yox+uş, il+an, qul+aq...*

Bu sözlərdən ayırdığımız şəkilçilər bu gün də görə ümumiyyətlə türk-tatar ləhcələrində, görək azəri ləhcəsində canlı olmaqla bərabər, *yox, yıl, qul* ("əzitmək") sözləri lüğətimizdə, canlı söz olaraq çıxmışdır; bunun üçün bunlardan şəkilçiləri ayırmaq qabil deyildir. Bu şəbənin yuxarıdakı paraqraflarından birində (21) söylədiyimiz kibi, damar və ya şəkilçinin canlı və ya cansız olduğunu anlamaq üçün iki şərt vardır:

1) eyni şəkilçinin başqa damarlara əlavə oluna bilməsi,

2) eyni damarın başqa şəkilçilər ala bilməsi.

Halbuki bəhs etməkdə olduğumuz damarlar başqa şəkilçiləri almazlar. Bunlardan ayırdığımız şəkilçilər isə başqa damarlara da əlavə oluna bilərlər. Buradan çıxan nəticə budur ki, yuxarıda gətirdiyimiz misallarda damarlar cansız olduğu halda, şəkilçilər canlıdır. Cansız şəkilçilərə misal oxucu aşağıdakı paraqraflarda daha müfəssəl surətdə görəcəyindən, bunlardan imdilik bəhs etməyə həcət görməyirik.

69

-ru, -rū, -rı, -ri, -ra, -rə şəkilçisi, denilə bilər ki, azəri ləhcəsində tamamilə cansızlanmışdır: *geri, iləri, içəri, ari, bəri, yuxarı...*

Halbuki şəkilçi əski türkcədə (məsələn, Orxon kitabələrində) çox artıq canlı olub, yalnız cəhət ifadə edən sözlərə deyil, həmən bütün sözlərə gələ bilirdi; bu kitablərdən eyni surətdə şəkilçinin əski şəklini də təyin edə bilirik; məsələn: *geri, qeri-karı, ğari, gerü-ğaru, ilgarü* ("iləri"), *ortusınaru* ("ortasına"), *yergarü* ("yerə"), *oğuzğaru* ("oğuz").

Bugünkü ləhcələrdə və bu cümlədən azəri ləhcəsində bu şəkilçi ancaq cəhət, tərəf ifadə edən sözlərin axırında qalmışdır: *iç-əri, yux-ari, bəri, iləri, geri, bura, şura, ora, nərə, hara*.

Azəri ləhcəsində, müqəddiməmizdə də söylədiyimiz kibi, ancaq *dışqarı* sözündə əski şəklini görürüz. Bu söz bu gün daha canlı bulunan şəkilçilərimizlə *dış+a* surətində tərcümə edə bilirik. Necə ki, *içəri, iləri* sözləri bu gün belə bəzi şivələrdə *il+gəri, iç+qəri* şəklində bulunmaqdadır.

Şura, bura kibi sözləri bəzi sərfilərimizin *bu yer, şu yer* kibi sözlərdən mürəkkəb olaraq izah etmələri dilimizin tarixinə aşina olmaqdan iləri gəlir: *hara, nərə* kibi sözlərdə, bu şəkilçinin əski mənasını duymaq mümkündür. Necə ki, azəri ləhcəsində də: *Dışqarı çıx. Hara gedirsən?* ("Nəraya gedirsən?"). *İçəri gir!*

Demək olar ki, bu surətlə bu şəkilçilər əski rollarında və mənalılarında işlənməmiş deməkdir. Lakin *haraya, nəraya, içəriyə* kibi şəkilçilərdə bu şəkilçi tamamilə cansızlanmış və yeni şəkilçi ilə təkrar olunmuş olur, yəni təbir cəizsə, *içəriyə...* "iç-ə-ə" demək olur.

70

-saq, -sək şəkilçiləri də artıq cansızlanmışdır. Bu şəkilçilərlə yapılan sözlər ləhcələrimizdə artıq bəsit damarlar kibi işlənmək-

³¹ Nümunə izahatı təsdiq etmir. Əslində sonrakı izahatla kifayətlənmək olardı (Tərtibç).

dədir: *qur+saq* (*qarın+saq*), *sarı+saq*, *bağır+saq* (*dut+saq*), (*dəstaq*) *yük+sək*...

Bəzi Sibir və Altay türk ləhcələrində bu şəkilçi hələ də canlıdır.

71

-qaul, *-ğaul*, *-ul*, *-ül*, *-vul*, *-vül*... şəkilçiləri də artıq azəri ləhcəsində cansızlanmış və qeyb olmuşdur; yalnız *qaraul*, *qaraqul*, *qırğaul*... kimi bəzi sözlərdə bu şəkilçini görmək mümkündür. Hal-buki əskidən bu şəkilçi çox canlı idi. Daha XIV-XV əsrlərdə bir çox dövlət məmurlarının ünvan və adlarında bu şəkilçinin rol oynadığını görürüz: *bukaul*, *tutqaul*, *yasaul*...

72

-at, *-ut*, *-üt*, *-it*, *-it*, *-t* şəkilçiləri də bir-iki söz müstəsna olmaqla üzrə istehsalatdan çıxmış və cansızlanmışdır: *quru+t*, *keç+it*, *iy+t*, *yoğur+t*, *öy+üt*, *yur+t*, *bəl+at*.

Ümumiyyətlə azəri ləhcəsinin əski halına aid qiymətli materiallar ilə dolu olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da *bin+et*, *yüklə+t*, *giy+it*... kimi sözlərdə bu şəkilçinin daha çox canlı olduğunu görürüz.

73

-sal, *-səl*, *-sul* şəkilçiləri də eyni surətlə cansızdır: *yox+sal*, *qum+sal*...

Sığır+çın, *göyər+çin*, *bildir+çin*, *dar+çın* sözlərindəki *-çın*, *-çin* və *qurul+tay* sözündəki *-tay* şəkilçiləri cansızlardır.

Şəkilçilər üzərində təhlil

Səsləri və damarları bəlləmiş olan tələbələrə şəkilçilər haqqında məlumat vermək lazım gələcəkdir. Bu xüsusda bu kibi bir plan təklif oluna bilər:

1. Şəkilçilər və onların damarlarından ayrılmasındakı qaydalar.
2. Bir və ya bir çox şəkilçi ala bilən damarlar.
3. Sözyapıçı şəkilçilərin rolu və əhəmiyyəti.
4. Şəkilçili sözlərdə vurğu məsələsi.
5. Damarlardan ayrılmayan (cansızlanmış) şəkilçilər.

Cansız şəkilçilər münasibətillə dillərin, burada türk dilinin ömrü haqqında müxtəlif məlumat verile bilər. Eyni zamanda məktəblərdə bu şəkilçilərin cədvəlləri yapıla bilər.

Sözdəyişdirici şəkilçilər (словозменительные)

Ümumilər

74

Sözdəyişdirici şəkilçilərlə sözyapıcılar arasında həm mənə, həm də şəkil cəhətindən bulunan fərq, yuxarıdakı paraqraflarımızda (17, 18, 19) gərəyi qədər izah olunmuş idi. Burada bir sözlə təkrar edəcək olsaq, mənəca sözyapıcıların sözün mənasını dəyişdirməsi, daha doğrusu, sözə yeni bir mənə, bütöyün başqa bir məfhum və mövzu verməsinə qarşılıq, sözdəyişdiricilər sözün mənasını bu şəkildə dəyişdirəməyirlər. Şəkil cəhətdən sözyapıcılar yapma və mürəkkəb damarlar meydana gətirdikləri halda, sözdəyişdiricilər bu damarları və ya bu damarların təşkil etdiyi söz qruplarını bir-birləri ilə bağlayırlar. Bundan başqa, sözdəyişdiricilər sözyapıcıların sonra damara əlavə oluna bilirlər, başqa sözlə deyəcək olursaq, birinci damar və ya əsasın sonu ikincinin baş hecası ilə doğrudan-doğruya təmasda bulunurlar. Bunun üçün sözdəyişdiricilərə "nəhvi şəkilçilər" demək də mümkündür.

75

Sözdəyişdiriciləri iki böyük qismə ayırmaq mümkündür: birinci qisim həm fəl, həm də isim və ya sifət mənasında işlənən bütün sözlər üçün ümumi olanlar, ikinci qisim isə yalnız fəllərə məxsus şəkilçilərdir.

76

Ümumi sözdəyişdirici şəkilçilərdən biri *-lar*, *-lər* şəkilçiləridir. Bu şəkilçi mənə etibarilə "cəm-çoxluq" mənasını ifadə edir: *uşaq+lar*, *yoldaş+lar*, *biz+lar*, *gün+lar*, *bir+lar*, *on+lar*, *yazdı+lar*, *yazan+lar*, *kim+lar*, *görsün+lar*...

Bu misallardan da görüldüyü kimi, bu şəkilçi həmişə bütün sözlərə əlavə oluna bilər. Başqa ləhcələrdə, xüsusən yakut-Alta, qazax-qırğız ləhcələrində bu şəkilçi səslər uyuşması qanununa tabe olaraq, bir çox şəkillər ala bilirsə də, azərbaycə yalnız yuxarıda göstərdiyimiz iki şəkildə işlənir.

Azəri ləhcəsi danışmaq dilində, canlı dildə bu şəkilçinin birinci səsi [l] bəzən ondan əvvəl gələn səs tərəfindən dəyişdirilir. Bu hal, əksəriyyə [t], [d], [z]... səslərindən sonra vaxt olur: *at-tar*, *qız-dar*...

İxtar: Ümumiyyətlə türk ləhcələrində olduğu kibi, azəricədə də hər cəm mənası olan yerdə cəm şəkilçisini işlətmək lazım gəlməz. Bunu xüsusən say adlarından sonra gələn sözlər və fəllər üçün söyləyə bilərik. Halbuki hind-Avropa və sami dillərində, məlum olduğu üzrə, bu hallarda sözlər mütləqə cəm şəkilçisi ilə bərabər işlənir. Bu surətlə bu hal türk-tatar dillərinin olduqca mühüm xüsusiyyətlərindən birisidir: *yüz nəfər, min parça, on kitab, beş barmaq; Üç gün keçdi (keçdilər?); Uşaqlar oxuyur...*

77

Türkcədə şəxslərə aid olub, sərfərimizdə "zəmir" adlanan sözlər də hind-Avropa dillərində, məsələn, ruscada ayrı olaraq sözlərin sonuna əlavə olduğu zaman şəkilçi xidmətini görürlər, yəni damardan ayrı olaraq müstəqil məna ilə malik deyildirlər. Bunlar da müfrəd və cəm şəkillərinə məxsus olmaq üzrə altı şəkilçidir:

- 1) -im, -im, -um, -üm, -m;
- 2) -in, -in, -un, -ün, -n;
- 3) -i, -i, -u, -ü, -si, -si, -su, -sü (saitlərdən başqa);
- 4) -miz, -miz, -muz, -müz, -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz;
- 5) -niz, -niz, -nuz, -nüz, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz;
- 6) -ləri, -ləri.

Cədvəl 1.

Mücrəd	-	əl	qulaq	dədə	baba	su
Müfrəd	I ş.	əl+im	qulağ+ım	dədə+m	baba+m	su+yum
	II ş.	əl+in	qulağ+ın	dədə+n	baba+n	su+yun
	III ş.	əl+i	qulağ+ı	dədə+si	baba+si	su+yu
Cəm	I ş.	əl+imiz	qulağ+ımız	dədə+miz	baba+miz	su+yumuz
	II ş.	əl+iniz	qulağ+ınız	dədə+niz	baba+niz	su+yunuz
	III ş.	əl+ləri	qulaq+ları	dədə+ləri	baba+ları	su+ları

78

Bu cədvəl gözdən keçirilərsə, əsas etibarilə cəmi-qaib şəkilçisi ilə müfrədi-qaib şəkilçisi və ya başqa təbirlə deyəcək olsaq, üçüncü şəxs şəkilçiləri arasında fərq olmadığı görülür; hər ikisi də "-i" və ya "-ı"dan ibarətdir. Yalnız cəm halında təbii olaraq -lar, -lər əlavə olunur.

Saitə ilə bitən damarlardan sonra (*baba, dedə*) şəkilçi -m, -n, -si, -si, -su, -sü, -miz, -miz, -muz, -müz, -niz, -niz, -nuz, -nüz, -i, -i şəklini alır.

Samitə ilə bitənlərdən sonra (*qulaq, əl*) -ım, -im, -um, -üm, -in, -in, -un, -ün... və ilax. olur.

Bunlardan sonunda [t], [k], [q], [ç] kibi sağır samitələr bulunanların sonlarına bu zəmir şəkilçiləri əlavə olunduqda sədəli samitəyə keçirlər: *qulaq - qulağım, inək - inəyim, iyit - iyidi, ağac - ağacı...* və ilax...

Cənub şivələrində bu [ğ] səsi yerinə çox dəfə [y] əşidilir; məsələn: [*dayayım*], [*qulayım*] və ya tamamilə düşərək, [q] və ya [ğ]-dan əvvəlki [a] səsi uzanır. Məsələn, [*ayam*], [*dayayım*], [*qulayım*] olur.

79

Saitə ilə bitən damarların üçüncü şəxsə sonlarına -i, -i, -u, -ü yerinə, -si, -si, -su, -sü gəldiyini söylədik. Halbuki bir çox samitə ilə bitən sözlərdə də -si, -si, -su, -sü şəkilçilərinə rast gəlirik: *həp = həp + isi* və ya *həp + si*, *çox = su, çox + usu, han + si, bir + isi, kim = kim + si, kim + isi*.

Burada iki səbəb göstərmək mümkündür:

1) Bunun kibi sözlərdən bəzilərində əski şəkillərində bulunan son saitenin təsiri qalmışdır. Məsələn, *han* (əski: *kanu*), *hangi* (və buradan: *hankısı*), necə ki, şimal şivələrində *kaysı* şəklində *kay*, *kayusu* şəklindən gəlmişdir.

2) Bəzilərində isə, -i şəkilçisi bir növ cansızlanaraq, damara yapışmış və bu surətlə söyləyənin zəhnində saitə ilə bitən bir damar kibi qəbul olunaraq, -si, -si, -su, -sü şəkilçisi əlavə olunmuşdur; burada analojinin təsirini də unutmamaq lazım gəlir.

Kimi + si, biri + si, çoxu + su... kibi sözlər bu qəbildəndir. Bu surətdə eyni şəkilçi təkrar olunmuşdur. Yuxarıda göstərdiyimiz kibi (§ 69), bu hal *icəri + ya, iləri + ya* şəkillərində də vəqə olmuşdur.

İstəməlcə, *kimi, çoxu, biri...* ilə *kimisi, çoxusu, birisi...* arasında fərq vardır.

80

Su sözündən *su + yu, su + yum...* kibi şəkillərin törəməsi məsələsinə gələcək olursaq, burada *su* sözünün əski şəklində olan *sub* sözünü xatırlamaq lazımdır. Məlum olduğu üzrə, əski türkcədə bulunan

baş, orta və son [b] səsləri [v] səsinə keçmişdir: *sab – sav, ab – av, eb – ev, yabaş – yavaş, bar – var...*

Necə ki, *sub // suv* şəklini şimal ləhcələrinin bir çoxunda tapırıq. Bundan başqa, cənub ləhcələrində də *savuk // sovuk* sözlərini tapmamız bu dəyişmənin cənub ləhcələrində də bulunduğunu göstərir. Lakin bu sonuncularda eyni *soyuk* sözüne rast gəldiyimiz kibi, eyni zamanda *suy* sözünü tapırıq. Necə ki, eski *eb* sözü cənubda *ev*, *öv* şəklini verdiyi halda, şimalda *öy, üy* şəklini vermişdir. Bütün bunlardan çıxan nəticə budur ki, sərfilərimizdə “şazz”, “müstəsna” olaraq göstərilən bu şəkildə dilimizin təkamül və tarixi nəzəri-
etibara alındığı təqdirdə heç bir dürlü qaydadan tış şey yoxdur və əsas etibarilə damara aid olan [y] səsi şəkilçiyə yapışmışdır. Bu müstəsnaları izah edərkən müəllim, ümumiyyətlə sərfçi və oxucu bu cəhətləri daima göz önündə tutmalıdır.

81

Eyni zəmir şəkilçiləri bir az başqa şəkildə hərəkət ifadə edən sözlərə əlavə olunur; hərəkət ifadə etməsə də, cümlədə xəbər (predicate) yerini tutan sözlərin axırına da eyni şəkilçilər gəlir. Bunlardan birisi və ikinci şəxslərə aid olanlar müstəqil şəxs zəmirirlərindən meydana gəlmişlərdir. Üçüncü şəxsə bəzən *-dir, -dir, -dur, -dür* şəkilçisi əlavə olunur ki, bu da eski müstəqil *durur (durmaq)* dan meydana gəlmişdir.

Bu şəkilçilər samitə ilə bitən damarlardan sonra bu şəkildə olur:

- 1) *-im, -im, -um, -üm; 2) -sin, -sin, -sun, -sün; 3) -dır, -dir, -dur, -dür;*
1) *-iz, -iz, -uz, -üz (-iq, -ik, -uq, -ük); 2) -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz... 3) -dırlar, -dırlar...*

Saitə ilə bitən damarlardan sonra:

- 1) *-yim, -yim, -yum, -yüm;*
2) *-yız, -yız, -yuz, -yüz, -yız, -yık, -yug, -yük...*

Qalan şəxslər yuxarıdakı samitələrdən sonrakı şəkilçiləri alırlar.

Cədvəl 2.

	Şəxsi zəmirilər	Xəbər (predikat)	Şəkilçilər
Müfred	I şəxs bən, mən	gözəl-im, əm	baba-yım, yam
	II şəxs sən	gözəl-sin, sən	baba-sın, san
	III şəxs o	gözəl-dir	baba-dır

Cəm	I şəxs	biz	gözəl-iz, ik	baba-yız, yığ
	II şəxs	siz	gözəl-siniz	baba-sınız
	III şəxs	olar	gözəl-dirilər	baba-dırlar

82

Bundan əvvəlki (§77) cədvəldə bəhs etdiyimiz şəkilçilərdən bunların bir fərqi daha vurğudur. Birinci cədvəldəki vurğu bulunduğu halda, ikinci cədvəldəki vurğu bulunmaz. [Vurğu] bunların əlavə olduğu damarın son hecasındadır; məsələn: *gözəl-im – gözə-ləm, müəllim-im – müəllim-əm*.

Bu sözlərdəki vurğular müqayisə edildiyi zaman fərq meydana çıxar. Bu cəhət yalnız müfredin birinci şəxsi üçün mühümdür. Saitə ilə bitən damarlarda və samitəli damarların başqa şəkillərində şəkilçilər ayrı olduğundan, vurğunun damarın son hecasında olmasının ikinci dərəcədə əhəmiyyəti vardır.

83

Azəri ləhcəsində, yuxarıdakı cədvəldə də işarət etdiyimiz kibi, samitə ilə bitən damarlara əlavə olunan şəkilçilərin hər üç şəxsinə *-əm, -am, -sən, -san, -ik, -iq*, saitə ilə bitən damarlar şəkilçilərinə *-yəm, -yam, -sın, -san, -yığ, -yık (-yık)* xüsusiyyət vardır. Bununla bərabər, cədvəldə damara yaxın yazılanlar da işlədilir:

Xəstəyəm, xəstəsən, xəstəyik;
Gəncəliyəm, gəncəlisən, gəncəliyik...

Bəzi türk ləhcələrində, məsələn, Qazan tatarcasında bu şəkilçilərin yerinə müstəqil şəxs zəmirirləri işlədilir: *baba+min, baba+sin, baba+biz, baba + siz*.

84

Bu şəkilçiləri alan sözlərin mənfəi şəkilləri *deyil* sözünün əlavə ilə yapılır, şəkilçilər də bu sözün axırına gəlir: *gözəl deyiləm, gözəl deyilsən, gözəl deyildir*.

85

Hər iki növ şəkilçidən (mülki zəmir – birinci cədvəl, xəbər – ikinci cədvəl) əvvəl cəm şəkilçisi olan *-lar, -lər* gələ bilər:

- 1) *Qulaq-lar-ın, qulaq-lar-ımız...*
2) *Yazan-lar-ız.*

Lakin türki zəmirlərdən sonra digər sözdəyişdirici şəkilçilər (əski təbirlə, "əhvali-isim" ədatları) gələ bildiyi halda, ikincilərdən sonra gələməz; məsələn: *evimiz-dən, babamız-a, qulağın-da*.

Bu surətlə mülki zəmirlər şəkilçilərinin əlavə olunduğu sözlərin sxeması (taslağı) bu şəkildə olur:

Damar + bir (və ya bir çox) sozzyapıcı şəkilçi + cəm şəkilçisi + zəmir şəkilçisi + sözdəyişdirici.

Məsələn: *göz* (damar) + *lük* (sozzyapıcı) + *lər* (cəm) + *im* (zəmir) + *dən* (sözdəyişdirici) = *gözlüklərimdən*.

86

Sözdəyişdirici şəkilçilərin ən mühüm qismində indiye qədər yazılan sərfəlimizdə "əhvali-isim ədatları" adlanırdı. Ruslar bu şəkilçilərin roluna "склонение", fransızlar "declinaison" deyirlər. Bizim bu sözlərə qarışıqlıq fəllərə də təmin olunmaq üzrə yalnız "təsrif" təbirimiz vardır.

Bu cür şəkilçilərin ən böyük xidməti sözləri, cümlələri bir-birinə bağlamaq və bu sayədə onların bir-birinə olan münasibətlərini göstərməkdir. Türkcədə bütün isimlər və fəldən törəyən sözlər bu şəkilçiləri qəbul edirlər.

87

Təsrif şəkilçilərini havi olmayan isim, söz "müccərrəd" adlanır ki, rusların "именительный", latınların və həmən bütün Avropa sərfələrinin "nominativ" və yaxud "nominativus"una müqayibdir; məsələn: *Yer dönür. Qış gəlir. Uşaq tənəldir...* kibi.

Bununla bərabər, hər təsrif şəkilçisini havi olmayan sözü müccərrəd halında fərz etmək doğru olmaz. Bəzən "məful bih" dediyimiz (accusativus, винительный) və ya müzaf ileyh (genitivus, родительный) yerində də belə şəkilçisiz sözlər ola bilər:

1. *Adam soydular. Qoyun kəsdilər. Yol göstərdilər.*
2. *At quyruğu, can yeri, göz babayı, tülkü yatağı.*

88

Türkcədə başlıca beş hal *حال* (cas, падеж) vardır: *مضاف إليه* müzaf ileyh (genitivus), *مفعول به* məful bih (accusativus), *مفعول* məful

ileyh (dativus), *مفعول عنه* məful ənh (ablativus-exessivus), *مفعول فيه* məful fih (locativus).

Bu təbirlərin həm lisanıyyat, həm də tədrisat nöqtəyi-nəzərinədən əlverişli olmadığı meydandır. Lakin indiye qədər bu cür istilahlər türkcədən düzəldilməmişdir. Onun üçün imdilik əski istilahları işlətməkdən başqa çarə yoxdur. Şimal türk-tatar xalqları bir çox yerlərdə artıq öz ana dillərindən sərf istilahları tərtib etmişlərdir (Qalimcan İbrahimov, Əhməd Baytursun və sairə).

Biz aşağıda tərtib etdiyimiz cədvəldə həm ərəb, həm Avropa-tatar istilahlarını işlədəcəyiz:

Cədvəl 3.

Hallar	Şəkilçilər	
	Samitə ilə bitən damarlardan sonra	Saitə ilə bitən damarlardan sonra
Müzaf ileyh (genitivus)	ın, in, un, ün	nın, nin, nun, nün
Məful bih (accusativus)	ı, i, u, ü	yı, yi, yu, yü ³²
Məful ileyh (dativus)	a, ə	ya, yə
Məful fih (locativus)	da, də, ta, tə	da, də
Məful ənh (exessivus)	dan, dən, tan, tən	dan, dən

Bəziləri bu hallarda "relativus" adı ilə (məsələn, professor Deni) -ca, -cə şəkilçiləri ilə yapılan digər bir hal, bəziləri *مفعول مع* "məful məə" adı ilə -la, -lə şəkilçiləri ilə və ya səbəbiyyət mənasını verən -cün, -cün şəkilçiləri ilə yapılan halları (türk sərfəli), nəhayət, bəziləri də müqayisə mənasını ifadə edən və -day, -dey, -tağ kibi şəkilçiləri ilə yapılan əsasları (məsələn, bəzi Qazan-tatar sərfəli) əlavə edirlərsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz beş hal ilə nə ümumiyyət və nə də vəzifə etibarilə müqayisə etməyib. Əgər belə halları da tanıyacaq olsaq, o vaxtda halların məcmusu ondan-on beşə qədər varə bilər.

89

İndi bu şəkilçilərin müxtəlif damarlarda aldığı şəkilləri tədqiq edəlim:

³² Azərbaycancaasında isə -ni, -ni, -nu, -nə işlədilir.

Cədvəl 4.

Mücrəd (<i>nominativus</i>)	at	dil	söz	ata	nə	ok
Müzaf ileyh (<i>genitivus</i>)	at-in	dil-in	söz-ün	ata-nın	nə-nin, -yin	ok-un
Məful bih (<i>accusativus</i>)	at-ı	dil-i	söz-ü	ata-yı, -nı	nə-yi, -ni	ok-u
Məful ileyh (<i>dativus</i>)	at-a	dil-ə	söz-ə	ata-ya	nə-yə	ok-a
Məful fih (<i>locativus</i>)	at-te	dil-də	söz-də	ata-da	nə-də	ok-ta
Məful ənh (<i>exessivus</i>)	at-tan	dil-dən	söz-dən	ata-dan	nə-dən	ok-tan

90

Samitə ilə bitən damarların son səsi sədalı isə, [...] məful fih, məful ənh şəkilçiləri *-da, -də* və *ya -dan, -dən* olduğu halda, sağır isə *-ta, -tə, -tan, -tən* olur: *it+tə, at+ta...* Lakin yazılışda birinci, sədalılara məxsus olan tələffüz (*-da, -dan...*) təsvir olunur.

91

Sonlarında [q], [t], [k], [ç] kibi sağır samitələr olan əsas və ya damarların müzaf ileyh, məful bih, məful ileyh hallarında bu səslər ya sədalı qarşılıqlarına (ğ, g, d, c) çevrilir və ya [k] səsinə [y] səsinə dəyişilir:

Çiçək, çiçəy(g)in, çiçəy(g)i, çiçəy(g)ə.
Oraq, orağ-in, orağ-ı, orağ-a.
Qurt, qurd-un, qurd-u, qurd-a...

92

Cəm şəkilçisi olan *“-lar, -lər”*dən sonra hal şəkilçiləri *dil* sözündə gördüyümüz şəklə alırlar:

-lar: -in, -ı, -a, -dan, -da
-lər: -in, -i, -ə, -dən, -də.

93

Vurğu daima hal şəkilçilərinin üstündə bulunur.

94

Yuxarıda (§77) bəhs etdiyimiz zəmir şəkilçilərini almış olan sözlərin halları birinci və ikinci şəxslərə aid mülki zəmirələrə malik sözlərin müfrədi və cəm şəkillərində heç bir təbəddülsüz yuxarıda göstərdiyimiz şəkilçilər vasitəsilə yapılı:

1) *söz-üm-ün**söz-üm-ü**söz-üm-ə**söz-üm-də**söz-üm-dən**söz-ün-ün**söz-ün-ü**söz-ün-ə**söz-ün-də**söz-ün-dən**söz-ümüz-ün**söz-ümüz-ü**söz-ümüz-ə**söz-ümüz-də**söz-ümüz-dən**söz-ünüz-ün**söz-ünüz-ü**söz-ünüz-ə**söz-ünüz-də**söz-ünüz-dən*2) *at-ın-in**at-ın-ı**at-ın-a**at-ın-da**at-ın-dan**at-ımız-in**at-ımız-ı**at-ımız-a**at-ımız-da**at-ımız-dan*

95

Üçüncü şəxsin görək müfrəd, görək cəm şəkillərində hal şəkilçiləri başqa dürlü olurlar:

*söz-ü-nün**söz-ü-nü**söz-ü-nə**söz-ü-ndə**söz-ü-ndən**at-ı-nın**at-ı-nı**at-ı-na**at-ı-nda**at-ı-ndan**at-ı-sının**at-ı-sını**at-ı-sına**at-ı-sında**at-ı-sından*

96

Bir neçə söz də hal şəkilçilərinin xüsusiyyətini nəzəri-etibara alaraq, şəxs və işarət zəmirləri mənasını verən əsaslar və damarlar haqqında söyləməliyiz. Bunların hal şəkilçiləri ilə birləşməsi bu qaydada olur:

Müfrəd:

*mən (bən)**m-bənim**m-bəni**m-bana**m-bəndə**m-bəndən**sən**sənin**səni**sana**səndə**səndən**o**onun**onu**ona**onda**ondan**bu**bunun**bunu, munu**buna, muna**bunda**bundan*

Cəm:

<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>onlar</i>	<i>bunlar</i>
<i>bizim</i>	<i>sizin</i>	<i>onların</i>	<i>bunların</i>
<i>bizi</i>	<i>sizi</i>	<i>onları</i>	<i>bunları</i>
<i>bizə</i>	<i>sizə</i>	<i>onlara</i>	<i>bunlara</i>
<i>bizdə</i>	<i>sizdə</i>	<i>onlarda</i>	<i>bunlarda</i>
<i>bizdən</i>	<i>sizdən</i>	<i>onlardan</i>	<i>bunlardan</i>

97

Bu cədvəl tədqiq olunduqda bu cəhətlər gözə çarpar:

1. Şəxsi zəmirlərin hal şəkilçiləri birləşməsində birinci şəxs müfrəd və cəm siğələrində ümumi qaydaya görə dəyişmə olur (*bən-im, bizim*, halbuki *bənin, bizim* olmaq lazımdı). Bəzi yerlərdə *bizin* şəklinin işlədildiyini də unutmamaq lazım gəlir.

2. Eyni surətdə işarət və şəxs zəmirlərinin müfrəd siğələrinin məful iləh halında dəyişmə vardır: *mana, bana, sana, ona, buna*.

Burada *sana, mana* sözlərindəki xüsusiyyət təmsil hadisəsi ilə izah oluna bilər; bəzi ləhcələrdə, bu arada çox dəfə azəri ləhcəsində, bu sözlər *məna, bəna, sənə* şəkillərində olur.

3. İşarət mənasında işlənən sözlərin görək müfrəd, görəkse cəm siğələrində hal şəkilçilərindən əvvəl [n] səsinin peyda olmasıdır: *bu-n-u, bu-n-a, o-n-a...*

Bu hadisəni də şəxsi zəmirlərin təsirindən doğan analogi ilə izah etmək mümkündür: *bana, səni, bən-i, bunu, buna...*

İxtar: "O" şəxs zəmiri eyni zamanda işarət üçün də işlənir və bir çox isimlər, fellərin üçüncü şəxsi sonunda şəxsi zəmir şəkilçisi yerini tutur. Bu zəmirin əski şəklil *ol* idi; eyni surətdə: *şu – şol*.

98

Bu bəhsimizi bitirmədən əvvəl görək şəkil, görəkse məna cəhətindən müxtəlif rollara malik *-ki* şəkilçisindən də bir neçə sözlə bəhs etməliyiz. Bu *-ki* şəkilçisi türk dilində sözdəyişdiricilərdən sonra və əvvəl gələ bilən yeganə şəkilçidir;³³ məsələn: *kitabxana + da + ki, ev + da + ki* və ya *yolda + ki + ndan, kütübxana + da + ki + na*.³⁴

³³ Bu müşahidə ilə razılaşmaq çətindir. Müq. et: *kütübxana + lar + ın + da + ki, ev + lar + ın + da + ki, yol + lar + ımız + da + ki + ndan* və ilax. (Tərtiblə).

³⁴ [K] səsinin sonra çox dəfə "i" hərfi yazmışsaq da, buradakı sosin tamamilə qarşılığı olmadığını qeyd etməliyiz, çünki [k]-dan sonra eşidilən daha ziyadə qsa [i]-dir.

-ki şəkilçisi üç dürlü hala əlavə oluna bilər:

1. Müzaf iləh (*genitivus*) halında bulunan sözlərə əlavə olunur: *sənin-ki, onun-ku, Əlinin-ki, qonşunun-ku*.

2. Məful fih (*locativus*) halında bulunan sözlərə əlavə olunur: *bizdə-ki, evdə-ki, bayırda-ki...*

3. Məkan və zaman mənalı ifadə edən zərflərə əlavə olunur: *bugün-kü, aşağı-ki, dün-kü, qarşı-ki...*

-ki şəkilçisi başqa şivələrdə də səs uyumması qanununa tabedir: *sonra-ki, qonşuda-ki...*

Yuxarıda da söylədiyimiz kimi, *-ki* şəkilçisi öz sırasında hal şəkilçilərini qəbul edir: *bənimkin-də, səninki-nə, qarşıda-kının, evimiz-dəkilər-in*.

İxtar: Bir çox sərflərdə "mübhəm zəmirlər" adı ilə zikr olunan *bir, birisi, kimisi, bəzisi, kimsə, bir kaç, bir neçəsi...* kibi sözlər və ya *nə, kim, hənək (hansı)...* kibi istifham sözləri indiyə qədər bəhs etdiyimiz şəkilçiləri almaqda heç bir xüsusiyyətə malik olmadıqlarından, bunlardan ayrıca bəhs etməyə həcət yoxdur.

99

Bir ismin sifəti olaraq bulunan sözlər, isimdən əvvəl neçə dəfə olursa-olsun, hind-Avropa və başqa dil ailələrində olduğu kimi şəkilçi qəbul etməz: *yaxşı tanışlarımızdan, tanış adamların...*

Qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər

100

Fel, iş-hərəkət... ifadə edən sözlər həmişə bütün türk-tatar ləhcələrində ayrı şəkilçilərə və yarımfəkilçilərə malik olduqlarından bunlardan ayrıca bir yerdə bəhs etmək lazım gəlir.

101

Yuxarıda sözyapıcı şəkilçilər arasında isimlərdən hərəkət sözləri meydana gətirən şəkilçilərdən bəhs etmişdik. Bəzi şəkilçilər də vardır ki, fel damarlarından isimlər (eyni surətlə sifətlər) meydana gətirməyə yararlar və bu şəkildə hal və bəzən zəmir şəkilçilərini də qəbul edə bilərlər:

a) *-maq, -mək* şəkilçisi feldən isim meydana gətirir və cəm şəkilçisindən başqa, həmişə bütün hal şəkilçilərini qəbul edir: *atmaq, yazmaq, yazmaqdan*.

Bu şəkilçinin əlavə olduğu feli əsas, eyni zamanda *-lıq, -lik* şəkilçilərini də ala bilər: *varmaqlıq, bilməklilik*... Bu halda zəmir şəkilçiləri də əlavə oluna bilər: *getməliyi, varmaqlığı*...

Başqa ləhcələrdə, məsələn, Qazan tatarcasında bu şəkilçi üzərinə *-çı, -çi* şəkilçisi də gəlir: *varmaqçı, yazmaqçı*...

b) *-ası, -əsi* şəkilçiləri azəri ləhcəsində olduqca canlı, feldən isim meydana gətirən şəkilçilərdəndir.

Bu şəkilçi Mahmud Kəşqarının "Divanü-lügatit-türk"ündə oğuz və qıpçaqçaya aid olaraq qeyd olunduğu halda, bir çox şivələrdə artıq qeyb olmuş, Anadolu ləhcəsində yarımcanlı bir halda bulunmaqdadır: *var-ası, ged-əsi, gəl-əsi, yaz-ası, oxu-yası, başla-yası, işlə-yası, gözle-yası*...

Bu halda zəmir şəkilçilərini qəbul edərək, *varasıyam, gedəsiyam, başlayasıyam, gözleyasıdır*... olur.

Bu şəkilçinin damara verdiyi mənə bəzən *varacaq, bəzən varan* şəklinin ifadə etdiyi mənaya yaxındır.

c) Eyni surətlə *-ma, -mə* şəkilçisi ilə təşəkkül edən feldənyapma damarlarda həm zəmir, həm də hal şəkilçilərini qəbul edirlər: *yazma-m, yazma-n, yazma-mız-dan, oxuma-nız-ı, oxuma-lar-ın-dan*...

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçiləri ilə təşkil olunan sözlər eyni surətdədir: *yarişimizdən, gedişimizdən, oturuşumuzdan*...

ç) *-dıq, -dik, -duq, -dük, -tıq* şəkilçiləri də fel damarlarından həm zəmir, həm də hal şəkilçiləri qəbul edən əsaslar, şəkillər, sözlər meydana gətirirlər. Bunlar mazi (keçmiş) zaman və ya daimi hərəkət mənasını verən sifətlərdir: *yazdığım, aldığın, gəldiyini, bildiklərini*...

Professor Samoyloviç bu şəklə həm hal, həm mazi, həm də müstəqbel mənasını verir, – deyə təsvir edərsə də, bizzə, xüsusən müstəqbel mənasını verməsi doğru deyildir. Necə ki, professor Deni: "Ümumiyyətlə bu şəkil bitmiş, olmuş, icra edilmiş və ya icrasına başlanmış hərəkətləri ifadə edir və bir cümlə *-dı...* şəkilçisi ilə bulunduğu zaman yalnız keçmiş – mazi mənasını verir", – deməsi ilə daha ziyadə isabət etmişdir.

Doğrudan da, *yazacağım məktub* ilə *yazdığım məktub* sözlərini bir-birilə müqayisə edərsək, bu cəhət daha ziyadə aydın görülür. Əsrimizin nəhv qismində verəcəyimiz izahat bu nöqtəni daha ziyadə aydınlaşdıracaqdır.

d) *-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək*, bir tərəfdən, müstəqbel mənasını verən fellər, fel şəkilləri meydana gətirirsə, digər tərəfdən,

hər iki dürlü şəkilçiləri – zəmir və hal – alan yapma damarlar meydana gətirir, bu damarlar eyni zamanda müstəqbel mənasını ifadə edirlər: *yatacağım (yer), gedəcəyim (yol)*...

Sözyapıcılar qismində bəhs elədiyimiz kibi, eyni zamanda bu şəkilçi heç bir zaman ifadə etməyən şəkillər meydana gətirir: *alacaq, yeyəcək, içəcək*...

e) *-ar, -ər, -ır, -ir, -r, -z* şəkilçiləri bəzən eyni mahiyyətdə sifətlər meydana gətirir: *görər (göz), gedər (yol), kəsməz (bıçaq), dönməz (üz)*...

ə) *-ən, -ən, -yan, -yan, -mayan, -mayan, -mıyan, -miyan* şəkilçiləri də həm zəmir, həm də hal şəkilçilərini qəbul edən sifət sözləri təşkil edirlər: *Bilən bilməyənə (öyrətsin); Öldürən (öldürürlər)*...

f) *-mış, -miş, -muş, -müş, -mamış, -mamiş* şəkilçiləri də eyni surətlə zəmir və hal şəkilçiləri ala bilən sifətlər meydana gətirirlər: *pismış, qocalmış, çıldırmış, görmüş, vurmış, pismemiş, qocalmamış*...

g) *-malı, -məli* şəkilçiləri də müstəqil və təsnif olunan fel şəkilçilərindən başqa, azəri ləhcəsində sifət kibi işlənən sözlər də meydana gətirirlər: *getməli (yerim var), görməli (şəhərdir), oxumalı (kitab)*...

102

İndiyə qədər bəhs etdiyimiz şəkillər fellərdən yapılmış sifətlərdən ibarətdir. Bunlara qismən "sifət şifəlləri" (причастие, particiolum) deyilir. Biz bunlara "fel şəkilləri" (глагольн. формы) təbiri daha münasib buluruq.

103

Digər bir qisim şəkilçilər daha vardır ki, bunlar da fel damarlarına əlavə olunur və bunlardan dürlü mənanı ifadə edən şəkillər, sözlər meydana gətirirlər. Bunların birincilərdən ayrılığı birincilər kibi zəmir və hal şəkilçiləri ala bilməmələridir. Bunlara türk sərf-ləri "rabita", rus sərf-ləri *деепричастие* və ya *глагольн. наречия*, fransız sərf-ləri eyni surətlə *gerundiv, gerundium* və ya *formes adverbiales* deyirlər. Bizzə, indilik, "rabita" təbiri işlətmək mümkündür.

a) *-ıp, -ip, -up, -üp, -yıp, -yip, -yup, -yüp* şəkilçiləri fel damarlarından əslilə fəle görə ikinci dərəcə hərəkət ifadə edən sözlər meydana gətirirlər. Bu hərəkətlər əslilə hərəkətin mütəmmini oldu-

ğundan, bu sözlər də əslī felidən əvvəl bulunurlar: *gəlip, gəlməyip, görüp, görməyip, qurtulup...*

Bu şəkildə işləndiyi zaman bu şəkilçidən sonra ancaq "da, də" şəkilçisi gələ bilər: *görüp də, yazıp da...*

İxtar: Azəri ləhcəsində bu şəkilçinin təşkil etdiyi sözlərin yalnız rabitə kibi deyil, eyni zamanda müstəqil fəl şəkilləri kibi işləndiyini qeyd etməliyiz. Bu təqdirdə bu şəkilçinin mənəci qiyməti aşağı-yuxarı *-miş, -miş...* ilə yapılan fəl sözlərinə musavi olur: *Əhməd gəlip, atamı görməyip...*

b) *-a, -ə, ya, -yə* şəkilçiləri fəl damarlarının sonuna gəlir və bu şəkilçini alan damar təkrar olunaraq işlədilir və bu şəkildə əslī hərəkətə uyan ikinci dərəcədəki hərəkətin davamını göstərir: *gülə-gülə, yaz-a-yaza, çəkə-çəkə...*

Bəzən damarlar başqa-başqa ola bilər: *düşə-qalxa, bata-çıxa...*

c) *-maqsızın, -məksizin* şəkilçiləri əsl fəlin yanında ikinci dərəcədəki hərəkətin olmadığını bəyan edən şəklī [...] meydana gətirir: *gəlməksizin, varmaqsızın, yazmaqsızın...*

ç) *-madan, -mədən* yenə mənfi mənə ilə rabitə sözləri təşkil edər: *bilmədən, qalmadan, yazmadan...*

d) *-kən, -ikən* şəkilçiləri də eyni surətlə rabitələr meydana gətirir: *gəzərəkən, baxarkən, gəlirkən, açırkən...*

Görüldüyü kibi, bu şəkilçi yuxarıdakı kibi vurğu qəbul etməz və səslər uyşması qanununa da tabe olmaz.

e) *-araq, -ərək, -yaraq, -yərk* şəkilçiləri ikinci dərəcədəki hərəkətin əslī hərəkətlə birlikdə əmələ gəldiyini ifadə edən damarlar meydana gətirir: *sevinərək, görməyərək, bilməyərək, başlayaraq, anlamayaraq...*

ə) *-alı, -əli, -yalı, -yəli* əslī hərəkətin ibtidası göstərir: *varalı, görəli, görməyəli, başlayalı...*

Çox dəfə bəri yarımsözü ilə bərabər işlədilir: *yazılalıdan bəri, varalıdan bəri...*

f) *-ınca, -inca, -unca, -ünca, -yınca, -yınca...* şəkilçiləri əslī hərəkətin bağlı olduğu ikinci dərəcə hərəkəti ifadə edən damarlar, sözlər meydana gətirir: *çıxınca, gedinca, gəlinca, varınca, almayınca...*

İxtar: Bu şəkilçi ümumiyyətlə hal şəkilçisini qəbul etməz. Lakin *qədər* sözü ilə birlikdə işləndiyi zaman məf'ul iley (*dativus*) şəklini alır: *gəlinçəyə qədər, ölüncəyə qədər, böyüyüncəyə qədər...*

Azəri ləhcəsində bu mövqedə başqa iki şəkil daha işlədilir:

1) *gəlanədak, gedanədak;*

2) *gəlanəcən, gedanəcən...*

g) *-dıqca, -dikca, -duqca, -dükca...* şəkilçiləri ilə meydana gələn sözlər də söz tərkiblərində rabitə xidmətini görürlər: *gəldikca, aldıqca, vardıqca, gördükca, bildikca.*

Fellərin təsrifi

104

Fəl damarlarını meydana gətirən şəkilçilər haqqında sözyapıcı şəkilçilər qismində olduqca müfəssəl məlumat verdik. İndi bu damarların zaman və şəxs etibarilə təsrifi üçün işlənən şəkilçilərdən bəhs etməliyiz. Yalnız fellər deyil, sifətlər və isimlər də təsir oluna bilər. Bu sonuncularda yalnız mazi və hal şəkilçiləri buluna bilər, yeni isimlər və sifətlər yalnız qismən təsir olunur; məsələn:

1) *başam, başsan, başdır, başsın, başsınız, başdırlar;*

2) *baş(i)dım, baş(i)dın, baş(i)di, baş(i)dıq, baş(i)diniz, baş(i)dılar;*

3) *dutsağam, dutsağsan, dutsağdır, dutsağsın, dutsağsınız, dutsağlar (dutsağdırlar);*

4) *dutsaq(i)dım, dutsaq(i)dın, dutsaq(i)di, dutsaq(i)dıq, dutsaq(i)diniz, dutsaq(i)dılar.*

Halbuki bu şəkillərə istiqbal şəkilçisi olan *-acaq* və *-əcək* əlavə olunmaz.

İxtar: Bütün bu sözlərdə [...] vurğu damarın son hecasında bulunub, şəkilçilər vurğusuzdur. Halbuki zəmir şəkilçilərində, məlum olduğu üzrə, vurğu şəkilçilərin üzərində bulunur.

105

Bəsit fəl damarlarının şəkilçiləri üç zamana görə üç cürdür:

a) *-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -r* şəkilçiləridir ki, azəri ləhcəsində hal mənasını ifadə edən fəl şəkillərinin istehsalında işlədilir: *gəl-ir, sür-ür, ud-ur, yaz-ır...*

Bu şəkilçi *-ər* surətində istiqbal mənasını verir.

İxtar: Azəri ləhcəsində *-yor* şəkilçisi işlədilməz.

b) *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tül...* şəkilçiləri keçmiş zaman, mazi mənasını verən fəl şəkilləri meydana gətirməyə xidmət edər: *yaz-dı, ol-du, süz-dü, as-tı, kəs-ti, tök-tül...*

-miş, -miş, -muş, -müş... şəkilçiləri də əsas etibarilə mazi olmaqla bərabər, onun mənəyə başqa bir növünü ifadə edir (Təfəsilat nəhv qismində).

c) -acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək şəkilçiləri də gələcək – müstəq-bəl zaman bildirmək üçün işlədilir: *gəl-əcək, var-acaq, başla-yacaq, de-yəcək...*

106

Bu üç əsli şəkildən başqa, türk fellərinin bir çox ikinci dərəcəli şəkilləri vardır. Bunlar felin, işin gərəklə zamanca və gərəksə hərəkətə mümkün dəyişmələrini əks etdirməyə, qeyd etməyə yararlar.

Fellərinin dürlülüüyü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisan-çaların nəzəri-diqqətini cəlb edə bilmişdir. Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin fel damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə “fel dili” demək mümkündür. Burada bu növlərin ancaq baş-lıcalarını qeyd edə biləcəyiz.

107

-isa, -sa, -sə şərt mənəsi verən fel şəkillərini meydana gətirir. Bu şəkilçi vasitəsilə meydana gələn fellər keçmiş zaman felləri ilə eyni zəmir şəkilçilərini qəbul edirlər. Digər tərəfdən, [...] doğrundan-
doğruya bəsit fel damarlarına olduğu kibi, başqa fel şəkilçiləri alan digər bütün sözlərə, hətta sifət və isimlərə əlavə oluna bilər: *yaz-sam, yazacaq-sam, yazmış-san, yazıb-sa, bağlı isa, baş-sa...*

İxtar: Azəri ləhcəsində bəzən -sa, -sə şəkilçisi iki dəfə təkrar olunur; bu təqdirdə birinci şəkilçinin bir dərəcəyə qədər cansızlan-dığı anlaşılır: *varır+sam+sa, gedər+səniz+sa, gəlməz+səm+sa...*

108

-a, -ə, -ya, -yə “feli-iltizami” adı verilən fel şəkillərini mey-dana gətirir: *yaz+a+yım (yaz+am), yaz+asan, yaz+alım (yaz+aq), yaz+asınız, yaz+alar.*

Bu şəkildə iki fel şəkli bir-birilə qarışsa gərəkdir. Birincisi *ba-rayın (varayım), baralığ (varalım, varax)* kibi yalnız birinci şəxsin müfrəd və cəm siğələrini havi olan iltizami və ya əmr şəkli ki, bu şəkil də hənuz şimal və şərq türk ləhcələrinin bir çoxlarında işlədil-məkdədir; ikincisi -gay, -ğa, -qay, -qa, -göy, -gə... şəkilçiləri ilə

yapılan iltizami şəkildir ki, bu gün xüsusən özbək ləhcəsində olduqca canlıdır: *barğaymın, barğay, kılğay...*

Bu ikinci şəkil bütün şəxslərlə təsərif olunurdu. Bu iki şəkil qarışmasından bugünkü feli-iltizami şəkli ortaya çıxmışdır.

Bu şəklin birinci şəxsinin cəm siğəsində türk-tatar ləhcələrində başlıca üç tipə rast gəlirik: 1) *var+alım*, 2) *var+ak*, 3) *var+alığ...*

Heç şübhəsiz, üçüncü şəkil əsas olub, əski türk lisanı abidələrinin, əsərlərinin şahadətinə görə, birinci və ikinci şəkil bundan mey-dana gəlmişdir. Buna görə: *baralığ – varalım – varak.*

Bəzi ləhcələrdə *varak* yerinə *varayığ* şəkli işlədilir.

109

“Vücub feli” deyilən fel şəkilləri -malı, -məli şəkilçiləri ilə yapılır: *oxu-malı, get-məli.*

110

Həmən bütün türk-tatar ləhcələrində mənfi şəkli -ma, -mə, yaxud bəzi ləhcələrdə bunun sövü təfərrüatından olan -ba, -bə şəkilçiləri ilə yapılır:

gəl-dim, al-dım, qıl-dım, vur-dım, gör-düm...

gəl-mə-dim, alma-dım, qıl-ma-dım, vur-ma-dım...

Bu misallardan da görüldüyü üzrə, mənfi şəkilçisi doğrundan-
doğruya fel damarına yapışır; zətən bir damarın fel damarı oldu-
ğunu anlamaq üçün miqyas onun bu mənfi şəkilçisi qəbul edib-
edəməməsidir. Feldən başqa heç bir söz bu şəkilçini qəbul etməz.

111

Türkcədə, yuxarıdakı paraqraflarımızda bir neçə dəfə təkrar olunduğu kibi, ayrıca ikinci şəxs əmr şəkli yoxdur. Hər fel dama-rının sözdəyişdirici şəkilçiləri almadan əvvəl bulunduğu bəsit damar halı ikinci şəxs əmr siğəsidir. Zətən fel damarının başqa sözlərdən mənəyə ayrıca fərqi də buradadır. Üçüncü şəxs əmr siğəsi -sın, -sin, -sun, -sün şəkilçilərini alır: *var – var+sın, gör – gör+sün, otur – otur+sun, gəl – gəl+sin...* mənfi şəkli: *var+ma, varmasın, gör+ma, görməsin...*

Cəm: *var+ın, varınız, varmayın, varmayınız, varmasınlar...*

İxtar: Hər nə qədər ömr siğələrində gördüğümüz kibi, ümumiyyətlə felin şəkillərində rast gəldiyimiz mənfi şəkilçisinin surəti *-ma, -mə* isə də, hali-istiqlal şəklinin mənfi siğəsində bir dərəcəyə qədər ayrılıq vardır:

Gələm – gəlməm (gəlməmə)

Gələrsən – gəlməzsən

Gələr – gəlməz

Gələrik, gələrək – gəlmərik, gəlmərik, gəlməyiz

Gələrsiniz – gəlmərsiniz

Gələrlər – gəlməzlər

Yardımcı fel şəkilləri

112

Bəzi fellər öz müstəqil rollarını və mənalarını qeyb edərək, yardımcı və şəkilçi xidmətini görməkdədirlər.

Bunlardan birincisi “i” cizirindən təşəkkül edən *imək* felidir. Bu felin yalnız maziyə aid şəkilləri bulunur: *idi, imiş, ikən, idik, isə*.

Bunun mənfi şəkli başqa fellərinki kibi *-ma, -mə* şəkilçiləri ilə yapılmayıb, *deyil* yarım sözü ilə əldə edilir: *Xəstə deyil idim. Xəstə deyil idin...*

Bəzi türk sərfəli bu feli “feli-cövheri” adlandırlar.

Bu felin əski şəkli “er//ir”dir ki, *ersə, erinç, irür...* şəkillərində əski türk abidə və əsərlərində görülür.

113

Ol feli də yardımcı rolunu görə bilir. Bu vəzifədə dürlü şəkillərə malik əsli fellərə əlavə oluna bilər:

Yazmış oldum, yazmış olacağam, yazmış oluruz.

Yazar oldum...

Yazacaq oldum...

Yazmaqda oldum...

Eyni mənada *bulunmaq* feli işləyə bilər.

114

Bil feli də eyni surətlə yardımcı rolunda buluna bilər. Buna sərf kitablarımızda “feli-iqtidarı” denilməkdədir. Əsli felə əlavə olunmaq

üçün əsli cizirə bir *-a* və ya *-ə*, saite ilə bitən cizirlərə *-ya, -yə* əlavə olunur: *Gözləyə bildi. Yaza bildi. Başlaya bildi. Ağlaya bildi.*

Anadolu ləhcəsində çox dəfə bu iqtidar feli *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçiləri ilə yapılsa da, azəri ləhcəsində daha ziyadə *bil* ilə təşkil olunur. Şimal türk ləhcələrində isə *al* feli bu xidməti görür: *bil+almadı, bar+almadı...*

Misallarımızda gördüyü kibi, *al* feli daha ziyadə mənfi fel şəkilləri meydana gətirir, müsbət şəkli isə *bol* və ya *ol* feli ilə yapılır: *Bilir boldım. Barıp boldık...*

115

Eylə, ol, it (et), bul, gəl, qıl... fel damarları xüsusən ərəb, fars və başqa əcnəbi dillərdən türkcəyə keçmiş sözlərdən fel şəkilləri, təsriyə müstəid sözlər meydana gətirmək üçün işlənir: *Xəbər etdim, əmələ gəldi, lazım gəlmiş, vüqu bulacaq, qabil olmadı, xilas olmuş, ərz eyləmək, təsəvvür qıldılar.*

116

Qal, gəl, yaz, gör, dur, ver... və sairə kibi fellər də bu gün artıq yavaş-yavaş istemaldan çıxmaqda isə də, yardımcı fel parçaları, ünsürləri kibi işlənir və bu təqdirdə müstəqil mənalarını qeyb edərək, əsl felin ifadə etdiyi hərəkətin təsvirinə xidmət edirlər: *gəl-i-ver, sal-ı-ver, ged-ə-dür, yaz-a-dur, ged-ə-gör, düş-ə-yazdı, çık-a-gəl, don-a-kaldı, bak-a-kaldı, (baxa-baxa qaldı)...*

Bunlar azəri ləhcəsində çox az işlənir.

Sözdəyişdirici şəkilçilərin təhlili

Sözdəyişdirici şəkilçilərin təhlili ilə əski sərfəlimizdə “isimlərin əhvalı”, “fəllərin təsriyi” deyilən bəhslər keçilmiş olacaqdır. Sözdəyişdirici şəkilçilər daima iki sözü bir-birinə bağlayıb, tərkiblər və ya cümlələr meydana gətirdiklərindən, bunları söz qrupları, cümlələr içində tədqiq etmək lazım gəlir. Müəllim türk sərfini nəhvədən başladığı təqdirdə bu xüsusda çox böyük zəhmət çəkməz. Canlı cümlələr içində bu təhlil keçildikdən sonra müxtəlif sözdəyişdirici şəkilçilər və onların rollarını göstərəcək cümlələri və ya yalnız bu şəkilçiləri həvi cədvəlləri tərtib edərək, məktəbin divarlarına və ya ayrıca tərtib olunacaq dil kabinetinə asmaq lazım gəlir.

Eyni zamanda bu şəkilçilərin ifa etdikləri müxtəlif vəzifələr, ifadə etdikləri məna fərqləri üzərində də durmaq mümkündür.

Şəkilçiləri əvvələn sözlərdən ayrı olmayaraq, damarla biryerdə göstərməli, sonra bir-birinə bənzəyən şəkilçiləri həvi damarları bir-biri ilə müqayisə edərək, şəkilçiləri ayrırı çıxarmalı, sonra bunları tərkib etməlidir.

117

Fel təsrifi nümunələri

a) Bəsit fel şəkilləri:

1) Hal (müsbət)

Müfred	gəl	qal	dinlə	oxu
I şəxs	gəl-ir-əm	qal-ır-am	dinlə-yir-əm	oxu-yur-əm
II şəxs	gəl-ir-sən	qal-ır-san	dinlə-yir-sən	oxu-yur-san
III şəxs	gəl-ir	qal-ır	dinlə-yir	oxu-yur

Cəm	gəl	qal	dinlə	oxu
I şəxs	gəl-ir-iz (ik)	qal-ır-ız (iq)	dinlə-yir-iz (ik)	oxu-yur-uz (uq)
II şəxs	gəl-ir-siniz	qal-ır-sınız	dinlə-yir-siniz	oxu-yur-sunuz
III şəxs	gəl-ir-lər	qal-ır-lar	dinlə-yir-lər	oxu-yurlar

İxtar: Hal şəklində zəmir şəkilçiləri etibarilə bunun eynidir.

2) Hal (mənfə)

Müfred	gəlmə	qalma	dinləmə
I şəxs	gəlmə-yir-əm	qalma-yır-am	dinləmə-yir-əm
II şəxs	gəlmə-yir-sən	qalma-yır-san	dinləmə-yir-sən
III şəxs	gəlmə-yir	qalma-yır	dinləmə-yir

Cəm	gəlmə	qalma	dinləmə
I şəxs	gəlmə-yir-iz (ik)	qalma-yır-ız (iq)	dinləmə-yir-iz (ik)
II şəxs	gəlmə-yir-siniz	qalma-yır-sınız	dinləmə-yir-siniz
III şəxs	gəlmə-yir-lər	qalma-yır-lar	dinləmə-yir-lər

3) Keçmiş // mazi (müsbət)

Müfred	gəl	qal	dinlə	oxu
I şəxs	gəl-di-m	qal-di-m	dinlə-di-m	oxu-du-m
II şəxs	gəl-di-n	qal-di-n	dinlə-di-n	oxu-du-n
III şəxs	gəl-di	qal-di	dinlə-di	oxu-du

Cəm	gəl	qal	dinlə	oxu
I şəxs	gəl-di-k	qal-di-q	dinlə-di-k	oxu-du-q
II şəxs	gəl-di-niz	qal-di-niz	dinlə-di-niz	oxu-du-nuz
III şəxs	gəl-di-lər	qal-di-lar	dinlə-di-lər	oxu-du-lar

4) Keçmiş (mənfə)

Müfred	gəlmə	qalma	dinləmə
I şəxs	gəlmə-di-m	qalma-di-m	dinləmə-di-m
II şəxs	gəlmə-di-n	qalma-di-n	dinləmə-di-n
III şəxs	gəlmə-di	qalma-di	dinləmə-di

Cəm	gəlmə	qalma	dinləmə
I şəxs	gəlmə-di-n	qalma-di-q	dinləmə-di-k
II şəxs	gəlmə-di-niz	qalma-di-niz	dinləmə-di-niz
III şəxs	gəlmə-di-lər	qalma-di-lar	dinləmə-di-lər

5) Müstəqbel // gələcək (müsbət)

Müfred	gəl	qal	dinlə
I şəxs	gəl-əcəy-əm	qal-acağ-əm	dinlə-yəcəy-əm
II şəxs	gəl-əcəy-sən	qal-acağ-san	dinlə-yəcəy-sən
III şəxs	gəl-əcəy	qal-acağ	dinlə-yəcəy

Cəm	gəl	qal	dinlə
I şəxs	gəl-əcəy-iz (ik)	qal-acağ-ız (iq)	dinlə-yəcəy-iz (ik)
II şəxs	gəl-əcəy-siniz	qal-acağ-sınız	dinlə-yəcəy-siniz
III şəxs	gəl-əcəy-lər	qal-acağ-lar	dinlə-yəcəy-lər

6) Müstəqbel (mənfı)

Müfrəd	gəlmə	qalma	dinləmə
I şəxs	gəlmə-yəcəy-əm	qalma-yacağ-əm	dinləmə-yəcəy-əm
II şəxs	gəlmə-yəcək-sən	qalma-yacaq-sən	dinləmə-yəcək-sən
III şəxs	gəlmə-yəcək	qalma-yacaq	dinləmə-yəcək

Cəm	gəlmə	qalma	dinləmə
I şəxs	gəlmə-yəcəy-iz (ik)	qalma-yacağ-ız (ıq)	dinləmə-yəcəy-iz (ik)
II şəxs	gəlmə-yəcək-siniz	qalma-yacaq-sınız	dinləmə-yəcək-siniz
III şəxs	gəlmə-yəcək-lər	qalma-yacaq-lar	dinləmə-yəcək-lər

İxtar: Azəri ləhcəsində "gəlməyəcək, qalmıyacaq" şəkilləri daha ziyadə işlənməklə bərabər, biz cədvəldə ahəngə, səsler uyuşması qanununa daha uyğun şəkli göstərdük.

7) İltizami (müsbət)

(Optativ-subjunctiv, желателно-сослагательное)

Müfrəd	gəl	qal	oxu
I şəxs	gəl-əm	qal-a (yım)-m	oxu-ya (yım)-m
II şəxs	gəl-a-sın (sən)	qal-a-sın (sən)	oxu-ya-sın (sən)
III şəxs	gəl-a	qal-a	oxu-ya

Cəm	gəl	qal	oxu
I şəxs	gəl-a-k (lim)	qal-a-q (lim)	oxu-ya-q (lim)
II şəxs	gəl-a-sınız	qal-a-sınız	oxu-ya-sınız
III şəxs	gəl-a-lər	qal-a-lar	oxu-ya-lar

8) İltizami (mənfı)

Müfrəd	gəlmə	qalma
I şəxs	gəlmə-yəm	qalma-yam
II şəxs	gəlmə-yə-sən (sın)	qalma-ya-sən (sın)
III şəxs	gəlmə-yə	qalma-ya

Cəm	gəlmə	qalma
I şəxs	gəlmə-yə-k (lim)	qalma-ya-q (lim)
II şəxs	gəlmə-yə-siniz	qalma-ya-sınız
III şəxs	gəlmə-yə-lər	qalma-ya-lar

9) Vücubi (müsbət)

(Necessitativ, долженствовательное)

Müfrəd	gör	işlə	soruş
I şəxs	gör-məli-yəm	işlə-məli-yəm	soruş-məli-yəm
II şəxs	gör-məli-sən	işlə-məli-sən	soruş-məli-sən
III şəxs	gör-məli-dir	işlə-məli-dir	soruş-məli-dir

Cəm	gör	işlə	soruş
I şəxs	gör-məli-yik (yız)	işlə-məli-yik (yız)	soruş-məli-yik (yız)
II şəxs	gör-məli-siniz	işlə-məli-siniz	soruş-məli-siniz
III şəxs	gör-məli-dir-lər	işlə-məli-dir-lər	soruş-məli-dir-lər

10) Vücubi (mənfı)

Müfrəd	görmə	soruşma
I şəxs	görmə-məli-yəm	soruşma-məli-yəm
II şəxs	görmə-məli-sən	soruşma-məli-sən
III şəxs	görmə-məli-dir	soruşma-məli-dir

Cəm	görmə	soruşma
I şəxs	görmə-məli-yik (yız)	soruşma-məli-yik (yız)
II şəxs	görmə-məli-siniz	soruşma-məli-siniz
III şəxs	görmə-məli-dir-lər	soruşma-məli-dir-lər

11) Şərt (müsbət)

Müfrəd	öl	al	yürü
I şəxs	öl-sə-m	al-sə-m	yürü-sə-m
II şəxs	öl-sə-n	al-sə-n	yürü-sə-n
III şəxs	öl-sə	al-sə	yürü-sə

Cəm	öl	al	yürü
I şəxs	öl-sə-k	al-sa-q	yürü-sə-k
II şəxs	öl-sə-niz	al-sa-niz	yürü-sə-niz
III şəxs	öl-sə-lər	al-sa-lar	yürü-sə-lər

12) Şert (mənfı)

Müfrəd	ölmə	alma	yürümə
I şəxs	ölmə-sə-m	alma-sa-m	yürümə-sə-m
II şəxs	ölmə-sə-n	alma-sa-n	yürümə-sə-n
III şəxs	ölmə-sə	alma-sa	yürümə-sə

Cəm	ölmə	alma	yürümə
I şəxs	ölmə-sə-k	alma-sa-q	yürümə-sə-k
II şəxs	ölmə-sə-niz	alma-sa-niz	yürümə-sə-niz
III şəxs	ölmə-sə-lər	alma-sa-lar	yürümə-sə-lər

13) Əmr (müsbət)

Müfrəd	gör	qal	başla
I şəxs	-	-	-
II şəxs	gör	qal	başla
III şəxs	gör-sün	qal-sın	başla-sın

Cəm	gör	qal	başla
I şəxs	-	-	-
II şəxs	gör-ünüz	qal-ınız	başla-yınız
III şəxs	gör-sün-lər	qal-sın-lar	başla-sın-lar

14) Əmr (mənfı)

Müfrəd	görmə	qalma	başlama
I şəxs	-	-	-
II şəxs	görmə	qalma	başlama
III şəxs	görmə-sin	qalma-sın	başlama-sın

Cəm	görmə	qalma	başlama
I şəxs	-	-	-
II şəxs	görmə-yiniz	qalma-yınız	başlama-yınız
III şəxs	görmə-sin-lər	qalma-sın-lar	başlama-sın-lar

b) Mürəkkəb fə şəkilləri:

Bu şəkilləri yuxarıdakılara qiyas edərək təşkil etmək mümkün olduğundan, yalnız birinci şəxslərə aid surətlərini qeyd edirik:

- 1) Hekayə: *gəzəcək idim, gəzər idim, gəzmış idim;*
- 2) Rəvayət: *qalar imiş, qalır imiş, qalmış imiş...*
- 3) Şert: *qalmalı isə (sa), qalmış isə (sa), qaldı isə (sa).*

Yarımşözlər, söz cüzləri və zərflər (Particules, частицы)

118

Bu şöbəyə zərflər (наречие, adverb), qoşmalar (послелог, postposition), bağlamalar (союз, conjunction) və nidalar (междометие, interjection) girir.

Bu vəzifələrin bir qismi yarım, yəni öz müstəqil rolunu qeyb etmiş sözlər tərəfindən götürdüyü halda, digər qismi də tamamilə müstəqil sözlər tərəfindən ifadə edilir. Yarımşözlə müstəqil söz arasında bulunanlar da vardır ki, bunlar həm birincilərin, həm də ikincilərin vəzifələrini görürlər. Bunlara misal olaraq *sonra, bura* sözlərini göstərə bilərik.

Bundan başqa, bəzi qoşmalar, bəzən şəkilçi (affixe, приставка) kimi işlənir. Çünki damarlara yapışır, onun səslərinə uyur və bəzən vurgusunu da alırlar. *Üçün, için* (-çin, -çun, -çün), *-ca* (-ca, -ça, -çə), *-sız* (-siz, -suz, -süz), *ilə* (-lə, -la)... qoşmaları bu növəndir.

119

Ümumiyyətlə zərflər, qoşmalar, bağlamalar və nidalardan, bir sözlə, yarımşözlərin və ya söz cüzlərinin təbiəti cüzlərinə ayrılması, damara əlavə olunmaması və şəkilçi qəbul etməməsidir. Bununla bərabər, bu şöbəyə giren sözlər arasında bu qaydalara uymayanları da çoxdur. Çünki indiyə qədər yazılmış olan türk dili sərfləri – istər rusca, istər fransızca, almanca və başqa dillə –

türk dilinin şekli xüsusiyyətlərindən artıq, mənə cəhətini almış və öz dillərində yarım söz yerində işlədilən sözlərin türkçə qarşılıqlarını da bu şöbəyə daxil etmişlərdir.

Biz də sərfimizdə bu sözlərdən bəzilərini zikr etməklə bərabər, sözün özündən artıq, onu təşkil edən canlı və ya cansızlanmış şəkilçini nəzəri-etibara alacağız.

a) Zərflər

120

Zərfləri mənə etibarilə çox dəfə müstəqil sözlərdən ayırmaq gücdür. Lakin şəkil etibarilə bunlar başqa bütün müstəqil sözlərdən ayrılmalıdır. Müstəqil söz nə deməkdir? [Bunlar] müstəqil mənaya malik olmaqla bərabər, müstəqil şəkildə də malik olan sözlərdir. Halbuki zərflər müstəqil şəkildə malik deyildirlər, yəni şəkilçi alamaz və damarla şəkilçiyə ayrılmazlar.

Belə sözlər türk-tatar dillərində, qoşmalar, bağlamalar və nidaları çıxaracaq olursaq, çox azdır.

Yalnız oxucunu birdən-birə şaşırtmamaq üçün bu bəhsimizdə professor Deni, Samoylovic kibi türk sərfçilərinin işarət etdikləri zərflərin başlıcalarını birer-birər təhlil etmək niyyətindəyiz.

121

Bir çox sərfələrdə eski, cansızlanmış məf'ul məə və ya alət (*instrumentalis*) şəkilçisi ilə təşəkkül edən *gündüzün, qışın, yazın, yarın, dəmin* və ya eyni surətlə bəzi sözlərdə cansızlanmış *-erü, -aru, -eri, -arı* (eski: *-geri, -ğarı, -ra, -rə* şəkilçiləri ilə təşəkkül etmiş olan:

1) *dışarı (dışqaru), içəri, iləri, yuxarı, geri;*

2) *sonra, bura, nəra, şura, ora, [...]* kibi sözlər göstərilməkdədir.

Bu sözləri ayrı-ayrı təhlil edəcək olursaq, yuxarıda göstərdiyimiz əlamətlərin bunlarda bulunmadığı görülməkdədir: *-ın, -in* şəkilçisi bütün bu sözlərdə cansızlanmış deyildir, necə ki, *qışın, yazın* sözlərində bu şəkilçini damardan ayırmaq mümkündür.

Yalnız *dəmin, yarın* sözlərində bu şəkilçini damardan ayırmaq mümkün deyildir. Lakin bunlar da müstəqil sözlər kibi qəbul etdiklərindən zərf sırasına girməzlər: *yarın+dan, yarın+a, yarın+ı, yarın+lıq.*

Eyni fikri *belə, elə, gecə+layın, sabah+layın, habelə geri, bəri, indi...* kibi sözlər haqqında söyləmək mümkündür. Belə sözləri cansızlanmış şəkilçilər qismində təhlil etmək lazımdır, necə ki, biz də elə yapıdıq.

120

Türkçə sözlərdə *yənə, pek, ancaq, haçan, hanı, belə, üzrə...* kibiləri doğrudan da zərflərin malik olması lazım gələn şərtlər və əlamətləri haizdir. Bunlar, bir tərəfdən, müstəqil mənaya malik olmadıqları kibi, digər tərəfdən, şəkilçi qəbul etməz və daha bəsit cüzlərə də ayrılmazlar.

121

Zərf xüsusiyyətlərini haiz sözlər, türkçəyə farsca və ərəbcədən keçmiş sözlərdə görülməkdədir.

Fəqət, yaxud, madam ki, qayət, bəri, şayəd... kibi sözlər bunlardır.

Bu kibi sözlərin pək çoxu bağlamalar sırasına keçə bilər.

b) Qoşmalar (послелог)

122

Qoşmalar, yuxarıda da söylədiyimiz kibi, qismən şəkilçilərə bənzərlər, qismən də yarım sözlərdir. Ümumiyyətlə bunlar damara yapışmaz, yəni damarın vurğusunu almaz və səscə damara uymazdır. Bunlar türkçədə sözün sonuna əlavə olunduqları halda, rus və fransız kibi hind-Avropa dillərində sözün başına gəlirlər, bunun üçün də bunlara **preposition (предлог)** deyilir.

1. *ilə* qoşmasıdır ki, bəzi yerlərdə şəkilçilər kibi işlədildiyindən, sərf kitablarımızın bəzilərində məf'ul məə adı ilə isim hallarından birisi olaraq göstərilməkdədir. Şəkilçi rolunu oynadığı zaman *-la, -lə* şəkilini alır. Birinci şəkildə əlavə olunduğu sözə nə sövti cəhətdən, nə də vurğu xüsusunda uyumadığı halda, ikinci şəkildə bütün bu şərtlərə cavab verir:

a) *mənim ilə, adam ilə, razılığı ilə, bıçaq ilə;*

b) *mənim+lə, adam+la, uşaq+la, bıçaq+la...*

Əgər damar qalın və ya səqil səslə olub, saitə ilə nəhayət bunsunsa, ona *-la* şəkilçisi əlavə edilməz.

İxtar: Bu qoşma zəmir sözlərinə əlavə olunduğu zaman zəmir sözləri müzaf iləy halında bulunur: *mənim-lə, sən-lə, onun-lə, bizim-lə...*

2. *-siz, -siz, -suz, -süz qoşmaları da eyni surətlə həm qoşma, həm də şəkilçidir.* Mənası səlb və nəfydir (*antonym*). Bu şəkilçi ya *ilə* şəkilçisinin səlbini-nəfyini və ya *-li* şəkilçisinin mənf-i-səlbini surətini göstərir:

- a) *on-suz olmaz, sən-siz yaparız;*
- b) *ağıl-sız, əxlaq-sız, savad-sız, ana-sız;*
- c) *yerli-yersiz, bilgil-bilgisiz.*

3. *Üçün, eynən ilə qoşması kibi, üçün şəklində qoşma olduğu halda, -çin, -çün şəklində şəkilçi xidmətini görür.* Bundan başqa *ilə* kibi şəxsi zəmirələrə əlavə olunduğu zaman bu zəmirələr müzaf iləy (*genitiv*) halında bulunurlar:

- a) *uşaqlar üçün (içün), babam üçün, canın üçün, onun üçün;*
- b) *uşaqlar+çin, onun+çün.*

Bunlarla bərabər, yazıda yalnız *-çin* və ya *-çün* şəklini qeyd və təsbit etmək mümkündür.

4. *-mi, -mi, -mu, -mü qoşması da şəkilçi kibi işlənir, əlavə olunduğu sözə istisfah (sorgu) mənasını verir.* Fel, sifət, isim – bütün sözlərə əlavə oluna bilər: *gördü+mi, gəldi-mi, aldı-mi, qurudu+mu...*

Bu qoşma bəzən bağlama rolunu da ifadə edir: *çıxdımı, ur; aldımı, get; yazdımı, gətir...*

Azəri ləhcəsində istisfah şəklində damarın son hecasındakı saitlərin uzadılması ilə də yapılır; bu təqdirdə, istisfah qoşmasına hacət qalmaz.

5. *-ca, -ca, -ça, -ça qoşmaları da şəkilçilərin səs uyumu, vurğu şərtlərini haizdir.* İfadəyə verdiyi mənalar "nisbət, tərz, miqdar" sözlərlə anladıla bilər: *mən-ca, türk-ca, italyan-ca, insan-ca, yülzər-ca...*

Bu qoşma *tərz, surət* ifadə etdiyi zaman buna bir *-sına, -sinə* əlavə olunur: *insan-casına, mərd-casına, alçaq-casına, canavar-casına...*

6. *Gibi, kibi* yalnız bir şəkllə malik təmiz qoşmalardandır. Bu qoşma, yuxarıda da göstərdiyimiz kibi, müstəqil bir sözdən meydana gəlmişdir. Əski türkcədə *gib, gep* və ya *kep* "qəlib, surət" mənasını ifadə edən müstəqil bir söz idi. Bunun *-ik* şəkilçisi ilə birləşməsindən *gibik* yapma damar meydana gəlmişdir ki, bu şəkildə

bəzi ləhcələrdə, məsələn, Kırım-tatar ləhcəsində bu gün də işlədilir. Bu şəkildə Qazan tatarlarının eyni mənada "gibi" mənasında işlənən "şəkili" sözünə müsavidir. Sonradan bu söz qoşma-yarım söz halına gələrək, *kibi, kimi* şəklini almışdır.

Şəxsi zəmirlərə əlavə olunduqda bu zəmirlər müzaf iləy şəklini alırlar: *mənim kibi, sən kibi, onun kibi...*

Bu qoşma sözə əlavə olunduqda bütün hal və zəmir şəkilçilərinə ala bilər: *arslan kimi+sən, arslan kimi-lər-dən, münun kimi+sin+dən...*

7. *-tək, -tək, -dək* mənə və rol etibarilə *kimi* qoşmasının eynidir və yalnız bir şəkllə malikdir. Özgə ləhcələrdə (məsələn, ıçğatay, özbək...) *-dağ, -teg* şəklində bulunur, bu şəkildə səs uyumu qanununa tabe olduğu görülür.

Digər bəzi ləhcələrdə [ğ] və ya [g] səsinin [y] səsinə keçməsi ilə *-day, -dey* şəklini almışdır. Məsələn, qazax, noqay, Kırım ləhcələrində: *andağ-anday, şundağ-şunday, mundağ-munday...*

Kimi qoşması kibi, bu da şəxsi zəmirlərə əlavə olunduğu zaman bu zəmirlər müzaf iləy şəklini alır: *mənim tək, sən tək...*

8. *-cən, -cək, -tən, -dək...* Bu qoşmalar mənə və istifadə etibarilə bir-birinin eynidir. Yavaş-yavaş ədəbi dildə bunların yerini ərəbcə *qədər* sözü tutmaqdadır: *indiyə dək, tən, cək, cən; səharə dək, tən...*

Azəri ləhcəsində bəzən *kimi* qoşması da bu mənada işlənir: *iki günə kimi, sabaha kimi...*

Bu qoşma, misallardan da görüldüyü üzrə, daima mə'ful iləy (*dativus*) alır.

9. *Ötrü, ötürü* qoşması vəzifə və mənə etibarilə *üçün* qoşması-na yaxındır. Yalnız *üçün* şəxsi zəmirlərdə müzaf iləy, başqa sözlərdə mücərrəd hala əlavə olunduğu halda, *ötürü* qoşma[sı] mə'ful ənh (*exessivus*) halına əlavə olunur: *məndən ötrü, puldan ötrü, yağışdan ötrü...*

Bu qoşmanın *öt* fel damarilə *-rü* (artıq cansızlanmış) şəkilçisindən yapma olduğunu ayrıca qeyd etməliyiz.

10. *Görə* qoşması *gör* fel damarilə *-ə* şəkilçisindən təşəkkül etmişdir. Bu şəkilçinin zəifləməsi ilə bu söz də qoşma halına gəlmişdir. Bu qoşmanın əlavə olunduğu sözlər mə'ful iləy halında bulunur: *mənə görə, dediyinə görə, yazmasına görə.*

11. *-ınca, -inca, -yınca, -yınca* qoşmaları eyni zamanda şəkilçilərin əlamətlərinə malikdirlər: *ged-inca, ard-inca, oxu-yunca, soyu-yunca, uşu-yunca, dinlə-yınca...*

12. *Qədər, nəsi, nəzarən, mada, rəğmən...* kibi ərəbcədən və başqa dillərdən dilimizə girmiş olan sözlər də qoşma kibi işlənir.

c) Bağlamalar (соезы)

123

Bağlamalar (conconctions) qoşmalara görə daha az müstəqil söz parçalarıdır. Buna müqabil qoşmaların bəziləri vurğu və səs uyumu cəhətindən əlaqədar olduqları damar ilə müəyyən münasibətlərdə bulunursa da, bağlamalarda şəkli, xarici cəhətdən damarla əlaqəsi çox zəifdir.

Türk dilində cümlə quruluşunun, söz tərkiblərinin tərkibinə, təbiətinə görə bağlamalar çox azdır, ümumiyyətlə sözlər heç bir dürlü bağlamasız bir-birini təqib edirlər: *ana-baba, qohum-qardaş, qarı-goca, qonum-qonşu, at-araba.*

Bunun üçün bu gün *gərək* ədəbi, *gərəkse* xalq dillərində bulunan bağlamaların, bir neçəsi müstəsna olmaq üzrə, əksərisi *ərəb* və *fars* dillərindən iqtibas olunmuşdur.

Türkcədə işlədilən bağlamaların başlıcalarını qeyd edirik:

1. *da, də* bağlamaları səs uyumu təsiri altına düşmüş yeganə bağlamalardır, – deyə bilirlik. Bu bağlamalar *dəxi* bağlamasının ixtisar edilmiş şəklindən başqa bir şey deyildir.

Bu bağlama cümlədə bir çox rollara malikdir: *Gəl də gör; versən də olur, verməsən də; onu alıp da nə yapacağsan?*

Bunun məful fiil şəkilçisindən fərqi vurğu ilə anlaşılır.

2. *Və* bağlaması *ərəbcədən* keçmiş olmaqla bərabər, ədəbi dilimizdə çox geniş intişar tapmışdır; əvvəlcə yalnız *ərəb* və *fars* sözlərində işlədildiyi halda, yavaş-yavaş türkcə sözlər arasında da işlədilməyə başlamışdır: *pişik və uşaq, sular və qarlar, qapı və pəncərə, hər-bü-zərb.*

İki *ərəb*, yaxud *fars* sözləri arasında sərf kitablarımızda "ətəf təfsiri" adı verilən digər bir şəkil daha işlədilir: *əmri-fərman, elmi-irfan...*

Yeni ədəbi dildə və üslubda bu sonuncu istemal surəti yavaş-yavaş buraxılmaqdadır.

3. *Nə... nə* və *ya nə... nə* də şəkillərində işlənən bağlama mənfə mənada işlənir: *nə bu, nə o* və *ya nə sən, nə də o; nə pul qaldı, nə də sağlıq; nə gələn var, nə gedən...*

4. *İstər... istər, gərək... gərək* kibi təkrar yolu ilə işlədilən bağlamalar türk-tatar dilində olduqca boldur:

a) *gərək insan, gərək heyvan; gərək erkək, gərək diş...*

b) *istər al, istər alma; istər gəl, istər gəlmə...*

5. *Ya, gah...* kibi *farsca* və *ərəbcədən* dilimizə keçmiş bəzi bağlamalar da belə təkrar surətlə işlədilir:

a) *Ya bu dəvəni güdməli, ya bu diyardan getməli...*

b) *Gah ağlar, gah güler.*

6. Bunlardan başqa, türkcədə *amma, lakin, çünki, əgər ki* bağlamaları *ərəb* və *fars* dillərindən alınmışdır. Bilxassə *çünki, əgər, ki* bağlamaları çox artıq intişar etmiş və türkcə söz qrupları içərisində əsaslı surətdə yerləşmişdir. Nəhv bəhsində görəcəyimiz kibi, bu *əcəbi* dillərdən alınmış olan bağlamalar türk cümləsinin quruluşunda olduqca əsaslı dəyişmələr törətmişdir.

ç) Nidalar (междометия)

124

Nidalar (intercection) əksəriyyətlə bəsit bir takım səsərdən ibarətdir ki, çox dəfə bütün fikir və ya duyğunu, həyəcanı, hökmü ifadə edirlər. Canlı dildə bulunan bütün nidaları qeyd etmək, hərflər və yazı ilə göstərmək çox gücdür, hətta qabil deyildir. Lisanıyyat alimlərinin fikrincə, lisanın ibtidai şəkli bu nida sözlərindən ibarət idi. Dil kiçik-böyük fikir və duyğu, yaxud hərəkət, vəsf və xasiyyət fərqlərini göstərmədən əvvəl yalnız bütün bir cümlə yerini tutan nida sözlərinə malik idi. Bunun üçündür ki, bütün dünyada bulunan və bulunmuş olan dillərdə nida sözləri vardı və vardır. Bundan başqa, əsas etibarilə bütün dillərdə nida sözləri bir-birinə oxşayır.

İxtar: Dilin, bilxassə səs və əlifbanın tədrisində nida sözlərindən faydalanmaq mümkündür. Bu əsas üzərinə ayrı bir əlifba tədris üsulu tərtib olunmuşdur ki, buna "sövti təqlid üsulu" (phonomimique) deyilir.

Nida sözləri insanın ibtidai və qüvvətli həyəcanlarından doğmuşdur. Qüvvətli sevinc və ya ələm, qayğı dəqiqələrində insan, nə qədər mədəni olursa-olsun, bu gün də bir çox nida sözləri çıxarır. Bu həyəcan iki cür ola bilər:

1) İnsan xaricdən aldığı təsirlər və intibaları belə səsrlə ifadə etməyə çalışır və ya digər birisinin diqqətini cəlb, ona bir şey göstərmək, anlatmaq məqsədini təqib edir. Bunun kibi nida sözlərinə "müraciət", yaxud "təsviri nida sözləri" (*descriptive, interpellative*) deyilir.

2) Digər bir qismi də insanın daxili həyəcan və hisslərini ifadəyə yarar ki, bunlara da "həyəcan" (*affective*) deyilir. Nida sözlərinin bu təqsimi qayət bəsit və ibtidai hesab olunmalıdır. Daha müfəssəl məlumat üçün oxucu lisanıyyat əsərlərinə müraciət edə bilər. Eyni surətlə ibtidai mədəniyyət tarixinə aid əsərlərdə də bu xüsudada olduqca müfəssəl və elmi material və tədqiqlər bulunur.

126

Türkcədə nida sözlərindən təşəkkül etmiş çox müstəqil sözlər-fellər, isimlər, sifətlər vardır. Bunlar əsas etibarilə şey və hadisələrin hər hansı bir xarakteristik, bariz xüsusiyyətini səs vasitəsilə təsvir, təqlid etməkdən meydana gəlmişdir: *ıldız, ulduz, yaldız (yalt, yult), ıldırım, patrır (pat), gurultu (gur), toyuk(dakuk), ağla-maq, susmaq, tükürmək, öküç (ö), öksür, haydı...*

127

Nida sözlərinin bir qismi səs etibarilə bəsit, digər bir qismi mürəkkəbdir. Professor Deni bunların bir təsəvvürünü cizmişdir ki, səs uyuşması və bəsitlik, mürəkkəblik cəhətdən bunlar arasındakı münasibəti göstərdiyindən, burada söyləməyi münasib gördük:

a, ha, ay, hay

e, he, ey, hey

a+ha=aha, ə+hə=əha, ay+hay=ayhay, ey+hey=eyhey...

İxtar: Nida sözlərinin pək çoxu bütün xalqlarda vardır və ümumdür.

Yarımsözləri və ya şəkilçi qəbul etməyən sözləri ümumiyyətlə cümle içinde tədqiq etmək lazım gəlir. Səsləri, şəkilçiləri öyrənmiş olan tələbələr üçün şəkilsiz sözləri anlamaq bir o qədər güc olmaz.

Hər şəkilçi, səs, yarımsöz keçildikdən sonra tələbələrə bu cəhətləri gözəlcə izah edəcək təminlər, yazılar yazdırılmalıdır. Bu cür misalları əvvəlcə tələbələrin özlərinə buldurmaqla bərabər, sonradan azəri ədəblərinin dilindən mənşən və mənşər nümunələr verməlidir.

Söz qrupları və cümlələr üzərində tədqiqlər

1

Son zamanın məşhur lisanıyyatçılarından fransız alimi Ferdinand de Sössür (*Ferdinand de Saussure*) "Ümumi lisanıyyat kursu" (*Cours linguistique generale*) adı ilə 1922-ci ildə nəşr etdiyi əsərində bütün dünyada olan dilləri iki qismə ayırır: 1) sərfi (*grammatique*), 2) nəhvi, lüğəvi (*lexicologique*) dillər.

Sərfi dillərdə şəkli xüsusiyyətlər bol və müfəssəl olub, sözdə, söz qruplarında bulunan hər cür dəyişmə şəkilçilər, bağlama, qoşmalar və ya sövti təbəddüllərlə ifadə olunur. Hind və Avropa dilləri bu qəbildəndir.

Nəhvi dillərdə isə şəkil və sövti dəyişmələrdə bu qədər bolluq, zənginlik və elastikiyyət yoxdur. Şəkilçiləri yalnız bir dürlü, sövti dəyişmələri az, bağlama və qoşmaları məhduddur. İltisacı dillər, bu arada türk-tatar dilləri də bu cinsdəndir.

Bunların birinci növden olanlarında, sərfi dillərdə nəhvin əhəmiyyəti sərfinki qədər olmadığı halda, ikinci növden olan, nəhvi dillərdə, şübhəsiz, nəhv daha çox əhəmiyyətli yer tutur.

2

Qramerin bir qismi olan nəhvə ayrı-ayrı sözləri deyil, onların bir-birləri ilə birləşmə, bağlanma surətlərini və şəkillərini tədqiq edəriz. Sözdəyişdirici şəkilçilər bəhsində tədqiq etdiyimiz şəkillər özbaşlarına heç bir şey ifadə etməzlər; onların vəzifəsi, yerində bir neçə dəfə təkrar etdiyimiz kibi, sözləri bir-birinə bağlamaq, onlardan söz qrupları, tərkiblər, cümlələr meydana gətirməkdir. Bundan başqa, bəsit, yapma, mürəkkəb damarlar da həmişə canlı cümlələr, tərkiblər halında bulunurlar. Bunları bizim ayrı, mücərrəd tərzdə tədqiq etməmiş müşahidə və təlimi asanlaşdırmaq məqsədilə olub, gerek tədris, gerekse tədqiq nöqtəyi-nəzərindən dilə yanaşacaq olanlar bu cəhətləri daima göz önündə bulundurmalıdırlar.

3

Dilimizdə söz tərkibləri, cümlələr sözlərin sadəcə bir-birinin yanına düzülmesi surətilə deyil, bəlkə, müəyyən şəkli bağlarla mey-

dana gətirilir. Təbii, sözlərin bu surətlə bir-birinə bağlanması məna da çox əhəmiyyətlidir. Hər söz tərkibi, hər cümlə müəyyən duyğu və fikirlərin bir-birinə bağlanmasını ifadə edir. Buna görə ayrı sözləri olduğu kibi, cümlələri və tərkibləri bu nöqtəyi-nəzərdən də tədqiq lazımdır.

Bundan başqa, hər söz bir təsəvvürün (*представление*) qarşılığıdır. Bu surətlə cümlələri bir də ruhi tərəfdən almaq zəruridir. Ruhi nöqtəyi-nəzərdən cümlə iki təsəvvürün bir-birinə bağlanması və bunun sözlə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Məsələn, dışarı baxaraq: "Hava soyuq", – deyərsəm, məndə birisi havaya, digəri soyuqluğa aid iki təsəvvür bir-biri ilə birləşmiş olur. Bu sözlərin tərtibi bu təsəvvürlərin bir-birinə olan münasibətini göstərir. Bu təsəvvürlərdən hava haqqında olanı birinci və soyuqluq haqqında olanı ikinci dərəcədə damağımızda oyanmışdır. Birinci təsəvvür, ruhi mübtəda (*психолог. подлежащее*), ikinci təsəvvür isə ruhi xəbərdir (*психолог. сказуемое*). Hər iki təsəvvür sözlə ifadə olunduğu üçün cümlə meydana gəlmişdir.

Hər zaman, yuxarıdakı misalda olduğu kibi, hər iki təsəvvür bir sözlə ifadə olunmaz; bəzən birisi, bəzən də hər ikisi bir neçə sözlə ifadə olunur. Bu hal təsəvvürlərin bəsit olmayıb, mürəkkəb olduğu zamanlarda vəqə olur. Bu təqdirdə mürəkkəb təsəvvürü təşkil edən bəsit təsəvvürlərin hər biri ifadə oluna bilər. Məsələn, daş haqqındakı təsəvvürü yalnız *daş* sözü ilə ifadə etmək mümkün olduğu kibi, eyni zamanda *dördgüşə kəsilmiş, üstü cilalı qara daş* demək də mümkündür. Burada daşdan başqa, onun şəkli, üstü, rəngi... haqqındakı təsəvvürlər də "*daş*" təsəvvürünə qarışmışdır. Bu bəsit təsəvvürlərdən mürəkkəb bir təsəvvür meydana gəlmişdir.

Sözlə ifadə olunan mürəkkəb təsəvvürlər dildə söz qrupları meydana gətirir ki, cümlənin başlıca qanun və cizgilərini tədqiqə keçmədən əvvəl bundan bəhs etməliyiz.

a) Söz qrupları

4

Yuxarıda paraqrafda verdiyimiz məlumatdan söz qrupları və ya söz tərkiblərinin tərifini əldə etmək mümkündür. Bunlar ruhi, məntiqi nöqtəyi-nəzərdən olduğu kibi, şəkli nöqtəyi-nəzərdən də bir bütün, bir birlik təşkil edirlər. Hər söz tərkibini meydana gətirən

parçalar, ünsürlər görək ruhi və görəkşəli nöqteyi-nəzərdən bir-birinə bağlıdır. Ruhi, məntiqi tərəfdən belə mürəkkəb təsəvvürlər, heyəti-ümumiyyəti ilə, bir söz kibi xəbər və ya mübtəda ola bildikləri kibi, bir tək söz kibi şəkilçilər ola bilər:

1) *Dördgüşə kəsilməmiş, üstü cilalı qara daş(lara rast gəldik).*

2) *Dördgüşə kəsilməmiş, üstü cilalı qara daş(lardan bir qoxu çıxır-dı) və ilax.*

Bu söz qrupunu təşkil edən sözlərin məna etibarilə hər biri *daş* sözünə bağlı olduğu kibi, şəkilçiləri ilə də bir-birinə bağlı bulundu-ğu aşkar surətdə görülməkdədir.

5

Türk dilində söz qruplarının tabe olduğu ümumi qanunlar vardır:

Birinci qanun. Bir söz qrupu şəkilçi aldığı zaman bu şəkilçi söz qrupunun sonuna əlavə olunur; bu qrupa girən başqa sözlərdə bu şəkilçini təkrar etmək lazım gəlməz:

1) *atamın evi, atamın evində...*

2) *atamın iyirmi il bundan (mundan) əvvəl tikilmiş evi, evində, evi ilə, evinə...*

6

İkinci qanun. Bir söz qrupu içində əsas söz sonda və ikinci dərəcədəkilər ondan əvvəl bulunur; başqa sözlə, bir sözün məna-sını tamamlayan sözlər ondan əvvəl gəlir. Bu qaydanın bir neçə cür təzahürü vardır:

a) Sifət mövsufdan, yəni sifətin aid olduğu isimdən əvvəl gəlir, daha uyğun təbirlərlə söyləmək istərsək, təyinedici söz (*le determinant, определение*), təyin olunan (*le determine, определяемое*) sözdən əvvəl bulunur:

Qızıl bayraq, basma kitab, boş ev, çalışqan uşaq, atamın məktubu, su başı, cümə ertəsi.

b) Mütəmmim xidmətini gören söz (*le complement, дополнение*) tamamlanan sözdən (*дополняемый*) əvvəl gəlir: *bundan (mundan) sonra, bundan (mundan) başqa, başa düşmək, dalınca getmək, başa salmaq, bir ev qayırmaq...*

c) Mübtəda (*le subiect, подлежащее*), xəbərdən (*le predicat, сказуемое*) əvvəl gəlir: *Əli gəldi. Əhməd yazdı. Bu gün şənbə. Atam xəstə.*

İxtar. Bu qanunlardan bəzi türk dili sərifi yazmış olan müəlliflər fəlin həmişə cümlənin və ya söz qrupunun sonunda bulunacağını istisna etməkdədirlər. Halbuki belə iddiada bulunmaq türk dilinin quruluşunu və istemalını nəzəri-etibara almamaq deməkdir. Türkcədə fəllər mübtəda olduğu kibi, isimlər də xəbər ola bilər, ona görə fəllər söz qrupunun başında bulunduğu kibi, isimlər sonunda yerləşə bilər.

7

Üçüncü qanun. Bir söz qrupunda bütün ikinci dərəcədəki ünsürlər əsas ünsürlərin önündə bulunur. Buna görə tamamlayıcı cümlələr də əsl cümlələrin önündə bulunur.

8

Söz qruplarının məna etibarilə də bəzi növləri göstəriləməkdədir. İndiyə qədər yazılan sərflərimizdə isim və sifət bəhsləri adı ilə ancaq bu növlərdən bəhs edilmişdir. Cümləni eyni zamanda şəkli xüsusiyyətli olması dolayısıyla ayn bəhs yaparsaq, başlıca iki qrup vardır:

1) Təyini qrup (*groupe determinativ*);

2) İsimlər qrupu (*groupe appositionnel*).

9

Təyini qrup bir təyinedici, bir həmişə bundan sonra gələn təyin olunan ünsürdən təşəkkül edər; məsələn: *yüksək ev, uzun yol, sözün doğrusu, malın ucuzu...*

10

Bu qrupda iki qisim vardır:

1) Bəzən sifət ifadə edən bir söz ikincisini təyin edər: *yüksək ev, uzun yol...*

2) Birinci söz ikincinin mütəmmimi xidmətini görür: *sözün doğrusu, malın ucuzu, atamın evi...*

Bunlardan birincisinə sərflər kitablarımızda "tərkibi-təvsiyi", ikincisinə "tərkibi-izafi" və ya sadəcə "izafət" deyilir.

11

Sifət xidmətini türkcədə müxtəlif sözlər görə bilər:
a) *İşıq otaq, kəskin bıçaq, qızıl bayraq, ağıllı adam;*

- b) *Galən müsafir, utanan tələbə, çalışqan uşaq, pişmiş meyvə;*
 c) *Qara dağ, sarp yer, Ağ dəniz, gözəl qız, cavan adam;*
 ç) *Bu kişi, o kitab;*
 d) *Bir gecə, bir az pul, bir neçə adam, yüz nəfər, min manat.*

Bu misallların tədqiqindən də anlaşılaçağı üzrə, isimlər belə yerlə işlədilməzlər.

12

Hər nə qədər, yuxarıdakı paraqraflarımızda göstərdiyimiz kibi, söz qrupları təşkil edən sözlərə əlavə olunan şəkilçilər yalnız son sözə əlavə oluna bilirlərsə də, təyin olunan sözdən qabaqca gələn təyinedici sözlər şəkilçisiz də ola bilirlər. Başqa cür deyəcək olsaq, sözyapıcı şəkilçilərə malik sözlərdən təyinedici ola bildiyi kibi (*kəskin çalışqan...*), sözdeyişdirici şəkilçilərə malik sözlərdən də ola bilər: *dəmirə bir qasıq, daşdan ürək, altından bilərzik, daşbasması kitab, mində bir adam, üçü ağ, dördü qara, yeddi top qumaş (çıxa).*

Lakin bu söz qruplarına şəkilçi əlavə olunduğu, yeni təsərif olunduğu zaman yalnız son söz, təyin olunan dəyişib, qrupun başqa ünsürləri dəyişilməyir.

13

İzafət halı, yuxarıda da dediyimiz kibi, iki sözün bir-birini tamlamaq üçün mülk zəmiri şəkilçiləri ilə bir-birinə bağlanması və bu surətlə bir qrup təşkilidir. Əsasən izafət halı mülkiyyət əlaqəsindən başqa bir şey deyildir: *Əhmədin kitabı, işin gedişi, ırmığın suyu, dənizin kənarı, atın qoxusu.*

Görək *-ın, -in, görəkse -ı, -i, -yi, -yi...* şəkilçilərinin zəmir şəkilçiləri olduğunu şəkilçilər bəhsində görmüşdük.

Bu şəkil ən çox tam və müəkkəb olmaqla bərabər, hər zaman işləməz. Yakut ləhcəsindən Anadolu ləhcəsinə qədər həmin bütün ləhcələrdə daha müxtəssər bir şəkilçili qruplar təşəkkül edə bilər:

- 1) *Dəniz kənarı, dağ başı, cəng meydanı, at qoxusu...*
- 2) *Bizim ata, sizin qonşu...*

Misallarmızdan görüldüyü kibi, birinci ünsürün şəkilçisi həmin bütün sözlərdə düşə bilər. Bu tərkibdə söz qrupunun mənə və şəkli bir dərəcəyə qədər dəyişmiş olur. Şəkilcə fərq budur: hər iki ünsür və ya qisim şəkilçi aldığı zaman həm birinci, həm də ikincisi

cəm ola bilər. Halbuki yalnız ikinci ünsür şəkilçi aldığı zaman cəm şəkilçisini ikisi birdən alamaz:

1) *ırmığın suyu, dənizin kənarı, ırmıqların suları, dənizlərin kənarları.*

2) *dəniz kənarı – dəniz kənarları, dənizlər kənarı.*

İkinci halda qrupun ifadə etdiyi mənə daha çox genişdir. İkinci ünsürün şəkilçisi yalnız zəmir sözlərindən sonra düşə bilər.

14

İki və ya daha çox isimdən müəkkəb olan qrupa "isimlər qrupu" deyilir.

Bu növ söz qruplarının özünə görə xüsusiyyətləri vardır:

- a) İsimlərin qrup içindəki tərtibi bəzi hallarda ixtiyaridir;
- b) Bu isimlərin arasına şəkilçilər daha çox asanlıqla daxil oluna bilər;
- c) Bu qruplar həmişə bir şəxs və ya onun hər hansı bir xassəsini bəyan edirlər.

15

İsimlər qrupu türkcədə ən azı iki sözdən meydana gəlir ki, bunlardan birisi ismi-xas olduğu [halda], digəri onun ictimai rəsmi bir sifətini bəyan edər; məsələn: *yoldaş Əhməd, Sultan Səlim, maarif komissarı Əliyev, müəllim Əfəndi-zadə.*

Eyni surətlə *Əhməd yoldaş, Səlim sultan, Nəsrəddin şah* ola bilər.

b) Mübtəda, xəbər və əlavələr

16

Cümlə təşkil edən söz qrupu həmişə bir hökm ifadə edər. Bu surətlə hökmdə iki təsəvvür bulunduğu kibi, cümlədə də mübtəda (subiect, подлежащее), xəbər (predicat, сказуемое) bulunmaq lazım gəlir. Lakin hökmü təşkil edən hər iki təsəvvürün ifadə olunması şərt olmadığı kibi, bəzən bir söz də cümlə təşəkkül edə bilər.

17

Cümlənin iki mühüm ünsürü var [...]: mübtəda və xəbər. Xəbər həm fellərdən, həm də isimlərdən yapılır. Birinci halda cümləyə

"fel cümlesi", ikinci halda "isim cümlesi" deyilir. Xəbər daima cümlənin sonunda bulunur.

Mübtədə isimlərdən və feldən müştəqq, zaman ifadə etməyən sözlərdən yapılır. Mübtədə ya cümlənin başında və ya başına yaxın bir yerdə bulunur. Bu qayda, yeni mübtədanın əvvəl, xəbərin sonra gəlməsi çox az hallarda nəsrde, lakin xüsusən şeirdə pozulur:

*Şirvanın yastı yolu,
Su gəldi basdı yolu.
Gedirdim dost görməyə,
Zalımlar kəsdi yolu.*

18

Yuxarıda söylədiyimiz kibi, cümlədə hər zaman həm mübtədə, həm də xəbər bulunmaz. Əgər mübtədə ilə xəbər hər ikisi cümlədə sözlə ifadə edilmiş olursa, belə cümlələrə "tam cümlə" (полное предложение) deyilir.

Əgər xəbər və ya mübtədadan birisi ifadə edilmiş isə, bu növ cümlələrdə "naqis" və ya "əskik cümlə" (неполное предложение) deyilir. Məsələn, *Yangın! İlan! Yavaş! Çabıq!* kibi çox dəfə canlı dildə işlənən sözlər həp naqis cümlələrdir. Naqis cümlələrə çox dəfə ədəbiyyatın pyes və şeir növlərində rast gəlinir.

19

Cümlələri bundan başqa bir də "əslı" və ya "baş cümlə" (proposition independante, главное предложение) və "tabe cümlə" (proposition subordonnee, придаточное предложение) deyə iki qismə ayırırız ki, bunlar haqqında aşağıdakı paraqraflarımızda pey-dərpəy məlumat veriləcəkdir.

20

Türkcədə cümlədə bulunan ünsürlər bunlardan ibarətdir:

- 1) xəbər, 2) mübtədə, 3) əlavələr (müstəqim, qeyri-müstəqim), 4) təyini ünsürlər.

Bunların hansı sözlərdən ola biləcəklərini göstərə bilirik:

1. **Xəbər:** felin şəxsləri havi şəkilləri və isim və bəzən felin ismi olan şəkilləri, isim cümlələri üçün.

2. **Mübtədə:** isim və felin isim yerində işlənən şəkilləri.

3. **Əlavələr:** müstəqim və qeyri-müstəqim əlavələr (isimlər, fellərin ismi şəkli), zərflər, isimlər, fellərin ismi şəkli, fellərin zər-fi şəkli.

4. **Təyini ünsürlər:** isimlər və fellərin ismi şəkilləri.

İxtar: Xəbər və mübtədanın daha müəyyən və açıq olan əcnəbi qarşıqlarını yuxarıda mötərizə içində göstərdik. "Əlavə" sözünü rusca дополнение, fransızca Complement yerində, "təyini ünsürlər" sözünü də rusca определение fransızca determinative yerində işlədiriz.

21

Xəbər şəxslı fellərdən birisi olduğu zaman cümlə "feli", isim olduğu zaman da "ismi" təbir olunduğunu söyləmişdik. İsmi cümlələrdə xəbər [...] bir isim, sifət və ya felin ismi şəkillərindən birisi ola bilər:

a) sifət olur:

*Qarına gedən qazanadı.
Danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldı.
Əl əldən ölgündür, üstündür.
Dil sümüksüz olur.*

b) isim olur:

*Hər quş öz yuvasının ağasıdır.
El ilə qara gün bayramdır.
Əvvəl daş, sonra yol.
Qəssab yağ dərdində, keçici can dərdində.
Əli evdəmi? Xəstəmisən?*

c) zəmir olur:

*Bu uşaq mənimdir.
Hamısı sizin üçün.
Bunu yapan mənəm.*

22

Cümlə feli olduğu zaman xəbər həmişə şəxslı bir feldən ibarətdir. Bu fel mürəkkəb və ya besit ola bilər:

*Məktubu yazdı, postaya saldı.
Biza qalمامızı təklif etdilər.*

Ümumiyyətlə, fel müfrəd halında bulunur. Lakin mübtədə qeyri-müəyyən olduğu zaman cəmi halında buluna bilər.

23

Mübtədə yerini cümlədə ümumiyyətlə hal şəkilçiləri ala bilən sözlər tutarlar:

a) əsl isimlər və isim kibi işlənən sifət sözləri:

Uşaq gördüyünü götürər.

Göz görməz, üz utanmaz.

Kor koru tapar, su çıxuru.

Qorxu dağları aşırır.

Acın qarnı doyar, gözü doymaz.

Zor oyunu pozar.

b) fel şəkilçilərindən hal şəkilçiləri ala bilənləri:

Yemək yaşamaq üçündür, yaşamaq yemək üçün deyil.

Ölən canını qurtarır, yazıq qalanın canına.

İtgi itirən soraq edər.

24

Bəzi hallarda cümlədə mübtədə ayrıca ifadə edilməmiş olar. Bu da şəxsi zəmiriləri olan fellərlə cümlələr təşəkkül etdiyi zaman vaqe olur: *gedirəm, getdim, yazacağam...*

İfade[nin] qüvvətli və açıq olması üçün bəzən zəmir təkrar olunur: *Mən getdim. Sən demişsən!*

Bəzi fellər türkcədə üçüncü şəxslə işlədilən zaman ayrı sözlə mübtədə almadılar:

Olmadı. Olar. Olmaz. Bitdi-getdi. Keçər. Yetişər. Yeyər. İstəməz...

25

Yuxarıda (§20) cümlədə bulunan ünsürləri göstərmişdik. Bu ünsürlərin az-çox qətiyyətlə tabe olduğu bir tərtib vardır:

a) Ümumiyyətlə cümlədə bulunan əlavələr xəbəyə təəllük edir. Bunun üçün cümləni iki qeyri-müsəvi qrupa ayırmaq mümkündür. Bu qrupda bir hədd, bir tərəf mübtədə, digər tərəfdə əlavələr ilə bərabər xəbərdir. Buna görə türkcədə cümlələrdəki mümkün olan tərtibi bu sxema ilə göstərmək mümkündür:

Xəbər qrupu

Mübtədə + əlavələr + xəbər

b) Əlavələrə gələcək olarsa, bunların da özlərinə məxsus sırası vardır:

1) Vaxt və zaman rabitə və ya zərfləri;

2) Qeyri-müstəqim əlavə;

3) Müstəqim əlavə.

Demək ki, bütün cümlə bu tərtibdə olur:

Xəbər qrupu

Mübtədə + vaxt və zaman əlavələri +

qeyri-müstəqim əlavə + müstəqim əlavə + xəbər

c) Canlı danışqda, sözləşmə əsasında bu tərtib bu şəkli də ala bilər:

Vaxt zaman əlavələri + mübtədə + başqa zaman və məkan əlavələri + qeyri-müstəqim əlavə + müstəqim əlavə + xəbər

Misallar:

1. *Məktəbimiz dörd aylıq tətildən sonra bu gün açıldı.*

Babam iki aya istirahətə getdi.

Mən sizə yarın kitabı göndərərəm.

2. *Posta keçən şənbə günü bizə çox qiymətli xəbərlər gətirdi.*

Şair həssas bir damağa, qüvvətli xəyala malik olan adamdır.

Qonşumuz mümkün olduğu təqdirdə evini dəyişdirmək niyyətindədir.

3. *Keçən həftə siyasət aləmində böyük vəq'ələr olub keçdi.*

Dün gecə şiddətli yağın yağmurdan əkinlər çox zərər gördü.

Burada vaxtılı qiymətli əsərlər yazmış qoca bir ədib yaşayır.

İxtar: Türk dilində diqqət cəlb edilmək istənilən əlavələr xəbəyə yaxın işlənir.

c) Tabe cümlələr (придаточное предложение, proposition subordonnées).

Türkcədə, dilin əsas quruluşu nəzəri-ətibara alınacaq olursa, tabe cümlələr az bulunur. Cümlənin tali qisimlərini daima fel müş-təqləri³⁵ baş cümləyə bağlar; məsələn:

Kişi əkdiniyi biçər.

Yağış yağdıqca yer göyərir.

Sabahları açığ havada gəzirməkdən çox xoşlanıram.

Saatda yüz kilometro sürətlə yürüyən trenlər yapıldıqdan sonra yənin müxtəlif parçaları bir-birinə daha ziyadə yaxınlaşacaqdır.

Yol getdikcə uzanır.

Bu növ cümlələri hind-Avropa və ya sami dillərinə tərcümə etdiyimiz zaman burada lüzumuna görə iki, üç, dörd, hətta beş tabe və əsli cümlə meydana gələcəkdir. Bu misallardan da görüldüyü üzrə, türkcədə rabitə şəkilləri tabe cümlələr yerinə adi tamamlıqlar, əlavələr meydana gətirir.

27

Tabe cümlələr eyni zamanda *-sa*, *-sə* şəkilçiləri ilə yapılan fel şəkilləri ilə də meydana gətirilir:

Mən getsəm, sən qalırsan.

Nə desəm, yalan olur.

Sözünü dinləməzsə, israr etmə!

Şərt mənası ilə bağlanan cümlələr *-mı*, *-mi...* ilə də yazılır: *Aldınmı, get! Bir söz söylədinmi, qızır.*

28

Əcnəbi dillərdə – fars, rus – söyləşən xalqlara qonşu olaraq yaşayan türk ləhcələrində bu dillərin nəhvi təsirlərini müşahidə edirik. Bu şəkillərdən bir çoxu danışq dilində, canlı dildə özünü göstərirşə də, *ki* bağlaması ilə bir-birinə bağlanan tabe və əsli cümlələr şəkli əvvəldən bəri ədəbi dilimizdə işlədilir:

Kəsilsin iki əl ki, bir başı saxlamır.

Bir zad demədi ki, ona cavab verək.

Mənim əlimdən nə gəlir ki, sənə kömək verəm.

³⁵ Professor Deni bu şəkildəki tabe cümləni "quasi propositions" adlandırırsa da, bizcə, bu xüsusi və ayrı bir sifəti təmin etməkdən başqa bir şey deyildir.

İki ildir ki, mənimlə dostluq binası qoyublar.

Mənə bir üz göstərdilər ki, dedim, bunlar mənim yolumda canlarından da keçərlər.

Hangısı, hansı ki (şimalda: *kaysı, kanğı*) kibi bağlamalar ilə yapılan mürekkəb cümlələr, dediyimiz kibi, yalnız danışq, söyləmə dilində işlənir.

29

Yenə hind və Avropa dillərində olduğu kibi, bir-birinə bağlı bulunan cümlələr arasında cins və kəmiyyət etibarilə mütəbiqət bulunmaz. Yalnız hallarda uyğunluq vardır. Bundan başqa, şəkillərin ixtisas görülür, məsələn: *Bırakır, gedirsən. Yazar, kurtulursun. Gəlsə, görsə idin. Varar götürür. Bir gün gedər, iki gün gedər, üçüncü günü yorular, xəstələnirsən. Qapının önündə böyük bir qələbəlik toplanmış, kimi bağırır, kimisi gülüşür, kimisi də laqeydanə dururdu.*

Bu misalları gözəndən keçirəcək olursaq, burada zəmir şəkilçilərinin (*-sin*, *-sən...*, *-im*, *-əm...*) iki və daha ziyadə xəbərdən yalnız sonuncusunda bulunduğunu görürük. Eyni surətlə fel – zaman şəkilçiləri də belədir.

30

Türkçə sözlərdə cins (erkeklik, dişilik) göstərilmədiyindən cümlədəki sözlər arasında cinsi mütəbiqət bulunmaz. Yalnız ərəb və fars qaydası üzrə yapılan tərkiblərdə buna diqqət olunur: *faciye-i müal-lima, ümuri-cariyə, məsələyi-mühimmə, əhvali-qaribə.*

Bu cür tərkiblərin ədəbi dilimizdən son zamanlarda çıxarılması nəticəsində artıq bir az sonra türkçə söyləyən və ya yazan bu tərkiblərə rast gəlməyəcəkdir.

31

Hind və Avropa dillərində sifət ilə mövsufun (və ya bizim təbirimizcə, təyinedici ilə təyin olunanın) əvvəl və sonra gəlməsi mümkündür. Çünki müəyyən şəkilçilər vasitəsilə hansının təyinci, hansının təyin olunan söz olduğunu çox gözəl göstərmək mümkündür. Halbuki türkçə müəhəqqəq sifət mövsufdan, təyinci təyin olunan... ilax. əvvəl gəlməlidir. Çünki bunlar arasındakı rabitə ayni şəkilçi ilə (məsələn, ruscada *прилагательн.* şəkilçiləri) ifadə

olunmadığından və cinsi, kəmmi uyğunluq, mütabiqət bulunmadığından tərkibdə, söz qruplarında, cümlələrdə sözlərin yerlərini dəyişdirmək mümkün deyildir; məsələn: *pis hava, dərin çuxur, axar su, çalışqan tələbə, hazır yemək...*

Söz qruplarını, ya tərkiblərini [...] *hava pis, çuxur dərin, su axar, tələbə çalışqan, yemək hazır...* surətlərinə çevirərsək, bunlar arasındakı münasibət tamamilə başqa cür olur, yəni müstəqil cümlələr meydana gəlir.

Kəmiyyət (cəm və müfrəd) cəhətinə də çox dəfə mübtədə ilə xəbər bir-biri ilə mütabiqət etməz:

Yağmurlar yağdı, neçə baharlar olub keçdi, onlar bir daha görüşmədi. Hadisələr getdikcə tərsinə inkişaf edir. Bu şeylər ona xoş gəlmədi. Ağlı başında olanlar bu cür iş görməz.

c) Hal şəkilçilərinin cümlədə işlənməsi

32

Müccərrəd (**nominativ**) halındakı sözlər cümlədə mübtədə və xəbər ola bilərlər. Bundan başqa (şəkilçisiz məf'ul halında), cümlədə təyinçi əlavə də təşkil edə bilərlər. Eyni surətlə şəxsi zəmirləri də şəkilçisiz olaraq işləndiyi zaman yalnız mübtədə və xəbər ola bilərlər.

At ölür, meydan qalır, iyit ölür, şan qalır.

Mən xəstəyəm, sən qorxaqsan.

Düşmənim kimdir?

Burada bostan məhsulu çox olur.

Atın ölümü, itin bayramıdır.

33

Müzaf iləy (bənətiv) halı cümlədə həm xəbər, həm də təyinçi olaraq işlənir:

Bu ev qonşumuz Əhmədir. Bu yazı kimindir? Bu hədiyyə sənin üçündür. Malın yiyəsi uşağın atası.

Çayın daşı çölün quşu.

Ağanın malı gedir, nökrin canı.

34

Şəkilçili və ya şəkilçisiz məf'ul bih (**accusativ**) halı cümlədə ümumiyyətlə müstəqim və qeyri-müstəqim əlavəni təşkil edir:

Onlar xırsızı görmədilər.

Hər saqqallını atan sanma.

Əhməd, avçıları çağır, gəlsinlər.

Suyu görmədən papiçını çıxartma.

İxtar: Görək müzaf iləy, görək məf'ul bih halları həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz ola bilərlər:

1. *Çoxdan bəri baş ağrısı çəkirəm.*

Yeni dövr müəllimi iş məktəbi əsasları ilə aşına olmalıdır.

2. *Gözəl bir gəzinti yapıdıq.*

Olacağa çarə olmaz.

Əhməd atasına uzun bir məktub yazdı.

Hər iki sırada göstərilmiş misallarda şəkilçisiz müzaf iləy (baş ağrısı, iş məktəbi, yeni dərş müəllimi, iş məktəbi əsasları) və məf'ul bih (gəzinti, çarə, məktub) hallarını görürüz. Şəkilçili və şəkilçisiz işlənen bu hallarda, təbii, sözün ifadə etdiyi mənələrdə fərq vardır. Şəkilçisiz müzaf iləy daimilik və ümumilik mənasını verdiyi kibi, şəkilçisiz məf'ul bih qeyri-müəyyən əlavə (неопределенное допол.) təşkil etdiyi halda, şəkilçili məf'ul bih müəyyən əlavə təşkil edir; məsələn, *Əhməd atasına məktub yazdı* cümləsindəki *məktub* sözü ilə *Əhməd atasına məktubu yazdı* cümləsindəki *məktubu* sözlərini müqayisə ediniz! Bu növ qulanılış, ərəblərin "mərifə" və "nəkrə" ayırmalarına qarşılıq gəlir.

35

Məf'ul iləy (bənətiv, бəтəвн.) halı cümlədə qeyri-müstəqim əlavələr meydana gətirir:

Yarın yara soqatı bir dəstə bulaq otu.

Pişiyə oyun, siçana ölüm.

Evə gedirəm.

Burada çox qalmağa gəlməz.

Qazan daşanda çömçənin biri bir altına dəyər.

Neçəyə aldınız? Haraya gedirsiniz? Kimə dediniz? Nəyə getdi?

Tənbələ iş buyur, sənə ağıl öyrətsin.

36

Məf'ul fih (**locativ, местн.**) halında bulunan sözlər zaman və məkana aid qeyri-müstəqim əlavələr meydana gətirirlər:

*Yatma tülkü daldasında, qoy yesin arslan səni!
Gətirəndə el gətirər, yel gətirər, sel gətirər,
Aparanda el aparar, yel aparar, sel aparar.
Cücəni payızda sayarlar.
Mayısın on beşində havalər isti olmağa başladı.
Yeddi il toxuma fabrikasında fəhləlik etmiş.
O vaxtlarda biz daha uşaq idik.
Bu ölkə xalqının yüzdə doxsanı xəstədir.*

37

Məf'ul ənh (exessiv, исход.) halı da cümlədə qeyri-müstəqim əlavə olaraq işlənir. Bu şəkildə bulunan əlavələr məhəl-məkan, səbəb, aidiyyət, mənsubiyyət... kimi dürlü mənalər ifadə edir. Bunun üçün türkcədə əcnəbi dillərdə və ya biləkis, əcnəbi dillərdən türkcəyə tərcümə edərkən, bu şəklinin haralarda işləmə biləcəyini kəsdirən ayrı bir təcrübə və bilgiyə bağlıdır:

*Əhməd bizim qohumlardandır, bizim şəhərdəndir.
Pəncşənbənin gəlişi çahərşənbədən bəlli olur.
Çaydan-zəddən götürün, için, bir az acığınız soyusun.
Başdan-aşağı yalan söyləyir.
Onun gəlib-gəlməyəcəyindən xəbər tut.
Bu iş məndən asılı deyil.
Birinci səhifədən beşinciyə qədər oxudum.
Bir-birindən gözəl iki at bağışladı.*

İxtar: Müqayisə dərəcəsi (сравнительн. степень) bu şəkilçi ilə (-dan, -dən) yapılır:

Öfgə baldan dadlı. Ağıl ağıldan üstün. Əhməd Həsəndən cəsür.

ç) Feldənyapma şəkilçilərin işlənməsi

38

Rabitə adı ilə zikr etdiyimiz fel damarlarından təşkil edilən şəkillərin türk nəhvində çox böyük yeri vardır və bunun üçün də geniş surətdə işlənir. Bu şəkillərin yerində hind və Avropa və sami dillərdə, yuxarıda da söylədiyimiz kibi, çox dəfə mütəmmim və ikinci dərəcədə cümlələr işlənir.

39

Bu şəkilçilərdən bəziləri zaman ilə müəyyən və müvafiq hərəkətləri bəyan edirlər. Bu növ şəkillər ikidir:

1) mazi və 2) istiqbal mənasını verən fel şəkilləri.

Birincisi -dıq, -dik... şəkilçiləri ilə meydana gətirilir. Bütün hal və zəmir şəkilçilərini qəbul edə bilər:

Doğduğuna peşiman. Gəldiyimi xəbər etməyiniz. Yazmağımı bilirəm. Sizdə keçirdiyimiz bayram mənə unudulmaz xatirələr buraxdı.

İkincisi -acaq, -əcək şəkilçiləri vasitəsilə yapılır; eyni surətlə həm hal, həm də zəmir şəkilçilərini alır:

Boş-boşuna gəzəcəyimə kitab oxur, istifadə eylərəm. Sizə söylənəcək bir şey yox. İndi sizə bəhs edəcəyim məsələ çox mühümdür.

Bundan başqa, hər iki şəkilçi eyni zamanda təyinçi xidmətini görürlər:

Varmadıq yer, söyləmədik söz, görülmək bir şey, yazılacaq bir mövzu, gözlədiyimiz nəticə, gələcək il.

40

Görək -acaq, -əcək, görəkse -dıq, -dik... şəkilçiləri ilə meydana gələn şəkillərin cümlə içərisində alacağı bütün vəziyyətləri burada təfsil etmək mümkün deyildir.

Etdiyi kibi, edəcəyi kibi, etdikdən sonra şəkillər[ində] biz böyük bir xüsusiyyət görmədiyimizdən, ayrıca bəhs etməyə həcat görməyiriz.

41

-ma, -mə şəkilçiləri ilə meydana gətirilən fel sözləri cümlədə zəmir və hal şəkilçilərini qəbul edir. Yalnız zəmir şəkilçiləri ilə bulunduğu zaman xəbər, mübtəda olduğu kibi, hal şəkilçilərini alaraq əlavə yerini tutar.

Xəbər: Məni ən çox təəccübə salan onun bu qədər gecikməsidir.

Mübtəda: *Girməsi asan, çıxması çətinidir. İyidin utanması ölməsi.*

Əlavə: *Hərəkət etmək üçün onun gəlib çıxmasını gözlədik.*

42

-maq, -mək şəkilçiləri almadığı zaman mübtəda və xəbər ola bildiyi kibi, hal şəkilçiləri ilə bərabər əlavələr meydana gətirir.

Mübtəda: *Söyləmək asan, yapmaq çətinidir.*

Xəbər: *Məqsədiniz gülmək, əylənməkdir.*

Əlavə: *Bir dəqiqə belə həqiqəti söyləməkdən geri durmadıq.*

43

Bunlardan başqa, bəzi rabitələr daha vardır ki, mürekkəb cümlələr meydana gətirirlər və ya müxtəlif bəsit cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edirlər:

a) *-up, -üp, -yup, -yüp:*

Məsələnin əslini bilməyib, sözə qarışmaq xəfif məşrəblikdir.

Oğlunu bazara göndərər, özü evdə qaldı.

b) *-araq, -ərək, -yaraq, -yərək:*

Avropada icra edici uzun və elmi səyahətlər əsnasında daimi surətdə tədqiqlərdə bulunaraq, yeni və mühüm nəticələr əldə etməyə müvəffəq olmuşdur.

c) *-kan, -kən:*

Evdən çıxıb məktəbə gedərkən yolda müəllimimizə rast gəldim.

ç) *-madan, -mədən, -maqsızın, -məksizin:*

Məsələni ətraflı surətdə bilmədən bu xüsusda qəti bir bəyan etmək qabil deyildir.

İnsan sənayein son zamanlarda göstərdiyi xariqələri öz gözü ilə görməksizin nə qədər geridə qaldığınızı kəsdirməyir.

d) *-ınca, -incə, -incəyə qədər, -incəyə qədər, -dıqca, -dikcə:*

Qara qız bəzəncəyə qədər toy əldən gedər.

Ağıllı fikir edincəyə qədər dəlinin oğlu olar.

Müsəfiriniz gedincə, bizə xəbər ələyiniz, gələrik.

İllər keçdikcə qocaldığımı duyuram.

Bu uşaq böyüdükcə tənəbl olur.

44

-sa, -sə şəkilçiləri ilə meydana gətirilən fel sözləri yerinə görə bir çox vəzifələr görür. Biz bu paragrafımızda bu vəzifələrin yalnız başlıcalarını misallarla işarət edəcəyiz:

1) *Heç olmazsa, yurduma dönsə idim də, qohum-qardaşımı görə bilsə idim.*

2) *Su olmazsa, heyvan, insan, otlar yaşayamaz.*

3) *Əgər bizə qarşı zərər qədər hörməti olsa idi, bir kərə xatirəmizi sorardı.*

4) *Daima fəqirliklərindən şikayət edirlərsə də, zövqü safə içində vaxt keçirirlər.*

5) *Mən bu yerləri nə vaxt görəcəm olsam, keçmiş ömrüm yadıma gəlir.*

45

Cümlələri cümlei-əsliyə və ya baş cümlə, cümlei-mütəmmimə, tamamlayıcı cümlə kibi qisimlərə ayırmaq, indiyə qədər gördüyümüz kibi, şəkil cəhətindən çox təbii isə də, cümlei-səbəbiyyə, cümlei-şərhiyyə, cümlei-motərizə kibi növlər daha çox mənə və təfərrüat üzərinə qurulmuş təsniflərdir. Türk dilinin nəhvi əsasları gerəyi kibi işləncəyə qədər, şübhəsiz, bu təqsimə daha riayət etmək məcburiyyətindəyiz. Necə ki, rus və sair xalqların nəhv-lərində də bu cəhətlər, bu kibi təsnif hələ qalmaqdadır.

Nəhvi təhlil

Tələbələrə on yeni dil tədrisi üsullarına görə nəhvədən işə başlamaq lazım gəldiyindən, nəhvi təhlilin düzgün, yəni, bir tərəfdən, pedaqoji üsullarına, digər tərəfdən, lisanıyyat qaydalarına uyğun surətdə götürülməsinin böyük bir əhəmiyyəti vardır.

İndiyə qədər məktəblərdə işlənən nəhvi təhlil üsulu nə? nəyi? kibi suallara cavab axtarımaqdandır. Halbuki bu kibi suallara veriləcək cavablar cümlələr və ya cümlənin cüzləri arasındakı bağı meydana çıxarmayıb, yalnız sözlərin bir-birinə mənəca nə surətlə bağlandığını göstərir.

Bu şöbəmizin başında söylədiyimiz kimi, nəhvi təhlildə üç cəhətə göz önündə tutmaq lazım gəlir:

1) ruhi, 2) məntiqi, 3) lisani.

Ruhi nöqtəyi-nəzərdən alındıqda, çox dəfə bir tək söz də cümle təşkil edə bilər: *Yağın! Yay! Ox! Gəlir!* və ilax...

Məntiqi nöqtəyi-nəzərdən alındıqda sərfi və şəkli xüsusiyyətlərinin başqılığına baxmayaraq, müxtəlif söz qrupları, cümlələr bir-birinə müsavi ola bilər, çünki məntiqi nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda ən mühüm cəhət mündəricə, fikirdir. Məsələn, "Gəldiyini gördüm = Gördüm ki, gəldi = Gəldi, gördüm = Gördüm, gəldi"dir. Halbuki lisani nöqtəyi-nəzərdən bunlar başqa-başqa söz tərkibləridir.

Buna görə cümlələrin təhlilinə başlıca lisani nöqtəyi-nəzərdən yanaşmalıdır. Bununla bərabər, ruhi və məntiqi cəhətdən də cümlələr təhlil etməyi ehmal etmək qəbil deyildir, çünki bunun təhlil və şifahi nitqi inkişaf etdirmək nöqtəyi-nəzərindən olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

LÜGƏT VƏ MƏNA DƏYİŞMƏLƏRİ (LEXICON, SEMACIOLOGİE)

1

Sövtiyyat, şəkliyyat və nəhvin öyrənilməsi ilə bir dil tamamilə tədqiq edilmiş sayılmaz. Bu üç şöbədə yalnız dilin tabe olduğu qanunları (sövti, nəhvi) öyrəniriz. Bu qanunların təsiri altında bulunub, dilin maddə və mövzusunı təşkil edən sözlərin nə surətlə, haradan meydana geldiklərini də bilmək lazımdır. Bunun üçün dildə hər sözü ayrı-ayrı tədqiq etmək lazımdır. Hər sözü ayrı-ayrı mənşəyi və əslə etibarilə tədqiq eləyən elmə "etimoloji" (l'etymologie) deyilir. Lakin indiyə qədər yalnız sözlərin əsilləri ilə məşğul olan etimoloji bu sözlərin müasir, canlı qiymətlərini bulmaqda böyük bir fayda verməmişdir. Çünki sözlərin tarixlərini bilmək o sözlərin bugünkü vəziyyətlərini izah etməyə yaramaz.

2

Sözlərin hər dəfə işlədilməsində müəyyən və xüsusi bir vəziyyəti vardır ki, bunu o sözün tarixi ilə deyil, bəlkə, o sözü işlədənin bulunduğu ictimai, coğrafi mühit və malik olduğu zehni və üzvi mələkələr və xasiyyətlərlə izah etmək mümkündür. Buna görə bir dilin söz xəzinəsini təftiş və tədqiq eləyə bilmək üçün etimoloji-iştiqاق məsələlərindən ziyadə canlı lüğətlərə və bu lüğətlərin yaşadığı mühitə əhəmiyyət verməlidir.

3

Lüğət (словарь, lexicon) ilə qramer (sövtiyyat, şəkliyyat, nəhv) arasında böyük bir rabitə və bağ yoxdur. Bəzi dillərin lüğətləri dəyişdiyi halda, qramerləri sabit, dəyişiksiz qalır. Ədəbi urdu dilində qramer yerli hind, sanskrit olduğu halda, cümlələr başdan-baş farscadır. Ermənistanda sakin olan cingənlər erməni sərfi qaydalarını işlədikləri halda, sözləri cingən lüğətindən olmaq etibarilə ermənicəyə tamamilə yabancındır. Eyni surətlə bizim ədəbi dilimizdə də ərəb və fars lüğəti, türk sərfi əsasında tərtib edilmiş cümlələrə, hətta böyük, müfəssəl əsərlərə az təsadüf edilməz.

Bunun üçün XIX əsrin sonlarına qədər lisançılar tərəfindən ehməl edilə gələn lüğət məsələləri son illərdə çox böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Canlı lüğətlərin tədqiqi və bu məsələ ətrafında yapılan münaqişələr lisanıyyatda, bir tərəfdən, yeni bir elm şöbəsi yaratmış, digər tərəfdən, yeni üsuli nəzəriyyələrin doğmasına səbəb olmuşdur.

Almaniya, Fransa... kimi Avropa məmləkətlərində məhəlli, canlı lüğətlər mükəmməl surətdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu tədqiqlər əsasən quru sözləri zəbt və qeydetmənin məqsədə çatdırımayacağı anlaşılmışdır. Böyük fransız lisançılarından C. Jilyeronun (G. Gilleron) dediyi kimi, hər sözün özünəməxsus həyatı, ələmi vardır. Bu həyat və ələmi tədqiq etmədikcə, lüğət tədqiqatını müvəffəqiyyətlə etmək qabil olamaz.

Bu həyat sözlərə haradan gəlir? Digər fransız lisanıyyat alimi C. Vandriesin (Wandries) müfəssəl bir surətdə izah etdiyi kimi, bu həyat sözlərdə onların ictimai və iqtisadi həyatımızın nəticə və amillərindən birisi olmaları sayəsində bulunur.³⁶ Sözləri bunun üçün mühtidən ayırmaq o sözlərin işləndikləri ictimai, coğrafi, iqtisadi şərtləri tədqiq etmədən qurudan-quruya çıplaq səsləri bəlləmək heç bir surətlə faydalı elmi bir iş sayılamaz.

Buradan çıxan nəticə budur ki, sözləri şeylər ilə birlikdə almalıdır. Buna görə bir dilin lüğətini tədqiq etmək [...] eyni zamanda o dili, o lüğəti işlədən xalqların həyatını öyrənmək və öyrətməkdir.

Hər sözün qiyməti o sözün mənasından, fikir və duyğuları, şeyləri və hadisələri qeyd və təsbit etmək üçün gördüyü xidmətdən ibarətdir.

Məktəblərdə dili tədris edərkən, sözlərin xarici şəkil cəhətdən nə surətlə meydana gəldiklərini yaxşı mənimsəməklə bərabər, bu sözlərin daxili cəhətinə, mənasına da nüfuz etməyə çalışmalıdır. Bunsuz dilin ictimai və psixoloji qiyməti anlaşılmamış olur.

Lüğət üzərində tədqiq və müşahidə o halda başlıca sözlərin mənalari üzərində yapılacak müşahidə (наблюдение) deməkdir.

³⁶ C. Wandries. Le langage, 1921, p. 203-271.

Bu müşahidədə iki mühüm cəhət vardır: 1) sözlərin əsas, əsl və təli, ikinci dərəcədəki mənalari bəlləmək, əldə etmək; 2) mənalari dəyişmələrindəki qanunları bulub çıxarmaq.

Sözlərin mənalari tədqiq etməklə insan o sözləri işlətmək, o lüğətdə danışa bilmək, söyləmək iqtidarını əldə edir. Digər tərəfdən, bu mənalari nə surətlə və hansı qanunlar[ın] təsiri altında dəyişiklikləri müşahidədə bulunmaqla lisanın şüurlu surətdə bilinməsinə tamamlamış olur.

Lisanıyyatın məna və onun həyatı qanunları ilə məşğul olan şöbəsinə "semasioloji" (semaciologie) və ya "semantik" (semantique) deyilir.

Ümumiyyətlə mənalari dilin səslərinə, şəkillərinə və cümlə quruluşuna görə daha tez dəyişirlər. Bu dəyişmələr səs və şəkildə olduğundan daha qarışıq amillərin təsiri altında meydana gəlir. Bunun üçün lisanıyyatın semasioloji şöbəsi çox ağır surətdə inkişaf edir. Mənalari bu qədər tez dəyişməsinə, səsə, şəkildə... dilə heç bir dəyişiklik verməyən iki bir-birinə yaxın rayonu və ya tarixi dövreni alıb, onların sözlərə yapışdırıqları mənalari arasındakı fərqi müqayisə edəcək olsa, çox açıq görmək mümkündür. Lisanda və üslubiyyatda (stylistique) "idio[ma]tizm" (idio[ma]tisme) deyilən tərkib və cümlələrin mövcudiyyəti bu məna fərqlərindən başqa bir şey deyildir. Məsələn, göz, su, sən, iç sözləri həmişə bir çox türk ləhcələrində bulunduğu halda, farscadan alınması möhtəməl olan Gözüm səndən su içmir ("Sənə əməniyyət etməyirəm") cümləsini azərbaycanlıdan başqa kim anlaya bilər? Eyni surətlə başa salmaq, başa düşmək, daldan gəlmək... kimi tərkiblərdə bulunan sözlər səs və şəkil etibarilə heç bir cür dəyişməyə moruz qalmadığı halda, mənalari cəhətdən azəri ləhcəsini bilməyənlər üçün anlaşılamaz. Yalnız tərkiblər və cümlələrdə deyil, ayrı-ayrı sözlərdə də bu halı görə bilərik:

Çöl, bayır, sabah, şəhər, saxla, qayımaq, danışmaq, dolanmaq... kimi sözlər həmişə bütün ləhcələrdə bulunur. Lakin bunların azəri ləhcəsində xüsusi mənalari vardır: çöl özge ləhcələrdə "step",

"dışarı", *sabah* özge ləhcələrdə "günün başı", azəridə "yarın", *səhər* özge ləhcələrdə "dan, günün çıxmaq üzrə bulunduğu vaxtı", azəridə "sabah, günün başlanğıcı", *saxla* özge ləhcələrdə "gizləmək, mühafizə etmək", azəricə "durdurmaq", *qayıрмаq* (əsl: *kayırmaq*) özge ləhcələrdə "qeydini çəkmək, kədərlənmək", azəridə "yapmaq", *danışmaq* özge ləhcələrdə "aşına olma, tanış olmaq", azəridə "söyləşmək, söyləmək", *dolanmaq* özge ləhcələrdə "çevrilmək, gəzənmək, sarılmaq", azəridə "keçinmək, yaşamaq".

8

Bu növ sözləri artıq müstəqil, ayrı sözlər saymaq lazım gəlir. Yuxarıda göstərdiyimiz mənada işləndiyi təqdirdə bu sözlər, sübhəsiz, müstəqil, azəri ləhcəsinə məxsus sözlərdir. Bundan başqa, hər söz müxtəlif cümlə və tərkiblərdə müxtəlif mənalar ifadə edir. Məsələn, *baş* sözünü bu tərkiblərdə bir-biri ilə müqayisə ediniz:

1) *Başa qaxmaq*, 2) *başa vurmaq*, 3) *başdan yazmaq*, 4) *yeni başdan yazmaq*, 5) *başından çox hallar keçmək*, 6) *yüz baş qoyun*, 7) *başlamaq*, 8) *söz başı*, 9) *sətir başı*, 10) *baş qatıb*...

Bir də göz sözünü alalım:

1) *Gözləmək*, 2) *öz gözü ilə görmək*, 3) *gözdən uzaq*, 4) *gözə görünen adam*, 5) *göz salmaq*, 6) *gözü qalmaq*, 7) *göz batırmaq*, 8) *gözə almaq*, 9) *gözləşdirmək*, 10) *gözünü qorxutmaq*, 11) *göz vurmaq*, 12) *göz eləmək*, 13) *göz dəymək*...

Buradan görülmür ki, cümlədə və tərkibdəki yerinə görə sözlərin dürlü-dürlü mənaları ola bilər. Bunun üçün də mənə tədqiqlərini ancaq cümlə içərisində etməlidir.

9

Sözlərin mənə dəyişdirmələrində psixoloji, ruhi, zehni mələkə və xasiyyətləri göz önündə tutmaq lazım gəlir. Zehnimizdə sözlər mənalarına görə də bir neçə qruplara ayrılır. Bu qruplara girmiş olan sözlər daimi surətdə zehnimiz işlədiyindən bir-birlərinə yaxınlaşır, uzaqlaşır. Başqa sözlərlə deyəcək olsaq, sözlər durmadan, bir qrupdan digərinə keçərlər. Bu surətlə də mənaları dəyişir.

Bu dəyişmələri semasioloji elminin gərəyi kimi iləriləməməsindən dolayı, sövti dəyişmələrdə olduğu kimi müəyyən və qəti qanunlarla tərif etmək mümkün deyildir. İndiyə qədər ancaq üç cür

mənə dəyişməsi qeyd olunmuşdur: 1) mənənin genişlənməsi, 2) mənənin darlaşması, 3) mənənin intiqalı.

10

Mənənin genişlənməsi bir sözün əsl mövzudan daha geniş mövzuda işlənməsidir. Məsələn, *Firon*, *Yəzid*, *franmason trest*... kimi xüsusi isimlərin bugünkü istemalları ("xain", "dinsiz", "birleşmiş tüccar və sənai təşkilat") bu sözlərin mənəni genişləndiyini göstərir.

Eyni surətlə *arslan*, *eşşək*, *odun*, *daş*, *batmaq* (Ay və Günəş haqqında), *tülkü*, *süründürmə*, *məktəb*, *kitab*... kimi sözlərin bəzi dəfə mənaları genişlənir: *arslan* ("cəsur" yerində), *eşşək*, *odun* ("axmaq, qalmaq, budalalıq"), *tülkü* ("hiyləgərlik") *süründürmə* ("bürokratiizm" qarşılığı olaraq bəzi qəzetlərdə işlənir), *məktəb* (əsas mənəsi "yazı yazılan yer" olduğu halda, bu gün hər dürlü fənlərin "tədris və təlim məhəlləsi"), *kitab* (eyni surətlə "yazma" olduğu halda, bu gün "basmalara" da kitab denilir).

11

Mənənin darlaşması sözün adı mövzusunun [...] ifadə dairəsinin kiçilməsi deməkdir. *Qızıl* (altın), *qara* (yer), *göy* (səma), *tanrı* (əskidən "səma", indi "Allah"), *darülfünun* (əsl mənəsi "fənlər yeri, evi", indiki istemal "üçüncü dərəcəli, ali məktəb")... kimi sözlərin mənaları darlaşmış olduğu kimi, ümumiyyətlə ismi-cinslər ismi-xas yerində işləndiyi zaman da mənaları darlaşır. *Teymur*, *Qarabağ*, *Qaradağ*, *Qarasu*, *Qızıl İrmaq*, *Göyçay*, *Göy Göl*, *Hacıqanlı*, *Xaçmaz*, *Ağdam*... kimi sözlər şəxslərin, sülalələrin, xüsusi məhəllələrin ünvanları olaraq işləndiyi təqdirdə mənaları darlaşmış olur.

12

Mənələrin intiqalı bir sözün bir mövzudan digərinə keçirilməsi deməkdir. Hər sözün bir çox mənəsi vardır. Xüsusən ədəbi dillərdə mənə çoxluğu (*polysemie*) denilən hadisəyə rast gəlirik. Burada çox işlədilmə sayəsində sözlərin adətindən ziyadə mənəsi olur. Həmən hər şair və ya mühərrir, alim bir çox sözləri öz üslub və məzəcinə görə xüsusi mənələrdə işlədir. Bu halı ədəbi lisanın müəyyən xəstəliklərindən birisi adlandırmaq mümkündür. Halbuki xalq dilindəki sözlərdə, bilərsən, mənə fəqirliyi görülür. Burada şivələrin çox-

luğu sayəsində bir mənənin bir neçə cür sövti ifadəsi ola bilər, yeni bir neçə sözü olar.

Türk ədəbi dilində daha çox mənə fəqirliyinə, söz bolluğuna rast gəlirik. Bunun da səbəbi ərəb və fars dillərindən lüzumlu-lüzumsuz alınmış olan sözlərdir; məsələn: *dərya-dəniz-bəhr, əncüm-əxtər-uldüz, kişi-insan-adam, ərz-yer, səma-asiman-göy, siyah-qara, bəyaz-ağ*..

Təbii, diqqətlə baxılırsa, bunlardan, yeni əcnəbi dillərdən keçmiş olan sözlərdən bəzilərinin işlənməsində fərqlər bulunduğu görülməkdir: *kişi* (erkek), *adam* (ümumi), *insan* (yaxşı adam), *siyah pərdə, qara üzlü, bəyaz əkmək, ağ saqqal*... (Bir neçə türk ləhcələrində *ağ, qara* mənəvi, *siyah, bəyaz* maddi mövzularda işlənir).

Hər halda təbii halda hər mənənin bir qarşılığı olmaq lazım isə də, bu vəziyyətdə bulunan heç bir dil yoxdur. Dediymiz kibi, hər dildə bir sözün bir neçə və ya bir çox mənəsi olur. Bunlardan baş mənə (главное значение) olub, qalanları ikinci dərəcə mənədir (второстепенное значение). Baş mənə ilə ikinci mənələr arasında daima bir mücadilə vardır. İkinci mənələrdən hər biri baş mənənin yerini tutmağa çalışırlar, çox dəfə müvəffəq də olurlar. Bu təqdirdə sözün mənəsi intiqal etmiş olur.

Köçəri, ocaq (əski *otcak*), *otaq* (*od+ak*), *qapı* (əski *kapık, kapak*), *gəlir* ("irad, qazanc"), *qaçaq, dutsaq, istiot*... sözləri bu surətlə meydana gəlmişdir.

Sözün birinci baş mənəsinə "əslî", ikinci mənələrinə "məcazi" deyilir.

13

Əsasən bütün dillərdə bu gün işlədilməkdə olan sözlərin mənələri, qəti surətdə deyə bilirik ki, məcazidir. Zaman ilə bu sözlərin əslî mənələri qeyb olub, onların məcazi mənələri yerlərini tutmuş, bunların da, yeni əski məcazi mənələrin də yerini yeniləri almışdır. Mənələrin həyatı durmadan əslidən məcaziyə keçməkdən ibarətdir. Daha doğrusu, sözlər şeylər və hadisələrin yalnız işarətlərindən ibarət olduqlarından əslî və məcazi mənələri qəti surətdə bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir; yeni məcazi olsun – əslî olsun, sözə verilən hər cür mənə etibarı, daxilidir. Xaricdə onun qarşılığı yoxdur. Burada "əslî" və "məcazi" təbirlərindən daha ziyadə sözlərin birinci və ikinci növbədəki mənələrini anlamaq daha doğru olur.

14

Mənələrin canlı surətdə, yeni şeylər və hadisələrlə müvazi olaraq nitq, cümlə içərisində tədqiqinin mədəniyyət tarixi nöqteyi-nəzərindən də böyük əhəmiyyəti vardır. Bəzən bir sözün mədlul və mövzusu qeyb olduğu halda eyni söz yeni bir şeyə ad olur. Sözün əslî mənəsi tədqiq olunduğu təqdirdə dildə əski maddi mədəniyyətin izləri çox zamanlar silinmədən qaldığını görmək mümkündür. Məsələn, yuxarıda zikr etdiyimiz *otaq* və ya *oda* sözünün "od, atəş" sözü ilə əlaqədar olması əski ibtidai yurtlarımızı xatırlatmırmı?

Bu gün artıq od yaxılsın-yaxılmasın, hər dürlü məskənə, oturulacaq, yaşanılacaq ev bölməsinə "otaq, oda" deyirik. *Qurşun atmaq, güllə atmaq, qazan asmaq* təbirlərində professor Boqoroditski çox doğru olaraq, əski ox atmaqla olan müharibələrin, zəncirə bağlanıb asılan qazanın xatirəsini görür.

Bəzən əski etiqadlar qeyb olduğu halda, onun təbirləri yeni mənələrdə işlənir.

Gün batdı, ay doğdu, qan tutdu, zamanı gəldi, dəniz qudurdu, mərhum, salam... kibi təbirlərdə animizm (şeyləri və hadisələri canlandırmaq), islam əqidələrinin izləri görülür. Hələ şeirlərdə bunlara, bu kibi təbirlərə çox rast gəlinir.

15

Əcnəbi sözlərdə çox dəfə bəzən danışmaq, bəzən genişlənmək surətində mənə dəyişmələri görülür. "Xalq analojiyi" və "yalançı etimoloji" təbir olunan hadisələr bu qəbildendir.

Təhlil

Mənə cəhətindən dil materialının təhlili şəkli əsas üzərində qurulmuş bir sərfdə, bu bəhsdə göstərdiyimiz əsaslar üzərinə qurulduğu təqdirdə heç faydasız olmaz. Əski sərfələrimizin əsas bünyəsinə təşkil edən sözlərin mənələrinə görə təsnifi burada mümkün olduğu qədər tətbiq oluna bilər.

Sözləri mənələrinə görə sifət, ümumi isim, xüsusi isim, zəmir, fəl parçalarına ayırmaq mümkün olduğu kibi, başqa cür incə mənə fərqlərini də göstərmək qabildir. Bu xüsusda xüsusən ədəbi material işləne bilər.

Azəri ləhcəsi ətrafında indiyə qədər yapılan tədqiqlər

Azəri ləhcəsi haqqında indiyə qədər yapılan tədqiqlər çox az olduğu kimi, çox az da ciddidir. Lisançı türkoloqlar şimalda, daha ziyadə Sibir və Orta Asya ləhcələri ilə (məsələn, Radlov, Botin, Katanov...), cənubda Osmanlı-Anadolu şivələri ilə (həmən bütün Avropa türkoloqları) məşğul olmuşlar. Türkmən və azəri şivələrini iki ortağa buraxmışlardır. Azəri ləhcəsi barəsində müstəqil və elmi bir sərf və ya lisani tədqiqə aid əsər, professor Aşmarininkindən başqa, meydana çıxmamışdır. Bizim burada qayət müxtəssər izahatla sayıb keçəcəyimiz əsərlər yalnız müqayisə xətri üçün azəri ləhcəsindən bəhs eləyən və ya doğrudan-doğruya (Azərbaycanda nəşr edilən bir-iki sərf kitabçası kimi) əməli məqsəd təqib eləyən lisani əsərlərdir. Bununla bərabər, indiyə qədər azəri ləhcəsini tədqiq yolunda ortaya çıxan əsərlərlə müəllim, ümumiyyətlə lisançı əşinə olmalıdır. Çünki ancaq bu sayədə b. nühum ləhcənin tədqiqatında iştirak edə bilər. Müəllimin, bu ləhcəni ana ləhcəsi olaraq bilənlərin iştirakı olmadan, əlbəttə, ciddi və mükəmməl əsərlər təlif etmək çətin olar. Bu fikirlərə dayanaraq, az-çox xarakteristiki ilə birlikdə azəri ləhcəsinə aid lisaniyyat tədqiqatını göstəririz:

1. Мирза А.Казембек. Общая грамматика турецко-татарского языка, 2-ое издание, Казань, 1848.

Əsli, məşəyi etibarilə Azərbaycan türklərindən olan Mirzə Kazım bəyin bu əsəri azəri ləhcəsini, həmən ilk dəfə elmi, lisani nöqtəyi-nəzərdən tədqiq eləyən əsərlərin birincisidir. Kazım bəy bu əsərinin heç bir qismində, yuxarıda da işarət etdiyimiz üzrə, ayrıca azəri ləhcəsi üzərində durmamışdır. Yalnız hər hansı bir lisani hadisəni izah edərkən azəri ləhcəsindən də nümunə və misallar gətirməkdədir. Sərfinin mündəricəsinə baxıldıqda [görürük ki,] Kazım bəy bu əsərin ilərində müqayisəli sərf üçün bir əsas olmaq üzrə təlif eləmişdir; çünki bu sərfdə çox dəfə bir neçə türk-tatar ləhcələrindən, hətta moğolcadan belə misallar gətirildiyini görürük. Azəri ləhcəsindən gətirdiyi misallar canlı dildən alınmışdır və mühərririn bu ləhcəyə olduqca əşinə olduğunu göstərir.

2. Лазарев-Будагов. Практическое руководство турецко-татарского, азербайджанского наречия, Москва, 1857.

Mirzə Kazım bəyin sərfindən sonra ikinci mövqeyi işğal edən bu əsər bu dəqiqədə əlimizdə bulunmadığından, haqqında daha müfəssəl məlumat vermək imkanından məhrumuz. Yalnız bunun da doğrudan-doğruya azəri ləhcəsinə aid olmayıb, ancaq müqayisə ünsürlərindən birisi olaraq alındığını qeyd edə bilərik.

3. 1899. تورك آذربايجان ديلي نك مختصر صرف نحو، باكو

47 kiçik səhifədən ibarət olan bu sərf kitabçası mərhum Nəriman Nərimanovun birinci fəaliyyət dövrünə aiddir. Əsərdə qayət müxtəssər surətdə azəri dilinin sərfi və nəhvi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Nərimanov sərfində əsas olaraq azəri ləhcəsinə almışdır. Lisani nöqtəyi-nəzərdən, müəllif, bir tərəfdən, türk, digər tərəfdən, rus sərflerini göz önündə tutması sayəsində oxatki sərf kitablarında görülməyən bir neçə xüsusiyyəti öz kitabçasında qeyd eləyə bilmişdir. Bundan başqa, əski ərəb terminologisi ilə müvazi olaraq rus sərfi terminologisini işlətməmişdir. Kitabçanın sonuna dərğü işarələri və xalq, yazılı ədəbiyyatdan bəzi nümunələr əlavə edilmişdir. Məktəb sərfi və başlanğıc olaraq qiymətdən ari olmayan bu əsər, nədənsə, sonrakı illərdə öz təsirini göstərməmiş və bu əsas üzərinə qurulmuş müfəssəl bir azəri sərfinin meydana gəlməsinə səbəb olmamışdır.

4. 1902. كتاب تسهيل القواعد، يوسف طالب زاده، تخلص- ياد كويه

Talıbzadə Yusifin bu əsəri üç qismə ayrılmışdır: sərf, nəhv və nümunə. 120 səhifədən ibarət olan bu əsər dilinin qarışıqlığı, materialının plansızlığı, təbirlərinin qəribliyi ilə Nərimanov sərfindən aşağı olmaqla bərabər, bunda hər halda, daha çox qayda və material vardır. Bu surətdə əsas olaraq azəri ləhcəsi alınmışdır. Kitabın sonuna sərfi, lisani təhlil üçün nümunələr əlavə edilmişdir. Müəllif imla və əlifba məsələsinə dair də fikri bəyan etməkdən geri durmamışdır. "İslamın haliyyə xəttinin sübütünün və nöqsanatının bəyanındadır" sərlövəsilə açdığı xüsusi bəhsdə ərəb əlifbasının türk dilinə uymadığından misallar və dəlillərlə bəhs edərək, nəhayət, öz tərəfindən "hürufi-müseffə" adını verdiyi "nəqtəsiz" və "mün-fəsil" hərflərdən ibarət əlifbanı təklif edir. XIX əsrin ortalarında

Mirzə Fətəli Axundovun məlum qəti və açıq fikirlərindən sonra Talıbzadənin bu prosesi müvəffəqiyyətsiz bir islahatı addımından başqa bir şey deyildi. Bunun üçün də nə o vaxtdakı, nə də ondan sonrakı əlifba islahatı cərəyanları üzərinə böyük bir təsir göstərə bilmədi.

5. Karl Foy. Azerbaijanische Studien mit einer Charakteristik des Sudturkischen I u II. Berlin, 1903-4.

Alman şərqşünaslarından Karl Foy bu əsərində ümumiyyətlə cənubi türk ləhcələrinin bəzi lisanə xüsusiyyətləri ilə bərabər, bəzi azəri (Qafqaz və İran Azərbaycan ləhcələrini birləşdirərək) ləhcəsinin qarışıq surətdə lüğəvi, ədəbi, şəkli və sövti... xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

6. Самоучитель тюркского языка и т.д. Султан Меджид Ганиев, Баку.

Əlifba və sərf qisimlərindən ibarət olan bu əsər 1922 ilinə qədər beş dəfə çap edilmişdir. Ruslara türkcə öyrətmək məqsədilə yazılmış olan bu sərfdə azəri ləhcəsi barəsində verilən məlumat çox müxtəlif və naqisdir.

7. 1925. تۆركجه صرف نحو، قومسيون، باكۇ.

Azərbaycan dilçi və ədəbiyyatçı müəlliflərindən ibarət bir komissiya tərəfindən tərtib edilmiş olan bu sərf kitabında azəri ləhcəsinə yer verilmədiyi kibi, plan və tərtib etibarilə daha çox Osmanlı sərfələri əsas tutulduğundan azəri ləhcəsinin hər hansı bir cəhətdən tədqiqində bəlli-başlı bir addım sayılamaz.

8. Самоучитель тюркского языка, Дж.Мамедзаде, Баку, 1926.

Bu sərf də ruslara türkcə oxutmaq məqsədini təqib edir. Sultan Məcid Qəniyevin sərfinə görə daha da müfəssəldir.

9. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Проф. Н.Н.Ашмарин, I-III, Баку, 1926.

Professor Aşmarinin bu əsəri hələ tamamilə olmamışdır. Burada yalnız sövtiyyat qismi nəşr olunmuşdur.

10. Склонение имен существительных в говоре Ганджи. Идрис Гасанов, Баку, 1926.

İdris Həsənov yoldaş bu əsərində, kitabın ünvanından da görüldüyü üzrə, Gəncə şivəsində isimlərin təsrifini göstərməkdədir. Azəri dialektolojisi sahəsində qiymətli bir addım təşkil edən bu əsər özgə azəri şivələrinə aid bu növ əsərlərlə tamamlanmalıdır.

Son zamanlarda yenə İdris Həsənovun materialları və professor Polivanovun rəhbərliyi ilə yenə Gəncə şivəsi haqqında digər bir əsər tərtib olunmuşdur.

11. Грамматика Ганджинского говора Азербайджанского наречия adını daşıyan bu əsər yaxın vaxtda "Şərq Fakültəsi" məcmuəsində nəşr ediləcəkdir. Buna qədər bir çox cəhətlərdən maraqlı olan mündəricəsindən bəhs etməyəcəyiz.

Azəri ləhcəsinə aid lisanə əsərlər bunlardan ibarətdir.

DURĞU İŞARƏTLƏRİ

Cümlənin içərisində bulunan kəlmələrin yazılışı ilə oxunuşu arasında mühüm bir təfəvüt var. O təfəvüt də bundan ibarətdir ki, yazıda kəlmələr bir-birindən ayrı yazıldığı halda, oxunarkən tamamilə ayrı-ayrı tələffüz edilməz: cümlənin bir çox kəlmələri bir-birinə bağlı bir surətdə tələffüz edilir, amma bəzən iki kəlmənin arasında bir qədər dayanmaq da lazım gəlir. Eləcə də bir cümləni ikinci cümlədən tələffüzə aralamaq üçün aralarında bir qədər durulur, səktə yapılır.

Kəlmələrin və cümlələrin aralarındakı durğunluq məzmunlarına görə gah uzadılır, gah da qısaldılır. Bu durğunluqları yazıda göstərmək üçün xüsusi durğu işarətləri işlədilir.

Biz dedik ki, durğunluğun müddəti məzmunla bağlıdır: kəlmələrin, ya cümlələrin arasında bəzən az, bəzən çox və bəzən daha da çox dayanmaq lazım gəlir. Aşkar ki, müxtəlif durğunluğun müxtəlif də işarətləri olmalıdır. Ona görə hər durğunluğun özünəməxsus bir işarəti var.

Həmin işarətlər də bunlardır: nöqtə (.), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), vergül (,), sual işarəti (?), nida işarəti (!), çox nöqtə (...), kəşidə (—), mötərizələr (()) və dırnaq işarəti (" ").

Bunlardan başqa işarətlər də var ki, yeri dəldikcə, göstəriləcəkdir.³⁷

³⁷ Əski türk nəhv kitablarında durğu işarətlərinə "üsuli-tənqit" adı verilmişdir. Tənqit zühuru hərflərin icadı qədər eski deyil: ilk dəfə miladdan iki əsr əvvəl İsgəndəriyyə kitabxanasının müdiri Aristofan adlı bir yunan alimi tərəfindən işlənməyə başlamışdır. Qamusçu Şəmsəddin Samiyə görə, Aristofanın icadı üçdür: (· - ·). Bunlardan ikincisi bizim indi "nöqtəli vergül" (·) dediyimiz işarətin yerinə işlənmiş, birinci dəfə ərəblər də üç işarət işlətmişlər: (· · ·).

Nöqtə əvəzinə ərəblər bəzən içi qırmızı və kənarları çiçəklə bəzənmiş girdə dairelər (⊗) işlətmişlər.

Avropa müəlliflərinin arasında işarətlərin ədədi get-gedə artmış və bəzi işarətlərin də surətləri bir qədər dəyişilmişdir.

Türklər arasında mətbəə işləri qərarlaşarkən, avropalıların işlətdikləri durğu işarətləri də türk yazılarında işlənməyə başlamışdır. Ancaq ərəb hərflərinin düzlüşünə görə bir neçə işarətin meyli dəyişdirilmişdir. Məsələn, vergül işarətinin ağzı yuxarı (· · ·) və sual işarətinin də meyli sağ tərəfə çevrilmişdir (? = ?).

İşarətlərə sərf edilən vaxtın ölçüsü qramerlərdə müəyyən göstərilmiş və göstərmək də mümkün deyil, çünki hər oxucunun özünəməxsus bir səliqəsi var. Təbii ki, surətlə oxuyanların dayanacaq-ları qısa, aram ilə oxuyanların da dayanacaq-ları uzun olmalıdır.

Ona görə bizim burada təxminən "çox, az" və "miyanə" təbir-ləri ilə göstərdiyimiz vaxtı hər kəs öz səliqəsinə və tələffüzünün tələbinə görə düşünməlidir. Əlbəttə, durğu işarətlərinə sərf edilən vaxtın müddəti saatlar və dəqiqələr ilə deyil, bəlkə, bir neçə saniyə qədərində olmalı və saniyələr ilə də ölçülməlidir.

Durğu işarətlərinə sərf edilən vaxtın bir-birinə olan nisbətini nəzərə almalı olsaq, görürük ki, ən çox vaxt nöqtəyə və ən az vaxt da vergülə sərf edilir. Nöqtəli vergül və iki nöqtəyə miyanə vaxt sərf edilir. Başqa işarətlərin də hər birinə görə bir qədər dayanmaq lazım gəlir ki, bu da yuxarıda göstərdiyimiz nisbətdən gah uzun və gah da gödək olur. Məsələn, bir məqamda yerinə görə çox nöqtə-nin sükut vaxtı nöqtənininkindən bir qədər uzun olmalıdır. Belə hal-lardan öz yerində bəhs ediləcəkdir.

Yazını düzgün oxumaq məsələsində durğu işarətlərinin böyük təsiri var. Oxucu durğu işarətlərinə rast gəldikcə hər işarətin tələb etdiyi vaxta görə dayanır və dayandıqca da yazının doğru mənasını və inceliyini layiqincə düşündür.

Bundan əlavə, durğu işarətlərinin səsi ucaltmaq, endirmək, acığı, sevinci, kədəri və başqa ruhi təsirləri aydın göstərmək üçün böyük rolları var, yəni bu işarətlərin vasitəsilə mümkün dərəcədə gözəlləşdirmək mümkündür.

Demək ki, durğu işarətləri, bir tərəfdən, ruhi hallara və o biri tərəfdən də, cümlə quruluşuna, yəni qramərə yardımçıdır.

Əksəriyyətlə durğu işarətləri bu iki cəhətin ikisinə də birlikdə xidmət edir. Ancaq bəzən elə hallar da olur ki, durğu işarətləri yal-nız bir cəhətə faydalı olur. Məsələn, qramərə görə işarət konulursa,

→ Yeni əlifbaya keçdikdən sonra bu dəyişmələrə artıq ehtiyac qalmayır, yəni bundan sonra bizim də durğu işarətlərimiz avropalılarınki kibi olmalıdır.

Durğu işarətlərinə Şəmsəddin Sami boy bu aşağıdakı adları vermişdir: fasilo (·), müfəzə (·), katlə (·), şariho (·), rabito (·), fariqo (—), mötərizə (()), təfəriqiyyə (||), mü-məyyiyyə (""), istifhamiyyə (†), təcəbbübiyyə (!), bənd (§), ulduz (•).

Mötərizə, bənd və ulduz kəlmələrindən başqa, bu istilahlarn heç biri indi işləd-il-məyir və biz də burada işlətməyəcəyik.

təkrirə görə haman işarətdə deyil, cümlənin başqa bir yerində durulur. Belə hallar, az da olsa, müşahidə edilir (§19).

Bir çoxlarının təəvvürünə, durgu işarətlərini işlətmək məsələsində hər yazıcının özünəməxsus bir səliqəsi, hər kəsin bir üslubu, bir başqalığı var. Məsələn, bir yazıcı istədiyi bir məqsədi beş-on xırda cümlələrdə yazır, hər cümlədən sonra da nöqtə, ya nöqtəli vergül qoyur. Başqa bir yazıcı da haman məqsədi bir neçə parçadan ibarət bir mürəkkəb cümlə içərisində yazır, parçaların da aralarında vergül işlədir. Bu iki üsulun heç birinə etiraz edilməz, çünki hər birinin cümlə quruluşu başqa olduğu kibi, durgu işarətləri də başqadır. Yalnız burada diqqət edilməli ki, o da yazıcının məqsədindən ibarətdir. Onun yazılarında məqsəd dürüst anlaşılırsa, durgu işarətlərinin də yerli, ya yersiz olduğu dərhal anlaşılır.³⁸

Durgu işarətlərini işlətmək məsələsində hər yazıcının özünəməxsus bir səliqəsi olsa da, bütün bu səliqələrin hər biri qramerdə bulunan durgu qanunlarına tabe olmalıdır.

Ancaq bu qanunlar Avropa dillərində çoxdan qərarlaşmışsa da, türk dilində, xüsusən Azərbaycan ləhcəsində hələ layiqincə mənimsənilməmişdir. Hətta Sabir və Səhəb kibi məşhur şairlərin əsərlərinə diqqət edilsə, orada durgu işarətləri ya heç işlədilməmiş, ya da başqaları tərəfindən, məsələn, haman şairlərin əsərlərini nəşr edən idarələr tərəfindən işlədilmişdir.³⁹

³⁸ Məsələn, İstanbulda çap edilmiş "Müsavəti-tammə" adlı kitabın 48-ci səhifəsində biz bu aşağıdakı cümləyə rast gəlirik: *Bir qız pədarına zövcə oluncaya qədar təbe idi*. Bu cümləyə iki cür mənə vermək olar:

1) "Bir qız öz atasına zövcə oluncaya qədar təbe idi" və

2) "Bir qız ölə gedincəyə qədar atasına təbe idi".

İndi orasını düşünməli ki, bir-birinə zidd olan bu iki mənadan müəllifin məqsədi hansı olmuşdur. Həqiqətən onun məqsədi ikinci mənədirsə, şübhəsiz ki, "pədarına" kəlməsindən sonra vergüllü nöqtə (daha doğrusu, vergül) işlətməli idi:

Bir qız pədarına, zövcə oluncaya qədar təbe idi.

Bundan aşkar olur ki, yerli-yerində işlədilen durgu işarətlərinin mənaya böyük təsiri var.

Doğrudur, haman cümlənin quruluşu da düz deyil. Bizə qalırsa, o cümləni belə yazardıq:

Bir qız zövcə oluncaya qədar pədarına təbe idi.

³⁹ Azərbaycan müəllim və şairlərinin əsərlərində işlədilmiş durgu işarətləri bəzən durgu qanunlarına müvafiq göstərilənməmişdir. Bu yanlış hallar ərəb hərfləri ilə çap edilmiş kitablarda daha çox gözə çarpır. Bunun səbəblərindən başlıcası da odur ki, nöqtələrin ərəb hərflərində müəyyən rolları var.

İndiki halda durgu işarətləri işlənməyə başlanmışsa da, türk qramerlərində bu xüsusda müfəssəl məlumat hələ verilməmişdir. Ona görə biz bu fəsilə durgu işarətlərinin işlədilen yerlərini misallar içərisində, mümkün olduqca, müfəssəl surətdə göstərməyi lazım biliriz. Burada göstərdiyimiz qayda və misallar nə qədər bol olsa da, yenə də başqa hallar və xüsusiyyətlər qalmamış deyildir. Biz burada ancaq təcrübədə rast gəldiyimiz hallardan bəhs edəcəyik. Yeni törəmiş olan bu məsələnin üstündə hələ çox zamanlar düşünüb-daşınmaq lazım gələcək, netəkim rusların da arasında belə olmuşdur.⁴⁰

Göstərdiyimiz misallardan bir çoxu Azərbaycan müəllifləri və şairlərinin əsərlərindən götürülmüş və belələrinin də adları mütərizə içərisində göstərilmişdir. Özümüzə yazdığımız misalların [...] qarşısında müəllif adı yazılmamışdır. Bu misalların içərisində işlədilen durgu işarətlərini biz təklif edirik,⁴¹ çünki yuxarıda göstərilirdi ki, yazıcılarımız durgu işarətlərini işlətməmişlər, ya da yanlış işlətməmişlər.

Əlbəttə, bizim təkliflərimiz müəyyən qramer qanunlarına istinad edir, bu qanunlar da, Avropa dillərində olduğu kibi, rus qramerlərində də az-çox məşhurdur.⁴²

→ Burada bir də durgu işarətləri əlavə edilsə, nöqtələrin ədədi daha da artmış olur və bəzən bir nöqtənin, ya vergülün vücudlu cümlənin məzmununda, bəlkə, istənilməyən bir qarışıqlıq törəmiş olur; necə ki, Füzulinin "Gah bir nöqtə qusurilo gözü (کر کر) eylər" dediyi kibi. Həqiqətdə də ərəb yazısında (.) "r" hərfi ilə bitən cümlənin axırına nöqtə işarəti çox yaxında qoyulmamalıdır, yoxsa xətası vardır.

⁴⁰ Hər halda müəllifin məqsədi dürüst anlaşılırsa, durgu işarətlərinin də yerləri və vəzifələri dərc edilmiş olar. Rus dilində də durgu işarətlərinin böyük rolu var. Bəzən bir vergül cümlənin mənasını tamamilə dəyişir. Məsələn, bir belə cümlə gətirik: "Простить нельзя отказать".

Bu cümlənin içərisində bir vergülə ehtiyac var. Ancaq o vergül "нельзя" kəlməsinin önündə qoyularsa, mənası "təvəkkül qəbul edilsin, rədd edilməsin", hargah vergül "нельзя" kəlməsinin sonunda qoyularsa, mənası da "təvəkkül qəbul edilməsin, rədd edilsin" olur.

Aşkardır ki, durgu işarətlərinin, rus dilində olduğu kibi, türk dilində də mənası böyükdür (§ 44).

⁴¹ Müəllifin təklifləri olduğu kimi saxlanmışdır (*Tərtibçi*).

⁴² Rus dilində durgu işarətlərini müəyyən və müfəssəl qanunlarla göstərən əsərə rast gəlmədik. Rus qramerçilərinin ən nüfuzlu olan Yakov Qrotun bu xüsusda yazdığı durgu qanunları indiki zəmanəmizə görə əskimişdir. Professor Peşkovski də durgu işarətlərdən bəhs edirkən belə yazır: "Тяжелее всего то, что, хотя и индико →

Bəhsimizin bundan sonrakı hissəsində hər işarətin işləndiyi yerlər ayrı-ayrı göstərilir.

Nöqtə

1

Mübtədaları və xəbərləri ayrı-ayrı olan cümlələrin, başqa təbirlə, bütün müstəqil cümlələrin arasında nöqtə işarəti qoyulur; məsələn:

Yaz gəldi. Bahar oldu. Qışın şiddəti gəldi.

Qar yağdı. Külək yatdı. Soyuq axıra yetdi.

(Səhhət)⁴³

Mürəkkəb və uzun bir cümlədən bir neçə sadə cümlə yaratmaq və hər sadə cümlədən sonra nöqtə işarəti qoymaq indiki yazı tələblərinin biridir. Məsələn:

Səhər açılarkən, günəş çıxdı, yatanlar da oyandılar.

Bu bir mürəkkəb cümlədən üç dəfə sadə cümlə yaratmaq mümkündür:

Səhər açıldı. Günəş çıxdı. Yatanlar oyandılar.

Bu misallardan aşkardır ki, birinci cümlənin ilk hərfi böyük yazıldığı kibi, nöqtə işarətindən sonra başlanan hər cümlənin də birinci hərfi böyük yazılır. Nöqtədən sonra səs bir qədər ucalır.⁴⁴

→ kibi bizim aramızda ümumiyyətlə yaranan bir dərəcə qanunu yoxdur. İmla məsələsində bizim hamımızın rəhbəri olmuş olan "Rus imlası" müəllifi Yakov Qrot dərəcə qanunlarını yazmışsa da, bu qanunlar indiki zamanımıza görə o dərəcədə müxtəssər və bəzən də yanlışdır ki, çox hallarda həqiqətdən və təcrübədən ayrılmış olur. Ona görə Qrotun dərəcə qanunları indiki halda kifayət etməyir. Bir çox qramerçilər Qrotun dərəcə qanunlarını öz təsəvvürlərinə görə dəyişirlər. Mən də bu fəslə həm Qrota görə, həm də öz təcrübə və təsəvvürümə görə yazmışam" (А.М.Пешковский. Школьная и научная грамматика, стр. 81).

Bizim işimiz daha da ağırdır, çünki türk dilində bu xüsusda dəyərli bir şey yazılmamışdır. Hər halda türk dilinin də dərəcə qanunlarını get-gedə aydınlaşdırmaq üçün işə başlamalıyıq.

⁴³ Belə cümlələrin arasında nöqtəli vergül işarəti qoyulanda, səhv olmaz, çünki bu iki üsulun arasında o qədər ciddi bir fəvriyyət yoxdur. Bu cümlələrin hər biri müstəqil olduğu halda, aralarında mənəvi bir rabitə duyulur. Belə hallarda bir çox müəlliflər nöqtə işarətinə üstünlük verilsə, bəziləri də nöqtəli vergül işarəti işlədirlər ki, fərqləri azdır.

⁴⁴ Ərəb əlifbasında böyük hərflər olmadığından, nöqtə işarətilə bir-birindən ayrılmış olan iki cümləni gözümüziz sürətlə dərk edə bilməyir. Nöqtə işarəti də səhvən unudularsa, iki cümləni zahirən bir-birindən ayırmaq güc olur.

İki cümlənin bir-birindən rabitəyə nə qədər uzaq olduğunu göstərmək üçün keçmişdə onların arasına nöqtədən başqa bir kəşidə (tire) də qoyulardı. Amma indi ikinci cümləni birinci cümlədən tamamilə ayırır, yeni sətirin başında yazırlar və xəttin başında bir qədər də boş yer buraxırlar. Bu minval ilə yazılmış yeni sətir "abzas" deyilir. Məsələn, bu aşağıdakı cümlələr keçmişdə belə yazılırdı:

İndiki şura məktəbləri öçuqlarımızı zəhmətə və çalışqanlığa alıdırır. İnsanın böyük düşmənlərindən biri də zəlzələdir.

Məzmuncə bu iki cümlənin arasında heç bir yaxınlıq yoxdur. Onun üçün onları bir-birindən ayırır, abzas qaydası ilə bu aşağıdakı göstərilən kibi yazmaq mümkündür:

İndiki şura məktəbləri öçuqlarımızı zəhmətə və çalışqanlığa alıdırır.

İnsanın böyük düşmənlərindən biri də zəlzələdir.

Bir abzasdan o biri abzasa kibi yazılmış cümlələrin hamısına "parça" (rusca отрывок) deyilir.

Hər parçanın əlində bulanan cümlənin arasında az, ya çox bir rabitə duyulur.⁴⁵

Vergül

2

Yazılarda ən çox işlədilən dərəcə işarəti vergüldür. Çox hallarda bu işarətdən sonra səs alçalır, bəzi hallarda (məsələn, §4-də) yüksəlir. Vergülün dərəcə müddəti çox gödəkdir və ondan sonra xırda hərflər yazılır. Vergülün işlədilən yerləri bu aşağıdakı bəndlərdə göstərilir:

1) Cümlənin bir neçə mübtədəsi varsa, mübtədaların aralarında vergül qoyulur; məsələn:

Alma, palıt, şam ağacı hal ilə

eylədilər bəhs bu minval ilə.

(Səhhət)⁴⁶

⁴⁵ Kitabın, əsərin və ya bir hekayənin adını göstərən sərlövhələrdən sonra da nöqtə işarəti qoyulur. Bundan əlavə, xass adların, ya fəvriyyənin bir hissəsi və ya baş hərfləri yazılarsa, yenə nöqtə qoyulur. Məsələn: Əhməd Midhəl kəlmələri evəzinə, Əh. Mid. və ya Ə.M. yazılır.

⁴⁶ Avropa dillərində nöqtədən sonra böyük hərflər yazıldığı halda, vergüldən sonra kiçik hərflər yazılır, amma mənzum əsərlərdə hansı dərəcə işarəti olursa-olsun (ya heç biri də olmasın, təfəvüti yoxdur), misranın ilk hərfləri böyük sürətdə yazılır.

2) Cümlənin bir neçə xəbəri varsa, xəbərlərin də aralarında vergül işarəti qoyulur; məsələn:

*Çeynədilər, dişlədilər, diddilər,
bir-birini al qana qarq etdilər.*

(Səhhət)⁴⁷

3) Cümlənin həmcins mütəmmimləri arasında vergül qoyulur; məsələn:

*... Adət edib söyüşməyi, daim savaşağı,
it qovmağı, daş atmağı, xalqa sataşağı.*

(Səhhət)

Nə dəftərə, qələmə, kağıza bu rəğbət olaydı...

(Sabir)

—> Başqa dillərdə olduğu kimi, türk dilində də mənzum əsərlərin hər misrası bir sətirdə yazılır. Yeni hərfərə keçdikdən sonra yenə hər misranı bir sətirdə yazmaq səliqəsini mühafizə etmək lazımdır. Ancaq nöqtə işarəti olmayınca, hər misranın ilk hərfini böyük surətdə yazmağı, mənə, mənəsi yoxdur, necə ki, rus ədəbiyyatında indi bu səliqəni poezialar da az deyil. Yalnız nöqtə, ya onu əvəz edən sual və nida işarələrindən sonra böyük hərfərə yer verilir; başqa hallarda verilməyir. Biz də, burada olduğu kimi, başqa misallarda da nöqtə olmayınca, misraların ilk hərfərini böyük surətdə deyil, xırda dalar ilə yazmışıq.

⁴⁷ Cümlənin bir neçə mübtədəsi, ya bir neçə xəbəri olsa, elə cümləyə "tutaş cümlə" (rusca: *сложное предложение*) deyirlər. Əvvəlinci misalda üç mübtədə, ikinci misrada da dörd xəbər var. Müxtəsərəcə belə demək olar ki, tutaş cümlənin mübtədaları, ya xəbərləri arasında rabitə ədatı və, ya da ki vergül qoyulur.

Ancaq ədəbi dilin tələbinə görə, bir cümlədə iki mübtədə və ya iki xəbər olduğu halda, aralarında vergül əvəzinə rabitə ədatı və yazılır; məsələn:

Fəhlə və kəndli çalışırlar.

Mən gəldim və gördüm.

Hərgah cümlədə mübtədaların, ya xəbərlərin ədədi ikidən artıqdırsa, əvvəlki mübtədaların, ya xəbərlərin arasında vergül və axırında bulunan mübtədanın, ya xəbərin də qarşısında rabitə ədatı və yazılır; məsələn:

Atam, anam, bacım və qardaşım çalışırlar.

Mən durdum, geyindim, yuyundum və çay içdim.

Yuxarıda Səhhətdən aldığımız mənzum misallarda nəzmin tələbinə görə rabitə ədatı və atılıb, vergül işarəsi ilə əvəz edilmişdir. Bu parça mənsur surətində yazılıbsaydı, hamı cümlələri belə yazmalı idi:

Alma, palı və şam ağacı bu minval ilə bəhs edildilər.

Çeynədilər, dişlədilər, diddilər və bir-birini al qana qarq etdilər.

Vaxtilə böylə ifadələrdən, bitməz-tükənməz izafələrdən, mütənafr təbiriyyətdən, qərrib lügətlərdən xoşlanacaq təbiətlər varmı. (Ş.Sami)

Birinci misaldakı həmcins mütəmmimlərdən birincisi "nəyi?", ikincisi "nəyə?" və üçüncüsü də "nədən?" sualına cavab olur. Deməli, bir cümlədəki mütəmmimlərin hamısının bir sualı olursa, həmcins olurlar və aralarında da vergül işarəti qoyulur.

Həmcins olmayan mütəmmimlərin aralarında vergül olmaz; məsələn: *Şagird məktəbdən evə gəldi.* Bu cümlədə iki mütəmmim var; birinin sualı "haradan?" və digərinin də sualı "harada?"dır. Müxtəlif suallı, yeni həmcins olmayan mütəmmimlərin arasında vergül qoyulmaz.

Elə mütəmmimlər də var ki, zahirən başqa olduğu halda, mənacə yenə həmcinsdirlər. Belələrinin də aralarında vergül qoyulmalı; məsələn:

Həvadan, nur (və) zülmətdən çıxan əfkəri şeyr eylə!

(Təpədənli)

Bu misalda üç həmcins mütəmmim var, üçü də "nədən?" sualına cavabdır. *Nur* kəlməsi hamı mütəmmimlərin biridir ki, zahirə quruluşu başqalaşmışdır. Hərgah onun da zahirə quruluşu digər kəlmələrininki kimi olsaydı, hamı cümləni belə yazmalı idi:

Havadan, nurdan və zülmətdən çıxan əfkəri seyr eylə!

Bu axırık misalda mütəmmimlər həm quruluşca, həm də mənacə həmcinsdirlər. Deməli, mütəmmimlər quruluşca deyil, yalnız mənacə həmcins olsalar, yenə aralarında vergül qoyulur.

4) Həmcins mütəmmimlər arasında olduğu kimi, həmcins sifətlər arasında da vergül qoyulur; məsələn:

İri, durğun gözü, acıqlı qaşı, etinasız, qürurlu, gəc baxışı...

(Səhhət)

İsmi qətiyyət və keyfiyyətini göstərən müxtəlif sifətlər arasında vergül işlədilməz, necə ki, müxtəlif mütəmmimlər arasında da belədir.

5) Zaman zərfləri həmcins olduqları halda, aralarında vergül qoyulur. Məsələn:

Kəndlinin yazda, payda, payızda, hətta qışda da işi çox olur.

Buradakı zaman zərflərinin hamısı "nə vaxt? haçaq?" sualına cavabdır. Zaman zərflərinin sualları müxtəlif olduğu halda aralarında vergül qoyulmaz; məsələn: *Payızda səhərdən axşama qədər yağış yağdı.*

6) Həmcins məkan zərfləri arasında da vergül qoyulur; məsələn: *Dərədə, təpədə, dağda, daşda bülbulün səsi eşidilir.*

3

Cümlənin həmcins üzvləri arasında *da*, *ya da* kibi rabitə ədatı varsa, onların da sonunda vergül qoyulur, məsələn:

Otlar da, taxıllar da quraqlıqdan yandı.

Mən məktəbə getdim də, oxudum da, qayıtdım da.

Birinci cümlədə rabitə ədatı iki yerdə olduğu halda, vergül yalnız birincisindən sonra qoyulmuşdur. İkinci cümlədə də üç ədat var, amma vergül iki yerdə işlədilmişdir. Deməli, ədatların ədədindən vergülün ədədi bir dənə əksik olmalıdır.⁴⁸

Bəzən də elə cümlələrə təsadüf edilir ki, *da*, *ya da* ədatı bir dəfə yazılır, amma iki dəfə ehtimal olunur. Onun üçün o tək ədatın da sonunda vergül işarəti qoyulur; məsələn: *Gəldi də, bir yaxşı xəbər gətirdi.*

Ehtimal olunan ikinci *da* ədatını buraya artırısaq, haman cümləni belə yazmalı idik: *Gəldi də, bir yaxşı xəbər gətirdi də.*⁴⁹

⁴⁸ Rabitə ədatının harada *da* və harada *da* sifətində yazılmasına səbəb qonşuluğundakı kəlmənin təsiridir. Qalın [saitli] kəlmələrdən sonra *da* və incə [saitli] kəlmələrdən sonra *da* yazılır.

Bu ədatın yerinə çox hallarda *orəb* dilindən aldığımız *və* ədatı yazılır və bir neçə dəfə də təkrar edilə bilər. Amma türk dilində birco dəfə yazmaq üsulu qələbə çalışdır. Məsələn, *orəb* üsuluna görə yuxarıdakı misalı belə yazmalı idik:

Mən məktəbə getdim, və oxudum və qayıtdım.

Ədəbi türkcənin tələbinə görə haman cümləni belə yazmalıdır: *Mən məktəbə getdim, oxudum və qayıtdım.*

Yəni həmcins üzvlərin arasında *və* deyil, vergül yazmalı, yalnız axırkı üzvün önündə *və* ədatını işlətməlidir.

Vergül işarəti *da* və *da* ədatlarının sonunda qoyulduğu halda, *və* ədatının önünə qoyulur (*Hazırda bu qayda sıradan çıxmışdır – Tərtibçi*).

⁴⁹ Türk dilində mümkün olduqca təkrara yol verilmir. Cümlədə bir kəlmə iki dəfə deyiləcək, birinə kifayət edilir. Məsələn, bir belə cümlə götürək: *Onun nə atı var, nə tufəngi var.*

4

Rabitə ədatlarından olan *amma* kəlməsinə rast gəlinə, önündə vergül qoyulmalı; məsələn:

Sən bir gözəlcə qönçəsən, amma yabanısan.
(Səhhət)

5

Cümlədə xitab varsa, o xitabın hər iki tərəfində vergül qoyulur; məsələn:

Əl çək, baba, dövlətlərə xidmətin olsun.
(Sabir)

Xitab kəlməsi cümlənin sonunda bulunursa, önündə vergül və sonunda nida işarəti (ya yerinə görə başqa işarət) qoyulur; məsələn:

Altmış illik ömrüm oldu səndə bərbad, Ərdəbil.
(Sabir)

Bu növ ilə oturmazlar, yoldaşlar!
(Səhhət)

Xitab kəlməsi cümlənin əvvəlində bulunursa, xitabın sonunda vergül qoyulur. Hərgah başqalarının diqqətini artıq cəlb etmək lazım gəlirsə, xitab kəlməsinə yüksək səslə tələffüz etməlidir. Belə hallarda xitab kəlməsindən sonra nida işarəti qoyulur və bir qədər artıq durğu yapılır. Bundan sonrakı kəlmənin də ilk hərfi xırda yazılır; məsələn:⁵⁰

Qadınlar! ağlamayın, cəngə hər gedən ölməz.
(T.Fikrət)

→ Bu cümlədəki *var* kəlməsi iki dəfə təkrar olmasın deyə, birincisi saxlanılır, ikincisi atılır: *Onun nə atı var, nə tufəngi.*

Bu cümlədə ikinci *var* kəlməsi asanlıqla ehtimal olunur. Bozi hallarda *da*, *ya da* ədatı bir dəfə yazılsa da, ikincisinin cümlədən atılmasını nəzərdə tutub, vergül işlənməlidir.

Ancaq elə cümlələr də var ki, vergül işarəti *da*, *ya da* ədatlarından sonra deyil, cümlənin başqa bir yerində qoyulur. Məsələn, yuxarıdakı misalı belə də yazmaq olar: *Onun atı da yoxdur, fəytənu da.*

⁵⁰ Hazırda bu qayda ləğv olunmuşdur və yalnız bədii əsərlərdə üslubi məqamda çox nadir hallarda rast gəlinir (*Tərtibçi*).

Xitab kəlməsi bir tərkib içərisində bulunursa, bütün tərkib vergül ilə ayrılır; məsələn: *Bütün dünya proletarları, birləşin!*
Bir cümlədə iki-üç xitab varsa, hər biri vergül ilə ayrılmalıdır.

6

Az-çox bir-birilə mənaca əlaqəli olan xırda cümlələrin aralarında vergül qoyulur; məsələn:

Xoruzlar ötdü, uyqu bitdi, köylülər oyandılar.
(Ə.F.)⁵¹

Bəzən belə cümlələr mənaca bir-birinə o dərəcədə yaxındır ki, oxunuşları çox sürətlə keçir; məsələn:

Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.
(Füzuli)

7

Mübtədaları və xəbərləri başqa-başqa olan iki müstəqil cümlələrin arasında və ədatı bulunursa, haman ədatın qarşısında vergül qoyulur; məsələn: *Darələrə qaranlıq çökmüşdü, və tapələrə ayın işığı düşmüşdü.*

8

Cümlədə *kaş, ax, ox, uf, aman, a, ay, vay, haydı...* kimi nida ədatları varsa, bu aşağıdakı hallarda durğu işarətlərlə aralanmalıdır:

a) Cümlənin ortasında bulunan nida ədatları hər iki tərəfdən vergül ilə aralanırlar; məsələn:

Nə gördü gözlərim, aman, bir az atınca bən ayaq!
(Əb. Fəvzi)

Birinci vergüldən sonra durğu müddəti çox az, amma ikincisindən sonra bir qədər sürəkli olmalıdır.

⁵¹ Durğu müddətlərini bir qədər artıq uzatmaq lazımdır. Haman cümlələrin aralarında nöqtəli vergül qoyulmalıdır; hətta tək nöqtə də qoymaq olar. Bunların hamısı yuxarıda söylədiyimiz kimi, müəllifin xüsusi zövqinə bağlıdır. Ancaq bu cümlələrin arasında sıx bir əlaqə var. Onun üçün vergül qoymaq daha münasibdir.

b) cümlənin əvvəlində bulunan nida ədatları güclü səsle tələffüz olunursa, qarşılarında da nida işarəti qoyulur. Haman işarətə görə durğu müddəti uzadılır, bundan sonrakı kəlmənin ilk hərfi xırda yazılır və səs də alçalır; məsələn:

Ax! naxələf oğlum, nə yaman məşqə düşübsən.
(Sabir)

Bu cümlədə nida ədatı və xitab sözləri bir yerə düşmüşlərsə də, aralarında nida işarəti qoyulmuş, çünki burada bir qədər dayanmaq tələb olunur. Amma elə hallar da olur ki, nida ilə xitabın arasında heç bir işarə qoyulmur, çünki nida ilə xitabın arasında dayanmaq tələb olunmur. Belə hallarda nida ilə xitabın arasında durğu işarəti qoyulmaz. Ancaq ikisi biryerdə nida işarətilə, ya yerinə görə vergüllər ilə cümlədən aralanırlar; məsələn:

Ay alan! Məmləkəti-rey satıram.
(Sabir)

Bu nə gündür, a yazıq, böylə olurmu yaşayış?
(Səhhet)

Səbr ilə halva pişər, ey qora, səndən!
(Atalar sözü)

Bu misallardakı *ay, a, ey* ədatları və *alan, yazıq, qora* xitabları arasında bir işarət qoyulmamışdır. Ancaq birinci cümlənin məzmununa görə xitabdan sonra nida işarəti və cümlənin sonunda nöqtə qoyulmuşdur. İkinci və üçüncü misallarda nida ədatı ilə xitab biryerdə vergüllər arasına alınmışdır. Məzmunu görə ikinci cümlənin sonunda sual işarəti və üçüncünün də sonunda nida işarəti lazımdır.

c) Cümlənin sonunda nida ədatına az təsadüf edilir; o da xəbərlərdən sonra vəqə olur; məsələn:

*Qoyunları qaytarsan a!
Bulaqdan su gətirsən a!⁵²
Könlüm, ey tifi-ziyankar, oyuncaq deyil a!*

⁵² Hazırkı qaydalara görə, *a // ə* ədatı felin ömr formasına qoşulan *-san, -sən* şəkilçilərinə bitişik yazılır və əhəng qanununa müvafiq seçilir: *qaytarsana, gətirsənsə* kimi. Qalan hallarda həmin qayda saxlanılmışdır (*Tartibçisi*).

Axırıncı cümlədə iki nida ədatı var, birincisi xitab kəlmələri ilə biryerdə tələffüz edilir, onun üçün aralarında vergül qoyulmamışdır.

Cümlənin sonunda bulunan nida ədatı ilə xəbər arasında vergül qoyulmaz, ikisi də biryerdə tələffüz olunur.⁵³

ç) Nida ədatı cümlədə təkrar edilirsə, birincisindən sonra vergül və ikincisindən sonra nida işarətini qoymalı və bundan sonrakı kəlmənin ilk hərfini xırdı yazmalıdır; məsələn:

Pəh, pəh! necə dadlı meyvə verdi.

(Sabir)

Vay, vay! deyəsan, bəşər deyil bu.

(Sabir)⁵⁴

9

Bəli, yox, əvət, xayı kimi cümlənin məzmununu təsdiq, ya inkar edən kəlmələrdən sonra vergül qoyulur. Bu kəlmələr cümlənin ortasında vəqə olurlarsa, hər iki tərəfdən vergül qoyulur; məsələn:

Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur.

(Sabir)

Yox, yox baxıram fikrinə, səndən oğul olmaz.

(Sabir)

Dəmir, əvət, bir mədəndir...

(M.Əmin-b.)

Məzkur kəlmələrin təsdiq və inkar vəzifələri dəyişilirsə, sonlarındakı vergül qoyulmaz; məsələn:

Yox sərvəti, yox dövləti, yox şalı, əbası.

(Sabir)

Burada yox kəlməsi cümlənin xəbəridir. Xəbər də mübtədadan, ya başqa üzvlərdən vergül ilə ayrılmaz.

⁵³ Bəzən vəqənin çox təsirli olduğunu göstərmək üçün cümlənin sonunda bulunan nida ədatının qarşısında vergül və axırında da nida işarəti qoyulur. Belə hallarda vergüldən sonra bir qədər durğu yapılır, məsələn:

Kəşf oldu bütün ələmə təqsirlərim, heyf! (Sabir)

⁵⁴ *Deyəsən* kəlməsindən sonra qoyulan vergül haqqında §10-da danışılmışdır.

10

Cümlənin məzmununu bir qat daha qüvvətli, ya zəif göstərmək məqsədilə *əlbəttə, şübhəsiz, biləks, mənca, fikrimcə...* kimi ara kəlmələr və tərkiblər işlədilir. Belə kəlmələr cümlənin başında bulunsursa, bir tərəfdən və ortasında isə, iki tərəfdən vergül ilə ayrılmalıdır; məsələn:

Əlbəttə, çalışmaq lazımdır.

Bəncə, əvvəlləri uzaqlıqla yaxınlığın heç fərqi yox idi.

(Ə.Hamid)

Bəzən cümlənin içərisində bir, ya iki kəlmədən ibarət xırdı cümlələr, ya tərkiblər işlədilir. Bu cümlənin də vəzifəsi istənilən məzmunu bir dərəcə qüvvətli, ya zəif göstərməkdir. Məsələn: *sakin, inan, deyəsan, görünür, sözün doğrusu, təbir caizsə, mənə qalırsa, yanılmıramsa...* və başqaları kimi. Biz bu cümlələrə və kəlmələrə "ara cümlələr" və "ara kəlmələr" adını verdik.⁵⁵

Ara cümlələr, ya ara kəlmələr əsas cümlənin başında bulunursa, bir tərəfdən və ortasında isə, iki tərəfdən vergül ilə ayrılmalıdır. Vergüllərin hər ikisində durğu yapılır; məsələn:

Etimad etmə, sakın, bir məstə, bir divanəyə,

Ox atılır, sanki, kaman səslənir.

(Sabir)

11

Başqa, əlavə, məadə, masivə... kimi kəlmələrdən sonra durğu yapılırsa, vergül qoyulmalıdır; məsələn:

Mən sən ilə görüşməkdən əlavə, qeyri işlərlə də məşğulam.

Məzkur kəlmələrdən sonra durğu yapılmırsa, vergül də qoyulmaz; məsələn:

Başqa qonaqlarım da var idi.

Buradakı *başqa* kəlməsindən sonra durğuya ehtiyac yoxdur, onun üçün vergül də qoyulmaz.

⁵⁵ Ara kəlmələrə rusca вводные слова və ara cümlələrə də вводные предложения deyilir. Uzun-uzadı ara cümlələrin ətrafında başqa işarələr qoyulur (§36, 37).

Bir isim başqa bir ismin mənasını bəlliləşdirirsə, onun hər iki tərəfində vergül qoyulur. Bu isim bir tərkib içərisində bulunursa, haman bütün tərkibin hər iki tərəfində vergül qoyulur; məsələn:

Hilvan çöllərində, o altın rəngli qumlarda, illərcə seyr etdik.

Bu misalda *qumlar* kəlməsi *çöllər* kəlməsinin mənasını bəlliləşdirir. Belə hallarda bəlliləşdirici kəlmənin qarşısında *yəni* kəlməsi də qoyula bilər:

*Hilvan çöllərində, yəni o altın rəngli qumlarda, illərcə seyr etdik.*⁵⁶

Cümlənin qarşısında *birinci*, *ikinci*, *üçüncü*... kibi tərtib sayları bulunursa, sonlarında vergül qoyulur; məsələn:

Atamın üç nəsihəti var: birincisi, hər gün tezdən durmaq, ikincisi, işə gecikməmək, üçüncüsü, tezdən yatmaq.

Nə, həm, gah, ya... kibi kəlmələrdən hansı cümlədə iki, ya üç dəfə rast gəlsə, ikinci və üçüncüsünün qarşısında vergül qoyulur və bir qədər dayanılır; məsələn:

Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.
(Turani)

El qapısı həm gec, həm güc açılır.
(Atalar sözü)

*Atlar, öküzlər kotana güc verir,
gah yeriir, gah yıxılır, gah durur.*
(Səhhət)

Ya inan, ya inanma heç sözümə.
(Səhhət)

⁵⁶ Bir ismi izah edən başqa ismə rus qramerində *приложение* deyilir. Buna biz "bəlliləşdirici isim" adını verdik. Türk dilində hər belə bəlliləşdirici isim vergüllər arasına alınmaz. Məsələn, *türkcə* bir belə cümlə götürək:

Biz analar uşaqlarımıza tərbiyə verməliyiz.

Bu cümlənin içərisində heç bir vergülə ehtiyac yoxdur. Türk dilində vergülə ehtiyacı olan bəlliləşdirici isimlər azdır. Belə hallarda hər iki vergüldən sonra *durğu* yapılır, amma bəzən birinci vergüldə *durğu* yapılsa da, ikincisində yapılmayır. Məsələn: *Turğul yənə oraya, onu yarından ayıran ölkəyə, getdi.*

İki cümlənin arasında *çünkü*, *zira*, *ona görə*, *hətta*, *netəkim* (*necə ki*), *halbuki*... kəlmələri varsa, qarşılarında vergül qoyulur; məsələn:
Şagird dərslərini bilmədi, çünkü azarlanmışdı.
Şagird azarlanmışdı, ona görə dərslərini bilmədi.
Şagird dərslərini öyrənmişdi, hətta yazılarını da yazmışdı.

İki cümlənin birində *şərt* və ikincisində haman *şərtin* nəticəsi göstərilirsə, aralarında vergül qoyulur; məsələn:

Ta yük aymazsa, daş qürbətə düşməz.
(Atalar sözü)

*Zəhmətə aymasa boyun tənbel,
işinin axırı olur əngəl.*
(Səhhət)

Cümlənin iki xəbəri arasında *ya* rəbitə ədatı və işlədilir, *ya* bu ədat atılıb, xəbərin əvvəlcisi *atıfə* formasında işlədilir; məsələn:

Durdum və getdim = Durub, getdim.

İkinci cümlə əvvəlcisinin ixtisar edilməsidir. Məzmunca bu cümlənin ikisi də birdir. Ancaq ədəbi dildə üstünlük belə cümlələrin ixtisarına verilir. Onları ixtisar etmək üçün *və* ədatı atılır, birinci xəbər də *atıfə* formasında işlədilir; *atıfə* formasından sonra vergül qoyulur; məsələn: *Hər gedən seydin alıb, getdi, həmə bən qaldım.*

Burada vergül qoyulursa da, tələffüzdə dayanılmır. Lakin *atıfə* forması ilə ikinci xəbərin arasında başqa kəlmələr bulunursa, səsən toxtanılması aydın duyulur; məsələn:

*Tülkü görək, yavaş-yavaş gəldi,
endirib baş, ədəblə çömbəldi.*
(Sabir)

Bir cümlədə işlədilən iki xəbərin bir-birinə olan münasibətini göstərmək lazım gəlsə, o iki xəbərin birincisini xüsusi siqələrdə işlətməlidir. Xüsusi siqələrin məşhurları bunlardır:

yazaraq, yazırkən, gedərək, gedirək...
yazdıqca, getdikcə...
yazcaq, getcək...
yazınca, gedincə...

Cümlədə bu siqələrdən biri işlədilirsə, onunla ikinci xəbərin arasında vergül işarəti qoyular; məsələn:

İmdi fürsət var ikən, görməli bir kar bu gün.
(Sabir)

Göy səmti açıldıqca, könüllər də açıldı.
(Səhhet)

Bənə tən eyləyən qafil səni görəcək, utanmazmı?
(Füzuli)

Quşlar da bu əhvalı görünçə, sevinirlər.
(Səhhet)

19

İki cümlənin arasında *ki* ədatı varsa, o ədatdan sonra vergül qoyular; məsələn:

İşini möhkəm tut ki, qonşunu oğru tutmayasan.
(Atalar sözü)⁵⁷

20

Baş cümlə budaq cümlənin üzvləri arasında bulunursa, hər iki tərəfdən vergül arasına alınmalıdır; məsələn:

Yatmışları, razı deyiləm, kimsə oyatsın.
(Sabir)

Bu cümlənin düzgün quruluşu belə olmalı idi:

Razı deyiləm, yatmışları kimsə oyatsın.

Adətə budaq cümlə baş cümlənin üzvləri arasında yerləşir, amma budaq cümlənin üzvləri arasında baş cümlənin yerləşdirilməsinə çox az təsadüf edilir. Bu təsadüflərin də ən çoxu şeirlərdə görünür.

⁵⁷ Göründüyü kimi, vaxtilə *ki* ədatı ilə *ki* bağlayıcısı fərqləndirilmirdi (Tərtibçi).

Nöqtəli vergül

21

Çox uzun olan tutaşq cümlələrin hər birindən sonra nöqtəli vergül qoyular; məsələn:

Qışın ən soyuq bir günündə isti paltarımı geydim; hələ axşamdan silinmiş və doldurulmuş tüfəngimi götürüb, yola düşdüm; qarlı dərələri, təpələri keçə-keçə, meşənin ən qalın yerlərinə yetişdim.

22

Müstəqil və müfəssəl cümlələrin hər birindən sonra nöqtə qoyular. Ancaq belə cümlələrin mənə əlaqələri yaxındırsa, aralarında nöqtəli vergül də qoymaq olar; məsələn:

İki saatdan bəri ona acıyan bulunmadı; fəryadı musiqi sədələri arasında geyb oldu; gözlərindən tökülən yaşlar soyuq yanaqlarının üstündə dondu (Ə.Hikmət).

Bu üç cümlənin hamısının sıx əlaqələri olduğundan, aralarında ancaq nöqtəli vergül qoyulmalıdır.

Nöqtəli vergüldən sonra böyük hərf yazılmaz.

Qətnamələrin maddələri tərtib sırası ilə göstərilirsə, hər sıradan sonra nöqtəli vergül qoyular.

İki nöqtə

23

İki cümlənin birində səbəb bəyan edilirsə, aralarında *çünki* ədatı olmadığı halda iki nöqtə qoyular; məsələn:

Quşların səsi kəsilmədi: onlar istinin şiddətli çağında oxumazlar.

Bu cümlələrin arasında *çünki* ədatı olsa, o halda iki nöqtə deyil, vergül qoyulmalıdır:

Quşların səsi kəsilmədi, çünki onlar istinin şiddətli çağında oxumazlar.

24

Bir cümlə başqa bir cümləni şərh edirsə, aralarında iki nöqtə qoyular; məsələn: *Onlar sözlərinə vəfa etdilər: gecənin yarısında düşmənin səngərlərini odladılar.*

Şərh olunan kəlmələrin də sonunda iki nöqtə qoyulur; məsələn:

*İki şey sevdindir həyatı bana:
biri həriyyə, digəri sevdə.*
(A.Düma)

Kitabın ilk səhifəsində iki kəlmə yazılmışdı: hüsn, məhəbbət.
Məsələn kəlməsindən sonra iki nöqtə qoyulur (zəkr etdiyimiz misalların hamısında *məsələn* kəlməsindən sonra iki nöqtə qoyulmuşdur, amma bəzən vergül də qoyulur (§12).

25

Özgə sözlərinin qarşısında iki nöqtə qoyulur; məsələn:

Meymun dedi: "Bir dayanın, qardaşlar".
(Səhhət)

Özgə sözlərinin ilk hərfi böyük yazılar və burada olduğu kibi, hər iki tərəfdən dırnaq işarəti arasına alınır (§40-42).

Sual işarəti

26

Cümlənin məzmununda sual irad edilsə, sonunda sual işarəti qoyulur; məsələn: *Sizin meşədə ceyran olurmuydu?*

Sorğu bir neçə şey xüsusunda yapılsa, cümlənin axırında sual və sual olunan kəlmələrin arasında vergül qoyulur; məsələn: *Hani sənin atan, anan, bacın və qardaşın?*

27

Müstəqil cümlələrin hər birində sual irad edilsə, hər cümlənin sonunda sual işarəti qoyulur və bundan sonra gələn cümlənin ilk hərfi böyük yazılır.

Sualı cümlələrin aralarında mənaca sıxı rabitə duyulursa, o halda aralarında vergül, ya nöqtəli vergül, sonunda da sual işarəti qoyulur; məsələn:

*Nəçün qılmaz bəna dərman;
bəni bimar sanmazmı?*

(Füzuli)

28

Sual baş cümlədə irad edilsə, işarəti budaq cümlədən sonra qoyulur; məsələn: *Mən demədimmi, bu gün yağış yağacaq?*

Budaq cümlədə sual keçinə irad edilsə, sual işarətinə ehtiyac yoxdur; məsələn: *Mən bilmirəm, haçaq anadan olmuşam.*

Burada "*haçaq anadan olmuşam*" sualı heç kimə verilmir, ona görə heç kəsə verilməyən, amma məzmunca suallı zənn edilən cümləyə "kəc sual" (rusca: *косвенный вопрос*) deyilir. Deməli, kəc suallı cümlələrdən sonra sual işarəti qoyulmaz.

Lakin budaq cümlədə düzünə irad edilən sual varsa, sonunda sual işarəti qoyulur; məsələn:

Fəhlə, mənə bir söylə: nədən hörmətin olsun?
(Sabir)

29

Mənaca yaxın cümlələrin birində sual və o birində nida irad edilsə, aralarında vergül və axırda nida işarəti qoyulur; məsələn:

Bu nə işdir, a kül olsun gözünə!
(Sabir)

Əvvəlinci cümlədə nida və ikincisində sual irad edilsə, aralarında vergül və axırda da sual işarəti qoyulur; məsələn:

Ay evin yıxılmasın, niyə cavab vermirsən?

Belə hallarda sual və nida işarətlərini birlikdə işlədənələr də varsa, bizcə, bu işarətlərin birinə kifayətlənməlidir (§30-31).

Suallı cümlənin zahiri quruluşundan bilinir ki, səsi hansı kəlmədə yüksəltmək lazımdır: *kim, nə, hanı, hansı...* kibi sual kəlmələri, ya fel və isimlərə qoşulmuş *-mi, -mi, -mu, -mü* kibi sual ədatı aydın göstərir ki, səs məzkur kəlmələrdə yüksəlməlidir. Lakin bu əlamətlərdən cümlədə heç biri olmayınca, onun məzmununa görə rəftar edilir; məsələn:

Əhməd məktəbə gedəcək?

Bu cümlənin hansı kəlməsi yüksək səslə tələffüz edilsə, sualın mərkəzi də o kəlmədə olacaq:

Əhməd məktəbə gedəcək?

Əhməd məktəbə gedəcək?

*Əhməd məktəbə gedəcək?*⁵⁸

⁵⁸ *-mi* ədatı artırılarsa, məsələ daha aydınlaşar:

Əhmədmi məktəbə gedəcək?

Əhməd məktəbəmi gedəcək?

Əhməd məktəbə gedəcəkmi?

Deməli, belə hallarda cümlənin məzmununa görə bu və ya o kəlməni yüksək səslə tələffüz edib, sualın gücünü o kəlməyə keçirməlidir.

Nida işarəti

30

Xitabların, ya xitablı tərkiblərin sonunda nida işarəti qoyulur; məsələn:

*Yoldaşlar!
Sevgili atam!
Mənim aziz balalarım!*

Cümlənin başında, ya sonunda xitab, ya xitablı tərkib varsa, sonunda nida işarəti qoyulur; məsələn:

*Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!
Dedi: "Əhsən sənə, a qarğa ağa!
nə nəzakətlə qonmusan budağa!"*

(Sabir)

Xitab cümlənin başında olursa, o xitabın sonunda vergül və axırıncı olursa, qarşısında vergül qoyulur (§5).

Cümlədə nida ədatı varsa, ya ondan sonra, ya cümlənin sonunda nida işarəti qoyulur; məsələn:

*Vay! Arı məni vurdu.
Ax, necə keş çəkməli ayyam idi!*

(Sabir)

(Nida ədatından sonra vergül qoyulub-qoyulmaması haqqında §8-ə baxıla).

31

Məzmunlarına görə bəzi cümlələrin bir-iki kəlməsi uca səslə tələffüz edilməlidirsə, belə cümlələrin sonunda nida işarəti qoyulur; məsələn: *Yaşasın kommunizm!*

Cümlədə sürətlə əməl ediləcək əmrlər verilirsə, cümlənin sonunda nida işarəti qoyulur; məsələn: *Vurun, tutun, qoymayın!*

Nida işarəti cümlənin içərisində bulunursa, ondan sonrakı kəlmənin ilk hərfi xırda yazılar (xass isimlərdən başqa). Nida işarəti müstəqil cümlənin sonunda bulunursa, bundan sonrakı cümlənin ilk hərfi böyük [...] yazılır.

Kəşidə

32

İsimdən, ya sifətdən yapılmış xəbəri aydın göstərmək məqsədilə mübtəda ilə xəbər arasında kəşidə (-)³⁹ qoyulur; məsələn:

*Bu – sirət, bu – surət,
bu – qeyrat, bu – ar.*

(Sabir)

İki cümlə, ya iki tərkib bir-birinə oxşadılsa, aralarında kəşidə qoyulur; məsələn:

*Yay gününün yağışı – ər-arvadın savaşı.
(Atalar sözü)*

33

Hamısı (ya *həpsi*) kəlməsinin qarşısında bulunan izahçı kəlmələr ilə onun arasında kəşidə işarəti qoyulur; məsələn: *Dərələr, dağlar, ağaclar – bunların hamısı qarın altında qalmışdı.*

İki şəxsin arasında qonuşma vəqə olursa, hər şəxsin sözləri yeni sətirdə yazılır və qarşısında da kəşidə qoyulur; məsələn:

*– Görmə!
– Baş üstə: yumaram gözlərim.
– Dinmə!
– Mütiəm: kəsərim sözlərim.
– Bir söz eşitmə?
– Qulağım bağlamam.
– Gülmə!
– Pəki, şamü səhər ağlamam.
– Qanma!
– Bacarmam, bəni məzur tut* (Sabir).

34

Qonuşma iki-üç şəxsin tərəfindən yapılırsa, əvvəlcə hər şəxsin adı yazılır, sonra kəşidə qoyulur və kəşidədən sonra onun sözləri yazılır; məsələn:

³⁹ Bu işarəto Şəmsəddin Sami bir yerdə "fariqə", başqa yerdə də "fasio" demişdir. Məhəmməd Rifət də "Xacəyi-lisani-osmani"-də kəşidə kəlməsini işlədir. Biz bu axırkı istilahi qəbul etdik.

Ata – Bu gün məktəbdə nə oldu?

Oğul – Biz seyrə getmişdik.

Qız – Biz 5 saat dərs oxuduq.

Belə hallarda hər şəxsin ilk sözü böyük hərflə yazılır.⁶⁰

35

Bir kəlmə başqa bir kəlmənin lüğəvi mənasını göstərsə, aralarında kəşidə qoyular; məsələn:

*Ləxna – kələm. Təməl – özl. Qamus – lüğət.*⁶¹

36

Bir cümlənin sözləri arasına başqa bir cümlə daxil edilirsə, belə ara cümlənin hər iki tərəfində kəşidə işarəti qoyular; məsələn:

Fil bu yerlərdə – bəllidir – olmaz.

(Səhət)

Qeyd: Ara cümlə alçaq səslə və sürətlə oxunular. Onun hər iki tərəfində də azca durğu yapılar.

Mötərizə

37

Bəzi yazıçılar ara cümləni mötərizə arasında yazırlar; məsələn:

Mələm (cümlə bilir) dövləti-didarına mən.

(Sabir)⁶²

⁶⁰ Kəşidə ilə qovuşdurucu cizgini qarışdırmamalıdır; birincisi durğu işarətidir, ikincisi isə, iki kəlmənin birləşməsinə xidmət edir. Kəşidə işarəti uzun yazılar, qovuşdurucu cizgi isə qısa olmalı, həm də qovuşdurulan kəlmələri bir-birinə yaxın yazmalıdır; məsələn:

Uşaq-muşaq, dəlik-deşik, tez-tez, beş-on manat, Bakı-Batumi neft kəməri və başqaları.

Mətbəə müərtəbləri bu iki işarəti qarışdırırlar. Onun üçün qəzetlərdə istənilməyən yanlışlıqlar törəyir. Bundan sonra yazıçılar da, müərtəblər də məsələnin bu cəhətinə əhəmiyyət verib kəşidəni uzun, qovuşdurucu cizgini qısa yazsalar, bu qədər qarışıqlıq olmaz.

Bu işarəti Şəmsəddin Sami "rabitə" demiş; biz buna vəzifəsinə görə "qovuşdurucu cizgi" dedik.

⁶¹ Bəhs edilən bir məsələnin xüsusi bir cəhəti izah edilirsə, belə izahların əvvəlində qeyd, ya hamı kəlmələri bulunur.

Bəzi yazıçılar bu kəlmələr ilə izahın arasında kəşidə işarəti, başqaları da iki nöqtə qoyurlar; hətta bir nöqtə qoyanlar da var. Bizcə, belə hallarda kəşidə deyil, iki nöqtə qoymalıdır; məsələn: *Qeyd: vergülden sonra böyük hərflə yazılmaz.*

Anlaşılmayan kəlmənin, tərkibin, ya cümlənin mənasını mötərizə içərisində şərh edirlər; məsələn: *Kəndimizə agronom gəlmiş [...]*⁶³

Bəzi kəlmələrin, ya cümlələrin qarşısında mötərizə içərisində sual, ya nida işarəti qoyulur. Birincisi ya kəlmənin mənacə anlaşılmadığını, ya o şeyin harada olduğunu bəlli olmadığını, ya da verilən məlumatın yalan və ya yanlış olduğunu göstərir. Nida işarəti də müəllifin təəccübünü, hiddətini, istehzasını və qeyri bu kibi ruhi hallarını göstərir.

Sayıların, ya haşiyələrin tərtibini göstərmək üçün mötərizənin bəzən ya sol qanadı (xüsusiən ərəb əlifbasında), ya sağ qanadı işlədilir: x), xx), xxx)... 1), 2), 3)...

Bunlardan rəqəmlilərinə, məsələn, "birinci", "ikinci" ... və ulduzlu olanlarını "birinci haşiyə", "ikinci haşiyə" ... deyər oxumalıdır.⁶⁴

Çox nöqtə

38

Cümlənin bir hissəsi, ya bir kəlməsi buraxılmışsa, yerində çox nöqtə qoyulur. Məsələn, *min doqquz yüz... nə uildə...* cümləsində [*– Tərtibçi*] iki rəqəm (30) buraxılmışdır. Nöqtələrin sayı üçdən az olmaz.⁶⁵

Adətən ədəbiyyata yaxışmayan kəlmələr və cümlələr buraxılır və yerinə də çoxlu nöqtə qoyulur.

⁶² Türk sərf və nəhvində ara cümləyə "cümle-i-motərizə" və buna görə cümlənin hər iki tərəfinə çəkilən qövsələrə də "mötərizə işarəti" demişlər. Biz buna yalnız "mötərizə" dedik. "Cümle-i-motərizə" əvəzinə bu "ara cümle" işlədik.

⁶³ Ərəb əlifbasında böyük hərflər olmadığı üçün xass isimlər də mötərizə işarətləri içərisində yazılırdı. Yeni əlifbanın böyük hərfləri olduğu üçün xass isimləri mötərizə arasında yazmağın artıq mənası yoxdur; məsələn:

Doğmuşam o Kazbek kimi uca dağın yanında (Səhət).

Bu cümle ərəb hərfləri ilə yazılıbsa, *Kazbek* kəlməsi mötərizə arasına alınmalı idi.

⁶⁴ Haşiyəyə bəzən müxtəsərcə "ulduz" da deyilir. Haşiyə durğu işarəti deyil; bununla bəhs edilən bir məsələnin xüsusi bir cəhəti səhifənin aşağısında boyan edilir (burada olduğu kimi).

Başqa bir işarət də var ki, ona "paraqraf" [...] deyirlər. Bu işarətlə bir əsərin bağları bildirilir. Şəmsəddin Sami buna "bənd" demiş. Biz də bu istilahi qəbul etdik. Onun şəkli budur (§). İki bir yerdə (§§) qoyularsa, bəndlər deməkdir.

⁶⁵ Çox nöqtə əvəzinə bəzi yazılarda qəsdən, ya səhvən buraxılmış kəlmələrin, ya cümlələrin yerində mötərizə içində "buraxılış" kəlməsini də yazmaq olar. Oxunulması mümkün olmayan kəlmələrin də yerində yenə mötərizə içində "oxunulmadı" kəlməsini yazmaq mümkündür.

Bəzən kəlamın, ya bir şeirin buraxılmış hissəsi nə qədər yer tutarsa, bir o qədər yerdə nöqtələr qoyulur; məsələn:

Ata – Kuçədə tullan, oğul, sənətin olmur, olmasın.

Oğul –

Gündə bir arvad al, boşa, qeyrətin olmur-olmasın.

(Sabir)

Burada atanın sözlərindən ikinci misra və oğlun sözlərindən üçüncü misra buraxılmışdır.

Bir çox sözün yazılmasına imkan tapılmadığı halda, çox nöqtə qoyulur. Nəzmə sığışmayan sözlərin də yerində çox nöqtə işlədilir; məsələn:

Koğan, kağan, boğuşan, öldürən, ölən, azılan...

(T.Fikrət)

39

Müəllif düşüncəsinin nə dərəcədə təsirli və sürəkli olduğunu bildirmək istəyə, bunu çox nöqtə ilə göstərir; məsələn:

Qadın bəklədi, bəklədi, bəklədi!.. Nəhayət, yenə qarlarla, çamurlarla, qasırgıların boğuşa-boğuşa külbəsinə döndüyü zaman... kəndli sönmüş, və qızı... ölmüşdü. (Ə. Hikmət)

Çox nöqtədən sonra səs alçalır, ya yüksəlir. Onunla dəhşət, şübhələr və dəlqinlik və bu kibi ruhi təsirlər izhar edilir.

Çox nöqtə işarəti cümlə üzvləri arasında işlədilsə, ondan sonrakı kəlmənin ilk hərfi xırda yazılar, cümlənin sonuna qoşularsa, yeni cümlənin ilk hərfi böyük yazılar və burada tamam dayanılar.

Dırnaq işarəti

40

Cümlədə başqa bir şəxsin sözləri hərfi-hərfinə olduğu kibi yazılırsa, hər iki tərəfdən dırnaq işarəti arasına alınır və belə cümləyə "özgə sözləri" deyilir. Məsələn: *Anam mənə dedi: "Tez ol, məktəbə get".*

Bu cümlədə ananın oğluna dediyi sözlərdən heç bir şey atılmamış və deyildiyi kibi də göstərilmişdir. Bu cümlənin ilk hərfi böyük yazılar.

Özgə sözlərinin sonunda, ehtiyac varsa, sual, nida, ya nöqtə işarətləri və bundan sonra da dırnaq işarəti qoyulur.⁶⁶

41

İki şəxsin arasında olan danışqıda (§ 34) ya hər şəxsin sözlərini kəşidə ilə, yeni sətirdə göstərməli, ya da hər şəxsin sözlərini dırnaq işarətləri arasına alıb, [birinci] şəxsin sözləri ilə ikinci şəxsin sözləri arasında da kəşidə yazmalıdır:

"Hara getmişdin?" – "Bazara". "Nə aldın?" – "Çörək".

42

Qəzetlərin, jurnalların, ədəbi əsərlərin, cəmiyyətlərin, paraxodların... adları cümləyə daxil edilrkən, dırnaq işarətləri arasına alınır və ilk hərfləri də böyük yazılır; məsələn:

Bu günlərdə "Kommunist" in 2000-inci nömrəsi çıxdı.

"Bahadır və Sona" nı yoldaş Nərimanov yazmışdır.

"Çanaqala" da qəhvə içdik.

43

Bir kəlmə, ya tərkib istəhzalı bir mənada, ya başqa bir xüsusiyyətə işlədilsə, dırnaq arasına alınır; məsələn:

Ancaq "musurman" aşiq olur gül camalına.

(Sabir)

Bilmək nə gərək kim, bu "əlif" dir, bu da "bey" dir.

(Sabir)

Dırnaq işarəti yerli-yerində işlədilmədiyi halda cümlənin mənası tamamilə başqalaşır. Məsələn üçün belə bir cümlə götürək:

Rədd olsun çocuq savadsızlığı cəmiyyəti.

Bu bir cəmiyyətin adıdır, onun üçün dırnaq arasında olmalıdır. Ancaq cümlənin hamısı başdan-baş dırnaq arasına alınsa, guya belə bir cəmiyyətin rədd olunması tələb edilir. Halbuki burada məqsəd dırnaq arasında cəmiyyətin adını göstərməkdir. O cəmiyyətin də düzgün adı belədir:

"Rədd olsun çocuq savadsızlığı".

⁶⁶ Maraqlıdır ki, müəllifin nümunələrində sonuncuya əməl edilməmişdir. Bu gün artıq Azərbaycan yazısında nöqtə və vergül dırnaq işarəsindən sonra qoyulur (Tərtibçi).

Buradakı dırmaq işarəti öz yerindədir.

Başqa bir cümlə götürək:

Nərgisiyə, Veysiyyə bizim klassiklərimiz dedilər.

Bu cümlədə "bizim klassiklərimiz" tərkibi dırmaq arasına alınmayınca, istənilməyən başqa bir məna çıxar. Doğrusu belə olmalıdır:

Nərgisiyyə, Veysiyyə "bizim klassiklərimiz" dedilər.⁶⁷

Bir cür vergül də var ki, yalnız türk dilinə məxsusdur.

Bəzən mübtədə ilə xəbərin, ya mübtədə ilə başqa üzvlərin arasında durğu işarətlərindən biri qoyulmayınca, cümlənin mənası başqadır. Bir cümlə götürək:

Bizim tülkülər haqqında məlumatımız yoxdur.

Bu cümlədə nə demək istənildiyini anlamaq lazımdır. Bu cümlənin iki cürə mənası ola bilər:

1) Tülkülərimiz haqqında məlumatımız yoxdur.

2) Tülkülər haqqında bizim məlumatımız yoxdur.

Birinci mənaya görə heç bir durğu işarətinə ehtiyac yoxdur; amma məqsəd ikinci mənədirsə, o halda *bizim* kəlməsindən sonra bir işarətə; məsələn, vergülə ehtiyac vardır:

Bizim, tülkülər haqqında məlumatımız yoxdur.⁶⁸

Bir neçə başqa misallar daha götürək:

O, cümlənin sonunu dinlədi.

Bu kibi cümlədə mübtədadan sonra durğu işarətlərindən biri qoyulmasa, cümlənin mənası dəyişir.

İstanbul yazıcıları belə hallarda vergüllü nöqtə işarətini işlədirlər. Bu işarəti biz də qəbul etmiş olsaq, yeni hərfilər arasında onun

⁶⁷ Yazının bir parçasına, ya bir cümləsinə oxucuların diqqətini cəlb etmək məqsədilə müəllif bir parçanı, ya cümləni qalın hərfilərlə, ya kursiv ilə yazır (məsələn, *erəb əlifbasında rüqə, şikəstə xətti ilə*). İndiki mətbəələrimizdə bəzən xüsusi xətlər olmadığından, bu kibi parçaları, ya cümlələri dırmaq arasında göstərilir. Halbuki dırmağın vəziyyəti, yuxarıda göstəriləndi kibi, başqadır.

Yeni hərfilərə keçdikdən sonra bu pozğunluğa da artıq yer verilməz. Çünki yeni hərfilərin hər şəklində olduğu kibi, belə hallarda işlədilən kursiv hərfiləri də var; necə ki, misallarımızın diqqət ediləcək yerləri kursiv hərfiləri ilə (girdə yazı xətti ilə) düzülür.

⁶⁸ Hazırda belə qayda yoxdur. Sadəcə olaraq kontekstdən çıxış edib, cümləni düzgün intonasiya ilə oxumaq tələb olunur (*Tərtibçi*).

ağzı üstə çevrilməsi lazım gələcək və bu da sual işarətinə bir az oxşadığından, bəzi hallarda onunla qarışdırılacaqdır. Ona görə biz hələlik belə hallarda da vergül işarətinin işlədilməsinə tərəfdarıq.

Durğu işarətlərinin bəhsi bununla tamam olur.

Aşağıdakı misalların durğu işarətlərini təhlil edin. Hər işarətin nə səbəbə görə qoyulmasını göstərin:

Yox, yazmamam! Amma hələ qoy, yazım.

(Sabir)

Fürsəti fəvriyyəyləməz aqıl, məgər nədən ola.

Dost min işə, azdır; düşməni bir işə çoxdur (Atalar sözü)

[...]

*Bilmək istəmişəm – bayaq demişəm
ki, azadlıqda bən nə etmişəm?*

(Səhhət)

Səy etlə ki, saqqal uzanıb, üç çərək olsun.

(Sabir)

*Deyirəm: "Ay kişi, bir gəl özünə",
bu nə işdir, a kül olsun gözünə!"*

(Sabir)

*Pah!.. nə çoxdur bütün İranda ləqəb:
kimi bəy oldu, kimi xan oldu...*

(Sabir)

Bir matahın dəyəri, istehsalı üçün sərf edilən ictimai-zəruri əmək miqdarı ilə tərif olunur. (Karl Marks)

*İştə soğuş, qorxunc gecədə dumanlı bir qəndilin sönük işığında
bu qadının gözünün bəbəyi (çocuğu), dişlərini qıcırdayaraq, baygın
yadır.* (Ə.Hikmət)

*Şairəm, çünki vəzifəm budur, əsar yazım,
Gördüyüm nikü bədi etləyim izhar, yazım;
Günü parlaq, gününü ağ, gecəni tar yazım;
Bədi bəd, ayrını ayri, düzü hamvar yazım.*

(Sabir)

İMLA

Hər şivənin özünəməxsus bir tələffüzü olduğundan, bir şivədə yazılmış yazılar başqa şivələrin sahibləri tərəfindən asanlıqla anlaşılmır.

Şivə başqalıqlarının hamısına yol verilseydi, təbii ki, yazıda böyük bir dəriyəbəylik əmələ gələrdi. Onun üçün hər mədəni millət özünə bir ədəbiyyat dili yaratmışdır, ya onun yaradılmasına çalışır.

Ədəbiyyat dili canlı şivələrdən birinin, ya bir neçəsinin üzərində yaradılır və qəbul olunmuş şivənin də tələffüzü yazı üçün əsas olur.

Məktəblərdə, teatrlarda, məhkəmələrdə və başqa hökumət məsisələrində yalnız ədəbiyyat dili işlədilər və bütün kitablar, qəzetlər, jurnallar və başqa çap olunmuş əsərlər də hamən ədəbi dilin imlası ilə yazılır. Bütün mədəni millətlər ayrı-ayrı şivələrə yol verməyib, ümumi şivələr üçün bir "süni" dil – ədəbiyyat dili yaratmışlar.⁶⁹

Başqa çarə də yoxdur, çünki hər xüsusi şivənin tələffüzünə yol verilə, güclü bir ədəbiyyat yaradılmaz.

Hər canlı şivənin tələffüzü dəyişidiləy kibi, ədəbiyyat dili də dəyişilir. Bu halda dil ilə imlanın arasında böyük fərqlər əmələ gəlir. Dil çox sürətlə yeniləşir, amma imlanı o sürətlə yeniləşdirmək mümkün olmur.

Ancaq, heç olmasa, hər yarım əsrdə bir dəfə imla qanunları nəzərdən keçirilməli və canlı ədəbi tələffüzə görə də islah edilməlidir. Yoxsa dil ilə yazı arasında uçurum əmələ gələr ki, sonra onun çarəsi asanlıqla da tapıla bilməz.⁷⁰

⁶⁹ Bütün ədəbi dillər, o cümlədən rus ədəbiyyat dili də bir dərəcəyə qədər süniidir (А.И.Томсон. Общее языковедение, стр. 38, 39 и 378).

⁷⁰ Əski zamanlardan bəri imlası dəyişilməmiş ədəbi dillərin hali fəonadır. Məsələn, ingilis ədəbiyyatında qəbul edilmiş tarixi imla əsrlərcə islah edilməmiş, tələffüz iləriləmiş, imla da geridə qalmışdır. Onun üçün də tələffüz ilə imla arasında böyük bir təfəvüt əmələ gəlmişdir.

Yazısı tələffüzündən ayrılmış bir millətin arasında yaşayanlara lazım gəlir ki, ölkənin ədəbi dilini iki kərə öyrənsinlər: bir dəfə tələffüzünü və bir dəfə də yazısını. Tələffüzün tələb etdiyi imla islahı vaxtılı-vaxtımda yapılmazsa, ingilis dilində əmələ gəlmiş bu uçurum başqa dillərdə, o cümlədən türk dilində də əmələ gələ bilər (Məsələn, ingilislər *Shakespeare* yazıb, *Şekspir* oxuyurlar; həmçinin firənglər *beaucoup* yazıb, *boku* oxuyurlar). Tarixi imlaların belə dolanbaclı halları çoxdur (Я.Грот. Филологические разыскания, стр. 589).

Rus dilinin imlası keçirdiyi dövrləri bizim türkcənin də imlası qismən keçirmiş və qismən də keçirəcəkdir, çünki hər ikisinin tarixi gedişləri birdir.

Ərəb dili üçün yaradılmış əlifba türk səslərini yerli-yerində göstərə bilmədiyindən, imlada böyük qarışıqlıqlar törətmişdi.

Sonra ruslar əlifbalarını dəyişdirməyə məcbur olmuşlar və onun üçün də əski əlifbanın imlası ilə yeni əlifbanın imlası arasında böyük təfəvütlər əmələ gəlmişdi. Ancaq rus dili əski əlifbanın əski imlası təsirindən müddətlərcə qurtara bilməmişdi. Onun üçün də rus imlasının bir çox müəmmalı halları məşhur imlaçı Yakov Qrotun zamanlarına kibi yaşamışdı.

Yakov Qrot 1885-nci ildə bəzi imla islahları yapmışsa da, imla nöqsanlarının bir çoxu hələ yenə axırkı zamanlara qədər davam edirdi.⁷¹

Rus imlasının son islahı oktyabr inqilabından sonra yapıldı.

Bugünkü Azərbaycan türkcəsinin imlası ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçərkən bundan iki yüz il əvvəl rus imlasının keçirdiyi dövründə bulunur. İndiki imla pozğunluğunun ən böyük səbəbi, şübhəsiz ki, türk dilinin təbii səslərini pərdələr altında saxlayan ərəb əlifbası olmuşdur. Biz bu əlifbadan xilas olmaq dövründə bulunuruz, ancaq xilas olub qurtarıqdan sonra yenə köhnə əlifbanın imla məsələlərinə yetirdiyi təsirlərdən uzun müddətlərcə qurtara bilməyəcəyik.

Bu xüsusda biz hələ çox az iş görmüşük, daha doğrusu, imla məsələsinə heç uğraşmamışıq; türk dilinin imlaçıları hələ ortalığa çıxamışıqlar; bunu gələcək yapacaqdır. Ona görə türk imlasının müəyyən və qəti qanunlarından hələ danışmaq olmaz.

Odur ki, biz burada imlanın qəti qanunlarını təyin etmək iddiasında bulunmayıb, yalnız əski ərəb əlifbası ilə yazılmış yazıları yeni əlifbaya keçirmək şərtlərindən bəhs edəcəyik. Bu da bir proje surətində təklif edilir. Hərgah bu məsələdə az-çox müvəffəqiyyət qazanmış olsaq, şübhəsiz ki, bununla imla məsələsinin ilk təməlini qoymuş olacağıq.

Yeni əlifbaya keçərkən, Avropa dillərində qəbul edilmiş dörd imla əsaslarından birisini biz də qəbul etməliyiz. Türk dilinə ən

⁷¹ Д.Н.Ушаков. Русское правописание, стр. 54-59.

əlverişli olan fonetik (sövti) əsasıdır. Biz burada o əsasın üstünlüyündən bəhs açmayacağıız. Çünki Türköloji Qurultayının türk dili üçün fonetik əsasını qəbul etdikdən sonra belə bəhslərə artıq lüzum qalmır.⁷²

Deməli, yeni əlifba ilə yazılacaq türkcənin imlası fonetik üsulu üzərində qurulmalıdır. Belə olduğu halda əski yazılar ilə yeni yazıların arasında böyük-böyük fərqlər törəyəcək, çünki türk səslərini ərəb hərfləri ilə göstərmək mümkün olmadığından, əski türk yazıları həqiqi tələffüzdən uzaqlaşmışdır.

Burada bir çətinlik varsa, o da gələcək nəsil üçün deyil, ömrünün köhnə hərflərlə keçirmiş şəxslər üçündür.

Həqiqətən, köhnə adətdən, köhnə imladan ayrılmaq çox çətin, hətta alimlər üçün də zor bir işdir. Məsələn, əski alman imlasını pozub, fonetik əsası ilə yeni imla yaradan məşhur Qrim bu yolda çox çalışdı, ciddi dəyişmələr yaptı, ancaq ömrünün çox hissəsini əski imlalı yazılarda keçirmiş olan bu alim təklif etdiyi yeni imlanı sonrakı yazılarında tamamilə tətbiq edə bilməmişdi: bir kəlməni gah yeni və gah da əski [şəkildə yazmışdı]. Bu başqalıqlar onun yazdığı [hər] bir səhifədə, hətta bir sətirdə belə müşahidə edilirdi.⁷³

Ona görə çox təəccüb[lü] deyil ki, ömürlərini ərəb əlifbası yazıları ilə keçirmiş yazıçıların yeni hərflərlə yazdıqları yazılarında fərqlər, hətta bəzən ciddi itxilaflar belə müşahidə edilir.

Ancaq yalnız yeni əlifbaya alışmış olan nəsil üçün belə bir hal törəyə bilməz, çünki yeni əlifbanın qaranlıq bir cəhəti qalmamışdır.

Tarixdən bizə məlumdur ki, keçərgi dövrlərin törətdiyi pərişanlığı sonrakı dövrlər düzəltmişdir. Ona görə bugünkü başqalıqlardan qorxmamalıdır.

Türk dilində türk kəlmələrindən başqa ərəb, fars və indiki mədəni millətlərin kəlmələri bulunduğundan, bu fəslə biz üç hissəyə ayırdıq: birinci hissədə xalis türk kəlmələrinin imlasından, ikincisində ərəb kəlmələrinin və üçüncüsündə [başqa] əcnəbi kəlmələrin imlasından bəhs ediləcəkdir.

⁷² Первый Всесоюзный тюркологический съезд, стр. 404.

⁷³ Я.Грот. Филологические разыскания.

Türk kəlmələrinin imlası

Fonetik üsulunun əsası tələffüzdür. Ona görə əski yazıların səhvlərini tələffüz vasitəsilə düzəltməlidir. Ancaq hansı tələffüzü nəzərdə tutmalıdır?

İndiki halda məktəblərin təsiri ilə orta bir tələffüz əmələ gəlir (daha doğrusu, əmələ gəlməyə başlamışdır). Bu tələffüz nə Bakı tələffüz[ü]dür, nə Gəncə, nə Şəki... Bir qədər qərb tələffüzünə məildirsə, İstanbul tələffüzü də deyil. Onun siması get-gedə aydınlaşır. Məktəblərdən başqa, qəzetələr və kitablar da məsələnin aydınlaşdırılmasına kömək edir. Təəccüb[lü] deyil ki, bu tələffüz və onu göstərəcək fonetik xüsusiyyətlər hələ indiyə kimi aydınlaşdırılmamışdır. Rus dilinə iki yüz ildən artıq əmək sərf edildiyi halda, professor Tomsonun iddiasına görə, rus ədəbiyyat dilinin fonetik təsvirləri, saitələrin və samitələrin tələffüzü hələ tamamilə aydınlaşdırılmamışdır.⁷⁴

Azərbaycan imla konfransında qərara alındığı üzrə, türk dilinin imlası Qarabağ, Gəncə, Qazax və Şirvan ləhcələrində yazan türk ədiblərinin (M.Fətəli və qeyri) və Azəməşrin bu gün işlətdiyi orta ədəbi dil üzrə qurulacaqdır.

1

Türk kəlmələrinin beş cür hecası var:

- a) tək saitəli heca (*a-ta* kəlməsinin ilk hecası *a* kibi);
- b) samitə və saitəli heca (*a-ta* kəlməsinin son hecası *ta* kibi);
- c) saitə və samitəli heca (*aş, əl, üç...* kibi birhecalı kəlmələr);
- ç) iki samitə arasında bir saitəli heca (*baş, qol...* kibi);
- d) saitənin önündə bir və sonunda iki samitəli heca (*türk, bürk, kürk, dörd...* kibi birhecalı kəlmələr).

Bu beş növdən başqa, türk kəlmələrində ayrı cürə heca yoxdur.

Kəlmələrdə bu hecalar bir-birinə rast gəldikdə, iki samitənin bir-birinə yanaşması mümkün olur (məsələn, *qon-şu, baş-maq...* kəlmələrində olduğu kibi).

Amma üç samitə[nin] bir araya toplaşması mümkün deyil. Ona görə farslardan və başqalarından alınmış *dast-mal, dastgah* kibi

⁷⁴ А.И.Томсон. Общее языковедение, стр. 35, 172.

kəlmələrdə bir araya toplaşmış olan üç samitenin biri atılaraq, *das-gah* (*daz-gah*), *das-mal*... surətində tələffüz edilir. Yeni hərfələrlə də belə yazılmalıdır: *dəsmal*, *dəzga*.

Ancaq bəzi türk kəlmələrinin damarına ədat qoşulsunsa, üç samitenin bir arada toplanışı müşahidə edilir; məsələn, *börk-çü*, *kürk-lü* kəlmələrində olduğu kibi.

Lakin damarilə ədatında dörd samitə bir araya toplanmış heç bir türk kəlməsi tapılmaz. Onun üçün elə başqa dillərdən alınmış kəlmələrdə bu dörd saitədən biri, ya ikisi türk dilində tələffüz edilməz; məsələn, *mundştuk* kəlməsinin türkcə müdəvil tələffüzü "müştük"dür. Burada iki hərf tələffüz edilməyir. Yazıda da belə yazılmalıdır.

2

Türk kəlmələrinin ilk hecasının başında iki saitənin tələffüzü müşahidə edilməz.

Əcnəbi kəlmələrinin ilk hecasında iki samitə olduqda, ya kəlmənin başına bir saitə qoşulur (məsələn, *скала*, *скелет* əvəzinə *iskala*, *iskelet* surətində tələffüz edilir və yazılar), ya da samitələrin arasına bir saitə daxil edilir: *князь* = *knyaz* kibi.

Etiraf etməlidir ki, *tramvay*, *xronik*... kibi bir çox əcnəbi kəlmələri yeni hərfələrlə də iki samitə yazılır. Bu məsələ tamamilə aydınlaşdırılmışdır, ancaq, zənnimizcə, əcnəbi kəlmələrinin ilk hecasını olduğu kibi saxlamalıdır, çünki bunun Avropa lüğətlərində kəlmə axtarır-tapmasına böyük yardımı var.

Hər halda türk kəlmələrində olduğu kibi, ərəb kəlmələrində də ilk hecadə iki samitə olmur. Ərəblər belə kəlmələri özgələrdən alıb ərəbləşdirirən ya kəlmənin başına bir həmmə qoşmuşlar (məsələn, *Platon* = *Əflatun* *افلاطون* surətində olduğu kibi), ya da bir hecadan iki heca yaratmışlar: *Fəlatun* *فلاطون* kibi).

3

Şəddəli samitələr, yəni iki dəfə tələffüz edilən əkiz samitələr türk kəlmələrinin yalnız daxili hecalarında müşahidə edilir: *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz*, *əlli*, *saqqal*, *toqqa*... kəlmələrində olduğu kibi. Türk kəlmələrinin başında və sonunda şəddəli səslər eşidilmir. Ona görə

dall (دال), *zarr* (ضار), *məqarr* (مقر), *müzirr* (مضر) kibi son hecaları şəddəli olan ərəb kəlmələrinin tələffüzü türkcədə çətinlikdir.

Qəbban (قبان), *sərrışta* (سرشته) kibi bəzi şəddəli ərəb və fars kəlmələri türk dilində əkiz səslərdən birini itirib, kütlə tərəfindən *qapan*, *sərrışta*... surətində mənimlənilmişdir.

Bəzən əkiz səslərdən biri tələffüzə başqalaşmışdır: *hamal* *همال* – *hambal*, *müşəmmə* *مشمع* – *müşəmbə*... surətində olduğu kibi.

Lakin *məzənnə* *مزننه*, *albatta* *البته* kibi bir sıra yenə şəddəli ərəb kəlmələri var ki, tələffüzləri ixtilaflıdır; həm "məzənnə", "albatta", həm də "məzənda", "albəda" deyənə var. Belə ixtilafı hallarda biz ərəb tələffüzünə tərəfdarıq. Şəddəli ərəb kəlmələrinin türk dilindəki tələffüzü hələ tamamilə aydınlaşdırılmamışdır.

4

Türk kəlmələrinin hecalarında əkiz saitələr bəzəndə olmaz (*Kaan* kəlməsindən başqa ki, bu da *xakan* kəlməsindən başqalaşmışdır).

Yalnız əkiz saitələr deyil, hətta müxtəlif saitələr də türk hecalarında bir-birinə yanaşırlar. Onun üçün türk dilinə daxil olmuş ərəb və Avropa kəlmələrindəki iki saitənin biri ya atılır, ya samitəyə döndərilir. Məsələn, *قاعد* *qaida*, *فايده* *faida*, *طائفه* *taifa*, *фаятон* *faeton*... kibi kəlmələrin türkcə tələffüzü *qayda*, *faida*, *taifa*, *faeton*... surətində olmalıdır.

Ancaq bir çox ərəb kəlmələri də var ki, hecalarında iki saitə tələffüzü hələ davam edir; məsələn, *معارف* *maarif*, *مطبات* *matbuat*, *قناة* *qanaat*, *مؤسسة* *müəssisə*, *مؤالية* *müalica*... kəlmələrində olduğu kibi.

5

Qalın saitələrin təsiri ilə türk kəlmələrinin hecaları qalınlaşır və incə saitələrin də təsiri ilə incələşir. Onun üçün də türk kəlmələrinin ilk hecası qalın olsa, başqa hecaları da qalınlaşdırır, incə heca da kəlmənin bütün hecalarını incələşdirir.

Azərbaycan[can]ın indiki tələffüzünə görə qalın saitələr dördür:

a (*at* kəlməsində olduğu kibi);

ı (*qış* "–");

o (*qoç* "–");

u (*uzun* "–").

İncə saitləri də beşdir:

- ə (ət kəlməsində olduğu kibi);
- e (beş “-”);
- i (it “-”);
- ö (göz “-”);
- ü (üç “-”).

Türk dilində işlədilən bir çox ərəb və fars kəlmələrinə ahəng qanunu təsir etmişdir: *adam, xoruz, bostan, kürsü* kəlmələrində olduğu kibi.

Ərəb və fars kəlmələri gah ilk hecalarına görə ahəngləşir (راحت *rahat*, ترازو *tərazi* kəlmələri kibi), gah orta hecalarına görə (ظرافت *zarafat*, درواز *darvaza* kəlmələri kibi), gah da son hecalarına görə (halva *halva*, باقال *baqqal* kəlmələri kibi).

Lakin bir çox ərəb və fars kəlmələrinin bütün hecaları tamamilə ahəngə tabe olmur; məsələn, *insan, iclas, idarə...* kibi kəlmələrdə qalın və incə hecalar vardır. Damarlara qoşulan ɔdatlar ahəngə tabe olub, sözün son hecasına uyduur. Damarın son hecası qalın olsa, qoşulan ɔdat da qalınlaşır, incə olsa, incələşir; məsələn, *ehsan-lar, idarə-lər...* kəlmələri kibi.

Hecları ahəngləşə bilməyən xalis türk kəlmələri də var. Ancaq bunların miqdarı çox azdır və belə kəlmələrin tələffüzləri də ixtilaflıdır. Bir yerdə *ilan, ildiz* və başqa yerdə *ylan, yulduz (ulduz, yıldız)* deyənlər də var. Yəqin ki, gələcəkdə ikinci tələffüz qələbə çalacaqdır.

6

Azərbaycan ləhcəsində bu aşağıdakı iyirmi dörd samitənin tələffüzü müşahidə edilir:

b, c, ç, d, f, g, h, y, q, l, m, n, ɲ, p, k, g, r, s, t, v, x, z, c, ş.

Bu samitələrin iyirmi ikisi türk kəlmələrinin başında, ortasında və sonunda eşidilir; yalnız sağır nun (ɲ) və [c] samitələri kəlmə başında işlədilməz (zaten [c] samitəsilə bulunan *candarma, civə...* kibi kəlmələr başqa dillərdən alınmışdır).

Azərbaycan ləhcəsində [x] samitəsinin aydın tələffüzü var: *Şamaxı, Naxçıvan, Nuxa, Xırdalan, Xaldan, Xaçmaz, Xudat [...]*

Xanabad... kibi xass isimlərdə olduğu kibi, *qax, qaxac, xəşil, xəngəl* kibi cins isimlərində də eşidilir. Ona görə bu samitəni tərk edib, hər yerdə [k] samitəsilə əvəz etmək olmaz: hər ikisinin yeri var. Ancaq hər birinin yeri hələ tamamilə qərarlaşdırılmamışdır.

Bundan əlavə, qədim zamanlarda [r] samitəsilə başlanan kəlmələrin önündə bir saitə qoşulardı; məsələn, *riştə, Rüstəm...* kibi kəlmələr *əriştə, Urustam* surətində tələffüz edilirdi; amma indi *rus, roman, rum...* kibi yüzlərcə Avropa kəlmələrini aldığımız kibi yazırıq və eləcə də tələffüz edirik (Bəzən [r] samitəsilə [l] samitəsi bir-birinin yerini tutur: *zərər – zəral* kibi. Ancaq fonetik sahəsində müşahidə edilən bu kibi səs dəyişmələri ilə bizim işimiz yoxdur. Bu bir başqa məsələdir).

7

Türk kəlmələri tərif edildikdə, sonlarında bulunan [q], [k], [t], samitələri dönüb [ğ], [g], [d] kibi tələffüz edilir; məsələn: *çanaq – çanağı, inək – inəgi (inəyi), dört – dördü*.

Buna türk qramerlərində “qəlb qanunu” deyirlər. Bunu biz ərəb və fars kəlmələrinə də tətbiq edə bilərik; məsələn: *tabaq – tabağı, zənbərk – zənbərgi*.

Ancaq *tabaq, zənbərk, varaq, mancanaq* kibi kəlmələrin iki cürə – həm qalın, həm də incə tələffüzləri var. Məsələn, *منطق* kəlməsini bir yerdə “məntiq”, başqa yerdə də “mantıq” kibi tələffüz edirlər. Zənnimizcə, qəlb qanununu yalnız qalın tələffüzə tətbiq etmək olar. Hər halda bu məsələ hələ aydınlaşdırılmamışdır.

Bir də bəzi türk kəlmələri tərif edilirsə, damarın son saitəsi düşür; məsələn: *burun-burnu, qarın-qarnı*.

8

Bəzi kəlmələr var ki, tələffüzləri ixtilaflıdır; məsələn: *yürək – ürək, yulduz – ulduz, yüzük – üzük, tavıq – toyuk – toyuq, savıq – sağıq – soyuq, davşan – dovşan* və başqaları kibi.

Belə hallarda, bir tərəfdən, kəlmənin iştiaqına diqqət etməli və digər tərəfdən də, hansı tələffüzün artıq şöhrət qazanmasını nəzərdə tutmalıdır. Bu iki cəhətə görə *yürək, yulduz, yüzük, toyuq, soyuq, dovşan...* surətindəki imlaya üstünlük verməlidir.

Ərəb kəlmələrinin imlası

Türkcədə işlənən və mənimsənilmiş ərəb sözləri türkcənin tələffüz qanunlarına tabe olmalıdır, necə ki, başqa dillərdə belə olur. Bu xüsusda professor Uşakov belə yazır:

"Əcnəbi kəlmələr onları qəbul edən dilin təsiri altına düşür. Başqa təbir ilə, dilin məxrəci qanunları qəbul edilmiş əcnəbi kəlmələrinə də sirayət edir... Bu minval ilə özge kəlmələri get-gədə dilin öz malı olur və bəzən xüsusi məlumat əldə olmayınca, haman kəlmələri öz kəlmələrimizdən təfrik edə bilməyiriz. Məsələn, *молоко, хлеб* kəlmələrinin almancaadan alınmasını, yəqin, heç kəs təyin edə bilməz".⁷⁵

Başqa dillərdə olduğu kibi, türk dilində də belə olmalıdır, yəni türk dilinə məxsus olan səslerin tələffüzü ərəb kəlmələrinə də sirayət etməlidir.

1

Ərəb kəlmələrini yeni hərfilə yazarkən ع, ظ, ط, ض, ص, ذ, ح, ث hərfilə yazılan kəlmələrin türk dilindəki tələffüzləri nəzərə alınmalı və o tələffüzə müqabil hərfilə də yazılmalıdır.

Məzkur hərfilə götürülmüş kəlmələrin bəzələrinin tələffüzləri dəyişilmişdir. Məsələn, *مخت, ميراث, متقب, خنثا, هذيان, خضر* kibi kəlmələrin camaat arasındakı tələffüzü *müxənnət, mirat, matqab, xınta, hədyan, Xıdır* surətində olmuş [dur].

Bəzən ع hərfi tamamilə tələffüz edilmir, məsələn, معرفت *şam, معرفت* mərfət kəlmələrindəki kibi. Bəzən ع hərfi [h] kibi tələffüz edilir; məsələn, طمع *tamah, متاع matah, فعله fəhlə* kəlmələrində olduğu kibi. Bəzən kəlmənin tələffüzü iki hissəyə ayrılır, belə halları apostrof işarətilə göstərilir; məsələn, مسعود *mas'ud, معلول mas'ul* kəlmələrində olduğu kibi (Apostrof barəsində ayrıca bəhs ediləcək).

Bir çox türk kəlmələri ط hərfi ilə yazılır, amma [d] samitəsilə tələffüz edilir; məsələn, طرغر *doğru, طرلى dolu, طغنه dalğa, اطة ada*, *oda* kəlmələri kibi. Bütün belə kəlmələrin yazıları tələffüzlərinə görə olmalıdır.

Mənalari başqa, amma tələffüzləri bir olan bir neçə cüt kəlmələr var; məsələn:

صواب - ثواب, *savab*,
اسم - اسم, *isim*,
ترتيب - ترتيب, *tartib*,
عرش - عرش, *arş* və başqaları.

Belə kəlmələrin hər ikisi yeni hərfilə yazıldığı halda, hansı kəlmənin yazısı nəzərdə tutulduğu belli olmur. Ancaq bu kəlmələrin əvvəlciləri kütlə tərəfindən mənimsənilmişdir. Ona görə [ikinci] kəlmələrin türk dilində işlənməsinə heç ehtiyac yoxdur.

2

Ərəb kəlmələrinin şəddəli hərfiləri, əvvəlinci hissədə zikr edilmiş kibi, tələffüzlərinə görə iki dəfə yazılmalıdır; məsələn, *Cabbar, Səttar* kəlmələrində olduğu kibi.

3

Ərəb kəlmələrində "hürufi-şəmsiyyə" deyilən ر, ز, د, ث, ت, ب, ه, ح, ط, ظ, ض, ص, ش, س, ز, ن hərfilərinin qarşısında "əlif-lam"lar tələffüz edilməz və haman hərfilə də şəddəli oxunur. Belə ərəb kəlmələrinə rast gəldikdə, tələffüz edilməyən əlif-lamlar atılacaq və şəddəli hərfilə də iki dəfə yazılacaq; məsələn, *Nəsrəddin, Əbdürrahim* kəlmələrində olduğu kibi.

4

Tənvinli ərəb kəlmələri tələffüzlərinə görə yazılacaq:

- iki fəthəli tənvin *ən* kibi;
- iki kəsreli tənvin *in* kibi;
- iki zəmməli tənvin *ün* kibi;

Türk dilində ən çox işlədilen tənvin birincisidir: *nisbətən, zə-tən, məsələn* kəlmələri kibi.

Bəzi kəlmələr də var ki, bu qanundan çıxıb, tələffüzə tabe edilir; məsələn, عادت *adətə, عجا acəba, غالبا qaliba...* kibi.

5

Bəzi ərəb kəlmələrinin məmdu həcaları məksur (yəni gödək) tələffüz edilir; məsələn: عريض *arza, خزينة xəznə, جريمة cərmə, بيشمان peşman*. Bu sözləri yeni hərfilə beləcə də keçirməlidir.

⁷⁵ Д.Н. Ушаков. Краткое введение в науку о языке, стр. 125.

İmlanın faydasına olaraq, ərəb nisbətlerini, izafələrini və cəmlərini buraxıb, türkçəsi ilə əvəz etməli; məsələn, هراتی, رازی, بغدادی kibi nisbətlər əvəzinə *Bağdadlı, Heratlı, Reyli, Tehranlı...* kibi türk nisbətlerini işlətməlidir.

Müəf ilə müzafileyhin yerləri dəyişdirilməlidir; məsələn, *Qutbi-şimali* yerinə *Şimal qutbu* yazmalı.

Mümkün olduğu halda, bunları tərcümə etməli; məsələn, *Bahri-siyah* əvəzinə *Qara dəniz*.

Üdaba, fünün, şüara... kibi ərəb cəmləri əvəzinə *adiblər, fənlər, şairlər...* kibi türk cəmlərini qərarlaşdırmalıdır.

Ancaq *övlad, təbə, əmələ, ibad, ətraf, əlvan, əhval* kibi iyirmi-otuz kəlmə var ki, ərəbcə cəmdirə, türkcə müfrəd yerinə işlədilir. Lakin türk dilinin saflığını pozan dərəcəyəliyin ən böyüyü ərəb məsdərlərinin müxtəlif bəbləri olmuşdur. Demək olar ki, ərəb məsdərlərinin məşhurları və qeyri-məşhurları tamamilə türk dilinə daxil edilmişdir. Şəmsəddin Saminin qamusunda ərəb bəblərinin hər növü göstərilmişdir; məsələn, *yaqin* kəlməsini bilmək kifayət deyilmiş, haman kəlmənin *ايقان, يقين, tayəqqün* formalarını da bilmək lazım imiş!..

Bu bəblərdən baş çıxarmaq üçün ərəb dilini ən incə cəhətlərinə kimi öyrənməlidir. Ancaq dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun içərisinə soxulmuş əcəbi kəlmələri o dilə tabe olmayıb, başlı-başına və öz qanunları ilə yaşasın. ərəb kəlmələrinin bu imtiyazlığı gərəkləşdirilsin ki, türk dili qrammerinin bir çox çətinlikləri və o cümlədən də imla məsələsi aydınlaşdırıla bilsin.

[Başqa] əcəbi kəlmələrin imlası

ərəb kəlmələrindən başqa, türk dilinə indiki bir çox Avropa kəlmələri də qəbul edilir. Şübhəsiz ki, türklər Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşdıqca, Avropa kəlmələrinin sayı daha da artacaqdır.

Ancaq bu yeni kəlmələrin də imla qaydaları imdidən qərarlaşdırılmazsa, bu əcəbi kəlmələri də vaxtilə, ərəb kəlmələri kibi, türk dilində xüsusi imtiyazlar qazana bilər.

1

Avropa dillərindən alınan kəlmələrin yazısına deyil, tələffüzünə diqqət etməlidir, çünki o dillərin, xüsusən fərəng, ingilis

(bəzən alman və rus) dillərinin imlası tarixi olduğundan, indiki halda o dillərdəki kəlmələrin yazıları ilə tələffüzləri arasında böyük fərq əmələ gəlmişdir. Məsələn, ingiliscənin lüğətində hər kəlmənin qarşısında tələffüzü göstərilməzsə, əcəbələr, bəlkə, ingilislərin də öz lüğətlərindən asanca istifadə etmələri çətinləşir.

Bundan əlavə, bəzi Avropa kəlmələrində bəzi hərflər yazılır, amma tələffüz edilməz. Belə kəlmələri türk dilinə qəbul edərkən, tələffüz edilməyən hərfləri yazmamalıdır.

2

Alınacaq kəlmələrin tələffüzləri müxtəlifdirsə, bunların türkçəyə tərcüməsi mümkün olduğu halda, tərcümələrinə qane olmalıdır (hərgah bu tərcümələr əvvəlcədən türkcədə qərarlaşmışlarsa); məsələn:

*Sivilizasyon – sivilizasiya əvəzinə mədəniyyət;
Koloni – kolonia əvəzinə müstəmləkə;
İroni – ironia əvəzinə istehza və başqaları kibi.*

3

Tərcüməsi mümkün olmayan kəlmələrin yalnız damarları qəbul edilmişdir. Həmin damarlara sözyapıcı şəkicliyi qoşmaq ilə bir sıra yeni kəlmələr yaratmaq mümkündür.

4

Bir kəlmənin bir neçə dildə müxtəlif yazısı və tələffüzü varsa, o kəlmənin hansı dildən alınmasına diqqət verməli və o dildəki tələffüzünə görə türkcəyə qəbul etməlidir.

5

Qəbul olunacaq Avropa kəlmələrinin heca quruluşuna diqqət edilməlidir; bunların hecaları türkcənin hecaları kibi qurulmuşsa, dəyişilməksizin qəbul edilməlidir. Ancaq kəlmənin ilk hecasında böyük dəyişdirmələr törətməməli ki, lüğətlərdə belə kəlmələri axtarıb-tapmaq işi çətinliyə uğramasın. Başqa hecaları türk dilinin tələfinə görə bir qədər dəyişdirmək mümkündür.

Rus əlifbasında [ü], [ö], [h] kimi səslərin hərfliyi olmadığından, əcnəbi kəlmələrini alırken, belə səslərə rast gəldikcə, onları atıb, öz dillərindəki səsləri ilə əvəz etmişlər. Belə kəlmələri türk dilinə daxil edirkən, hansı dildən götürülməsinə diqqət etməli və o dildəki tələffüzə görə də qəbul etməlidir.

Bir kəlmənin ixtilafli tələffüzləri varsa, o tələffüzlərdən hansı türk dilindəki ahəng qanununa uyursa, onu qəbul etməlidir. Məsələn, firənglərin *album* surətində tələffüz etdikləri kəlməni ruslar *al-bom* surətində tələffüz edirlər. Axıncısı ahəngə mütəbiiq olduğundan, türkcəyə o surətdə qəbul etməlidir. Beləcə almanca *masskerad* və firəngcə *maskarad* tələffüzlərindən türkcəyə yalnız firəngcəsi uyğundur.

Rusların ədəbi dilində vurğusuz "o" hərfi [a] kimi tələffüz edildiyindən, bu hal rus dilindəki əcnəbi kəlmələrində də təsir etmişdir. Məsələn, *konduktor*, *komandor* kimi kəlmələri ruslar *kanduktor*, *kamandor* surətində tələffüz edirlər. Bu kimi əcnəbi kəlmələrini türk dilinə qəbul edərkən, "o" hərfi yazmalı və [o] kimi də tələffüz etməlidir. Xalis rus kəlmələrinə gəlincə, yenə "o" hərfi ilə yazmalı və yazıldığı kimi də tələffüz etməlidir.

Bir tərəfdən *Bizans*, *simbolizm*, *barbarizm*, *alfabet*... surətində, o biri tərəfdən də *Vizantiya*, *simvolizm*, *varvarizm*, *alfavit*... surətində, yeni bezi kəlmələr bir dildə "b" hərfi ilə və o biri dildə "v" hərfi ilə yazılır. Belə kəlmələri türk dilinə daxil edirkən, onların hansı dillə mənsub olduğuna, imla və tələffüzünə diqqət etməlidir.

Xarakter – *karakter* kimi kəlmələri "x", ya "k" hərfi ilə yazmaq məsələsi də kəlmənin hansı dildən qəbul edilməsinə bağlıdır.

Don Kixot – *Don Kişot* kimi kəlmələrdə "x", ya "ş" yazmaq məsələsi də belədir.

Tans – *dans* kimi kəlmələri "t", ya "d" hərfi ilə yazmaq məsələsi də yenə o cürə həll edilməlidir.

Əcnəbi kəlmələrində "q", ya "k" yazmaq məsələsi türkcənin ahəngi ilə həll edilməlidir. Məsələn, *atak* və *kilo* kəlmələrini firənglər *attaque* və *qilo* surətində yazırlar. Yeni hərfliyə əvvəlcisini ahəngə görə *atak* və ikincisini də *qilo* surətində yazmalıdır.⁷⁶

Türk dilinin vurğusu kəlmənin sonunda qərarlaşır. Bu üsulu əcnəbi kəlmələrində tətbiq etmək üçün haman kəlmələrin son hecasını qapamaq, yəni samitəli hərfi bağlamaq lazım gəlir. Məsələn, *program*, *famil*, *kontor*... kəlmələri kibi.

Ancaq belə kəlmələrin sonunu rus dilində açıq hecalı, yəni saitəli qəbul etmişlər. Buna ümdə səbəb haman kəlmələri rus dilində müənnəs şəklində salmaq məqsədidir, çünki o kəlmələr firəng dilində müənnəs cərgəsində bulunurlar. Biz də belə kəlmələri qapalı hecalarla qəbul etmiş olursaq, vurğu məsələsində pozğunluq əmələ gəlməz.

Bəzi kəlmələr var ki, tələffüzləri dillər arasında ixtilafıdır. Məsələn, rus dilində *ayrologiya*, *türkologiya*... deyilirsə, firəngcədən *ayroloji*, *türkoloji* surətində tələffüz edilir. Hər iki tələffüzün son hecaları saitəlidir. Ancaq firəngcənin vurğusu türkcə-ninki kibi son hecadə olduğuna görə firəng tələffüzünə üstünlük verməlidir.

Avropa, *Asiya*, *Almaniya*, *Rusiya*, *Türkiyə* kimi ölkə adları beləcə də yazılmalıdır, çünki əskidən bəri belə qəbul edilmişdir.

Finlandiya, *İrlandiya*, *Şotlandiya*... kimi ölkə adlarının axırlarında *land* "stan" mənasında olduğundan, bu sözləri *Finland*, *İrland*, *Şotland*... kimi yazılmalıdır.

Şərq dillərindən Avropa dillərinə keçmiş kəlmələrin imlaları Şərqdəki tələffüzə görə qurulmalıdır. Məsələn, *Alep*, *Alexandret*, *Avisen*, *dragoman*, *kiosk* kimi kəlmələrin səhih imlaları *Hələb*, *İsgəndəriyyə*, *İbn Sina*, *tərcüman*, *köşk* surətində olmalıdır.

⁷⁶ 1930-cu ilin yazısında "ka" və "ke" hərfliyi bu cür fərqləndirilmişdir (*Tərtibçi*).

Avropa ölkələrinin hər birinə məxsus olan dağ, çay, şəhər... adları hansı ölkədən götürülsə, o ölkənin tələffüzünə görə yazılmalıdır.

Rus və Avropa kəlmələrində **u** (ts), **ıı** (şş) kibi səli samitələrə rast gəldikdə, türkcənin tələbinə görə iki samitənin biri tələffüz edilmir: *sansor, konsert*... sözlərində olduğu kibi. Yeni hərfələrlə də belə yazılmalıdır.

Amma fəmillərdə təsadüf olunan "ts" və "şş" olduğu kibi saxlanmalıdır; məsələn: *Qerctseney, Şşerba*... və qeyriləri.

Kəlmədə bir samitənin saitədən aralı tələffüz edilməsini göstərmək üçün hamam samitənin qarşısında xüsusi bir işarətin göstərilməsinə ehtiyac görülür. Belə bir işarətə avropalılar "apostrof" (heca ayrığı) deyirlər. Apostrof işarəti ümumiyyətlə ərəb kəlmələrində işlədilir; məsələn: *كان Kan'an, فرعون fir'on, ماسو mas'ul*... kəlmələri kibi.

Apostrof işarəti, bəzən kəlmənin mənasını dəyişdirir; məsələn: *quran* və *Qur'an*. Türk kəlmələrində apostrof işlədilməz.

Buraya qədər imla məsələsi müxtəmərcə göstərildi. Bunun nəticəsi olaraq, bu aşağıdakı əsasları həmişə nəzərdə tutmalıdır:

I. Tamamilə türkcləşib, türk kütləsinin mənimsədiyi kəlmələri kütlə tələffüzünə görə yazmalı; məsələn: *maqab, istiftah, istifağ*... kibi kəlmələri kütlə *matqab, süfta, sıftağ* surətində mənimsəmişdir. Yeni hərfələrlə də belə yazılmalıdır. Fəqət ədəbiyyatda işlədilən bir çox kəlmələr var ki, hələ kütlənin malı olmamışdır. Elə kəlmələrin imlasını mətninə görə yazılmalıdır. Məsələn, *منطقه, كتله, محاربة* ... kibi kəlmələri *məntəqə, kütlə, müharibə, nəhayət* surətində yazılmalıdır.

II. Ərəblərdən və başqa millətlərdən aldığımız kəlmələrin türkcləşdirilməsi, ya ahəngləşdirilməsi iki-üç cürə mümkündürsə, bunun hansı mətninə yaxındırsa, imlaca onu qəbul etməlidir; məsələn, *کاغذ* kəlməsinin *kağaz, kağad, kağız* kibi surətlərinin hər birini

qəbul etmək olar, ancaq *kağız* surəti mətninə yaxın olduğu üçün ona üstünlük verilməlidir.

III. Ümumiyyətlə, əcəbi kəlməsinin ahəngləşdirilməsinə çalışılmalıdır. Burası mümkün olmadıqda, əslinə görə yazılmalıdır; məsələn: *idarə, risalə, iqbal*... kəlmələri kibi.

IV. Bəzi əcəbi kəlmələrini Azərbaycanda bir cürə, başqa türk elləri arasında da başqa cürə tələffüz edirlər. Bu tələffüzlərin hansı türk ahənginə müvafiqdirsə, onu qəbul etməlidir; məsələn, *بولت, لوحه, شوكت*... kəlmələrini *dövlət, şövkət, lövhə* surətində yazılmalıdır.

V. Azərbaycan kəlmələrinin imlası öz tələffüzünə görə yazılmalıdır və bu tələffüzü yerli camaatdan eşitməli və öyrənməlidir. Bir şəhərin, ya bir kəndin ətrafındakı dağların, çayların... adlarını hamam kəndin, ya şəhərin tələffüzü ilə işlətməlidir. Mətbuatda *Şəm-kir-Şamxor-Şəmkur, Xurdalan-Xırdalan* surətlərini yazanlar var. Bunların hansı düz və hansı yanlış olduğunu kəsdirmək üçün şəm-kirlinin və xırdalanlının tələffüzünə diqqət etməlidir.

VI. Başqa türklərdən alınmış kəlmələri işlətdikdə yenə hamam xalqın tələffüzünə diqqət verməlidir. Məsələn, *اورمان, قوللانماق, اوفاق - توفك*... kibi kəlmələrin Anadolu tələffüzü *orman, kullanmak, ufak-tüfək*...dir.

VII. Bir kəlmənin əski və yeni imlası varsa, onun ən yenisinə üstünlük verməlidir; məsələn, əski *karındaş* misalını buraxıb, yeni *qardaş* imlasını götürməlidir.

VIII. Bəzi kəlmələr də var ki, hər ölkədə bir başqalıq qazanmışdır; məsələn, *parmaq - barmaq, pamuk - pambıq, kirlankıç - qaranquş, mənekşə - bənəfşə, kaləbək - kapanak, kömlək - köynək*... və qeyriləri. Alimlər tərəfindən bu məsələ aydınlaşdıncaya qədər hər şivə öz xüsusiyyətini hələ saxlamalıdır.⁷⁷

⁷⁷ Üç il əvvəl yazılmış və texniki səbəblərdən dolayı çapı gecikmiş bu əsərin imla bəhsində bəzi əskimiş nöqtələr ola bilər. Çünki birinci ildə daha qərarlız bir halda olan azəri imlası bu gün imla komitəsi tərəfindən daha aydın əsaslar üzərində qurulmuşdur. Oxucu bu bəhsdən ümumi əsasları yenə də öyrənməli bilər.

LÜĞƏT

A

adab – mədəniyyət, etika
afət – zülm
aləl-kəlmat – leksika
al – ailə, övlad
alat – alətlər
alati-sənaiyyə – istehsal alətləri
aliyat – alətlər; texnika
arizə – hadisə
asam – isimlər, adlar
asar – əsərlər; izlər
Asiyai-suğra – Kiçik Asiya
aşına olmaq – bilmək
ati(yə) – aşağıdakı; irəlidəki

B

bahis – bəhs edən
baxusus – xüsusilə
ballıq – çatan
basanaq – pillə
basirə – göz
basirəvi – gözle görünən
bazirgan – tacir
beynəs-saitəyn – iki sait arasında
bədaət – başlanğıc
bə'dəh – ondan sonra
bəhriyyəli – dənizçi
bəqaya – qalıqlar
bəlağət hülyəsi – gözəl danışq qabiliyyəti
bəldə – şəhər; qəsəbə
bəsriyyun – bəsrelilər
bihudə – boş, faydasız
bilaxir//bilaxər – nəhayət
biləmünaqlışə – mübahisəsiz, sözsüz
bilcümle – bütün
biləks – əksinə
bilxassə – xüsusilə

bilmünasibə – həmin münasibətlə
binaən – əsasən
binaən əleyh – buna görə də
binəfsə – öz-özünə
biricik – yeganə
birinci dərəcəli məktəb – ibtidai məktəb
Bitlimus – Ptolemey
bizzat – özü, şəxsən özü
budun//büdün – xalq
bünyə – quruluş
bürhan – sübut, dəlil

C

calib – cəlb edən
camei-lisanlar – bütün dillər
cəbr – əzab, əziyyət
cədd – baba; əcdad
cəmadat – qeyri-üzvi maddələr; cansız təbiət
cidar – divar; maneə
cift(ə) – cüt; qoşa
cizr – kök
cümlei-tammə – tam cümle
cümlei-mütəmmimə – tamamlayıcı cümle
cüz – hissə; ədat

Ç

çabuk – tez; tez-tez
çakər – nöqə, qulluqçu
çarpışdırmaq – çarpazlaşdırmaq; qarşılaşdırmaq
çatlaq – partlayış
çərək – rüb, dördü bir
çırpı – cizgi, rəsm
çivi – mixi (yazı)

D

daha – da, də (*ədat*)
daha – hələ
dairə-i-istıqal – məşğuliyyət dairəsi, maraq dairəsi
dalgavüq – yaltaq
damar – kök

dana – alim
 danış – bilik
 darülfünun – universitet
 davalı – mübahisəli
 dəlail – dəlillər
 dimaği fəaliyyət – zehni fəaliyyət
 diriğ – heyf, əfsus
 dövrü-səltənət – hakimiyyət dövrü
 dürlü – müxtəlif, cürbəcür
 düşüklük – nöqsan, çatışmazlıq
 düşvar – çətin, ağır

E

ehdas – təşkil, icad
 ehməl etmək – əhəmiyyət verməmək, soyuq yanaşmaq
 ehsas – hiss, duyğu
 ehtiraz – özünü gözləmə, muğayat olma
 ehtizaz – titrəmə; rezonans
 ehya etmək – dirçəltmək, həyat vermək
 elmi-vəzaifil-əza – fiziologiya
 end – nəzd
 etiyad – alışma, adət etmək
 etizar – üzr istəmə, üzrxahlıq

Ə

əcələ – tez, tələsik
 acib – qəribə
 əcza – cüzlər, hissələr, parçalar
 əczaxana – aptek
 əczai-müavinə – köməkçi hissələr
 əda – tərz, üsul, qayda
 ədd – hesab
 ədəmi-iqtidar – iqtidarsızlıq, (nəyisə) edə bilməmə
 ədəmi-imkan – imkansızlıq
 ədu/ədüy(v) – düşmən
 əfkar – fikirlər
 əğməzi-eyn – göz qırpmı
 əhfad – nəvələr
 əhvali-isim – ismin halları
 əhvali-isim ədətləri – ismin hal şəkilçiləri

əxzi-mövqe etmək – yer tutmaq
 əksül-əməl – əks-effekt
 əqli-küllü – rəşadət
 əqsami-kəlam – sözün hissələri
 əlaladə – adətən
 əlaləksər – əksəriyyət etibarilə
 əlalümüm – ümumiyyətlə
 əlbisə – paltarlar, libaslar
 əlsinai-ammə – bütün dillər
 əmiq – dərin
 əmri-hazır – indiki (zamanda) görülen iş
 ənasir – ünsürlər
 əncümən – cəmiyyət; məclis
 əncüməni-danış – elmi cəmiyyət
 ənfəs – ön nəfis
 ənsac – toxumalar
 ənzar – nəzərlər
 ərbəbi-maraq – maraq sahibləri, maraqlananlar
 əriz – geniş
 ərzani – cinə
 ə'sab – əsəblər, sinirlər
 əşğəri – ən azı
 əskimək – köhnəlmək
 əsma – adlar
 əsnaf – sənətkar
 əsri – müasir, cəmiyyətə aid
 əsriləşdirmək – müasirləşdirmək
 əsvat – səslər
 ətf siğəsi – yönük hal forması
 ətiqiyyat – arxeologiya
 əyan-bəyan – açıq-aşkar
 əz cümlə – o cümlədən
 əza – üzvlər

F

fəidən – fayda baxımından
 fəiq – başqalarından üstün
 fəiqiyyət – üstünlük
 fəriq etmək – fərqləndirmək
 fəriq(ə) – fərqləndirici

fələ keçirmək – işlə (həyata) keçirmək
 fəli-iqtidari – felin bacarıq şəkli
 feli-iltizami – felin arzu şəkli
 feli-mazi – felin keçmiş zamanı
 feli-müstəqbal – felin gələcək zamanı
 felin mənfi şəkli – felin inkar növü
 fəlasifə – filosoflar
 fəlc(ə) – iflic
 fəsaḥət – gözəl danışib-yazma
 fısıltı – pıçıltı
 fikri cürh etmək – fikri təhrif etmək
 filhəqiqə – həqiqətdə; həqiqətən
 filvaqə – faktiki olaraq
 fəvqəzzikr – yuxarıda söylənilən
 fūqəḥə – fəqihlər, hüquqşünaslar

G

gəmlək – sümük
 güc – çətin
 güzidə//quzidə – seçmə

H

hacət – ehtiyac
 haiz – əhatə edən
 hamil – daşıyan
 hassə – hiss üzvü
 havi – əhatə edən
 heyvan – (bəzən) canlı
 həddi-əşğəri – minimum
 həkəza – həmçinin, beləcə
 hələzun – ilbiz
 həmiyyət – qeyrət; şərəf hissi
 hənuz – hələ
 hərəf – mədəni
 hərəkət – hərəkətlər
 həsbilə – görə
 həvəli – ətraflar, ətraf yerlər
 həzəri – mədəni, oturaq
 həzirən – iyun
 hicabi-haciz – diafraqm

hüdudi-təbiisini keçən – həddini aşan
 hülul etmək – gəlib çatmaq
 hürufi-imla – türk saitlərini əski yazıda göstərmək üçün yazılan
 hərflər, hərəkələri əvəz edən hərflər
 hüsula gəlmək – əldə edilmək
 hüviyyət – mahiyyət

X

xəss(ə) – xüsusi
 xəssətən – xüsusən
 xəfifi – yüngül
 xırsız – oğru
 xüması – beş kök samiti olan

İ

ibda' – yaradıcılıq
 ibraz etmək – aşkara çıxarmaq
 icab etmək – vacib olmaq
 ictihad – səy, cəhd
 ictima – toplanış, məclis
 idğam – qovuşma; birləşmə
 ifadei-vəchiyyə – üz ifadəsi, mimika
 ixtar – xəbərdarlıq
 ixtilal – qarışıqlıq; xaos
 ixtilat – qarışıqlıq, dolaşıqlıq
 ixtiyar(lıq) – qoca(lıq)
 ikinci dərəcəli məktəb – orta məktəb
 ikmal – yekunlaşdırma
 iktifa etmək – kifayətlənmək
 iqamə – qaldırma; meydana qoyma
 iqnaedic – qanəddici, kifayət qədər
 ilax. – ilaxır, (və) sair
 iltica – sığınma; bir şeyə əl atma
 imtizac – bir-birinə qarışma
 inbisat – genişlənmə; izah olunma
 incizab – cəzb olunma
 indifal – sıçrayışla baş verən
 infaz – icra
 influenza – grip
 inhilal – açılma, həll olma

inhitat – eniş, süqut, tənəzzül
inkisar – sınma
inqiraz – süqut, çökmə, məhv olma
insiyaq – alışma, vərdiş etmə
insiyaqi hərəkət – instinkt
intac etmək – nəticələnmək
intiba(at) – təəssürat
intibah – oyanma; diqqət
intiha – son
intiqa – tənqid
intiqa – keçmə
inzibat – nizam
inzimam – əlavə; birləşmə
irca – qaytarma
irismək – yetişmək, çatmaq
irtibat – əlaqə, rabitə
isabat etmək – istədiyinə çatmaq, (*nəyisə*) düzgün etmək
isal etmək – əlaqələndirmək; çatdırmaq
iskan etmək – məskunlaşmaq
ışlıqlı səs – incə səs
ismi-cins – ümumi isim, apelyativ
ismi-ədəd – say
ismi-fail – mübtəda
ismi-fel – hərəkətin adı
ismi-xass – xüsusi isim, ad
ismi-istifham – sual ədatı
istemal – istifadə
istihalə – halını dəyişmə; mümkün olmama
istixrac etmək – nəticə çıxarmaq; əxz etmək
istiqlal – gələcək (*zaman*)
istiqrai – induktiv
istinsax – köçürmə, nüsxə çıxarma
işğal etmək – tutmaq; məşğul etmək, düşündürmək
iştigal – işləmə, məşğuliyyət
iştıqaq – düzəltmə (söz)
ittixaz etmək – əxz etmək
izafi – əlavə edilən
iz'ana yetişmək – tanımaq, bilmək; itaət etmək
izmar qılmaq – gizli saxlamaq, gizlətmək

K

kaç – neçə
kaffəsi – hamısı
kamdar – kamına çatan, arzusunə çatan
keday – aşıq; el sənətkarı
keyik – ceyran
kəbir – böyük
kədi – pişik
kəlimate-i-mütəradifə – sinonim sözlər
kəmmi – kəmiyyətə aid
kəsafət – sıxlıq, qalınlıq
kəsirüt-tərkib – çoxtərkibli
kəsrei-xəfifə – incə kəsre, yəni [i] səsi
kəsrei-səqilə – qalın kəsre, yəni [ɪ] səsi
kəsrat – çoxluq
kəzalik – həmçinin
kisvə – xarici görünüş; paltar
kitabət – ifadə yazı
köçəbə – köçəri
köləmə – məmlük
kövşəmək – yumşalmaq
köy – kənd
köydaş – həmkəndli
kufiyyun – kufəlilər
külxanbək – özünün geyimi, danışığı tərtib olunan kobud, sərsəri adam
kütübxana – kitabxana

Q

qabil olmaq – mümkün olmaq
qabili-istifadə – istifadəyə yararlı
qaib – məchul
qaib etmək – itirmək
qaib olmaq – qeyb olmaq, itib getmək
qail olmaq – razı olmaq; inanmaq; etiraf etmək
qalm olmaq – durmaq; bərqərar olmaq
qamus – lüğət
qayət – çox, olduqca
qayıtım babı – felin məchul növü
qeyrət – hünər
qeyri-müstəqim – bərbəşə olmayan, dolayısıyla

qəblət-milad – miladdan əvvəl, eramızdan əvvəl
 qəlb – çevrilmə
 qəlat – səhv
 qərabət – yaxınlıq
 qərib – yaxın
 qəvald – qaydalar
 qəvamis – anlaşılmaz şeylər
 qəvi – qüvvətli, güclü
 qəziyyə – problem
 qismi-əzəm – daha böyük hissə; ən böyük hissə
 qital – döyüş; çəkişmə
 qiyaş etmək – müqayisə etmək
 qövm – millət
 qram(m)er – qrammatika
 quşaq – nəsil
 qüdəmə – qədimlər; qədimdə olanlar
 qünnəçilik – burunda tələffüz
 qüruni-axirə//üxra – son əsrlər
 qüruni-ula – ilkin əsrlər
 qüruni-vüsta – orta əsrlər
 qüşad//güşad – genişlik, açıqlıq

L

lejand – (ləqenda), əfsanə
 ləfz – söz
 lisan – dil
 lisaniyyat – dilçilik
 lüğət – dillər; sözlər
 lüğət – dil
 lüğətanə – lüğət tərkibi baxımından

M

mabə'dət-təbiə – metafizika
 maəda – başqa, digər
 masal – əfsanə
 masştab – miqyas
 mazi – keçmiş (zaman)
 mezapotamiyan – mesapotamiyalılar
 məaf tutmaq – azad etmək
 məal – mənə

məbadl – prinsiplər
 məbdə – başlangıç; prinsip
 məbhəsi-sövt – səs bəhsi, akustika
 məbsut – açılmış; geniş
 məbzul – sərf edilən
 mədd etmək – uzatmaq
 mədən – faydalı qazıntı; mineral
 mədxəl – giriş
 mədid – uzun; davamlı, sürəkli
 mədlul – dələlət edilən; dəlil
 mədyun – minnətdar; borclu
 məəmafiş – buna baxmayaraq, bununla yanaşı
 məəttəəssüf – təəssüf ki; heyf ki
 məfgər – açıq ağız
 məful bih – təsirlik hal
 məful ənh – çıxışlıq hal
 məful fiş – yerlik hal
 məful ileyh – yönülük hal
 məful məə – birgəlik hali; alət hali
 məful mütləq – vasitəsiz tamamlıq
 məful – tamamlıq; obyekt
 məhfuz bulunmaq – qorunmaq, mühafizə edilmək
 məksur – qısa (sınıq) tələffüz edilən
 məqbuş – tutulmuş
 məqsud olan – nəzərdə tutulan
 mələkə – vermiş; səriştə; təcrübə və təkrar etməklə qazanılan bacarıq
 mələz – calaq, qarışıq
 məmdud – uzun tələffüz edilən
 mənbəyyat – mənbəşünaslıq
 məranqozluq – dülgərlik
 mərbut – bağlı, əlaqəli
 mərifət – bilik-bacarıq; qabiliyyət; bilgi, bilik; maarif
 mərkəzi-siqlət – ağırlıq mərkəzi
 məsəl məktəbləri – axşam məktəbləri
 məsdəri-təxfif – məsdər; infinitiv
 məskut keçmək – sükutla keçmək
 məşur – dərk edilən, şüur tərəfindən qəbul edilən
 məvadd – maddələr
 məvaddi-qidalıyyə(t) – qida maddələri, qida məhsulları
 məvali – mövlalar; dostlar; sahiblər

məyyəl olmaq – meyl göstərmək
 məzac – vəziyyət, hal-əhval
 məzahi – məzəli, gülməli
 məzbut – nizama salınmış
 məzc etmək – qatışdırmaq; birləşdirmək
 məzhər – meydana gəlidiyi yer
 məzkur – haqqında danışılan, qeyd edilmiş
 məzmum – zəmməli, yəni [u] və ya [ü] saidli
 möhməlat – müstəqil mənası olmayanlar
 möhtəməl – ehtimal olunan
 möhtəriz – özünü qoruyan
 möhtəvi – əhatə edən
 mövcib – nəticə
 mövcibincə – görə
 mövcid – icad edən
 mövqut – müvəqqəti
 mövsuf – təyinlənən
 mövsuq – mötəbər; düzgün (söz)
 müadil – bərabər; uyğun, müvafiq
 müadilə – tənlik (riyazi)
 müaqib – ardıcıl, ardınca gedən
 müariz – etiraz edən
 müaşirət – ünsiyyət; tanışlıq
 mübdi' – başlanğıcını qoyan
 mübhəm – qeyri-müəyyən; müxtəlif cür başa düşülən
 mübni – binasını qoyan
 mübtəzəl – bəyazı, boş
 mücəddid – yenilikçi
 mücəhhəz – təchiz olunmuş
 mücərrəd – (bəzən) adlıq hal
 müdafiə – müdafiə edən, tərəfini saxlayan
 müdərriş – müəllim
 müdəvvən – yazıya alınmış
 müdəvvər – dairə şəklində alan
 müəxxər – sonra gələn, sonda gələn
 müəkkis – əksətdirici
 müəqqib – ardıcıl; xələf
 müənnəs – qadın cinsi
 müərrəf – müəyyən; müəyyənlik kateqoriyasında olan
 müərrix – tarixçi

müəssir – təsir göstərən
 müəssis – təsisçi
 müfəd – faydalanan
 müfrəd – (kəmiyyətə) tək
 müğalibə – səhv, yanlışlıq
 mühəviri – söhbət, dialoq
 mühəq(q) – haqlı
 mühərrir – müəllif; yazıçı
 müxəbirə – məktublaşma, yazışma
 müxəssə münkər – qeyri-müəyyən
 müxətib – müraciət olunan
 mükərrər – təkrar olunan
 müqəddəm – əvvəldə gələn
 müqəvvə – karton vərəqə
 müqtədir – bacarıqlı; qadir
 mülhəq – əlavə edilmiş; tabe olan; asılı üzv
 mülk zəmiri // mülki zəmir – mənsubiyyət şəkilçisi
 mümaniat – maneə
 mümarisə – təcrübə, praktika; tapşırıq
 müməssil – təmsil edən, nümayəndə
 müməyyez – fərqli olan
 münaqişə – müzakirə, mübahisə, disput
 münasibəti-mütəqabilə – qarşılıqlı münasibətlər
 münazirə – mübahisə
 münbəsit – açıq-aşkar
 mündəmic – assimilyasiya olunmuş; qarışıq
 münəkkər – məchul
 münəqqid – tənqidçi
 münəvvər – ziyalı
 münfərid – ayrı; tək
 münfəsil – ayrı (yazılan)
 münqəlib – çevrilmiş
 munsərif dillər – insaflı dillər
 müntəşib – əlaqəli, əlaqəsi olan
 müntəşir – yayılmış, inkişaf tapmış
 mürəttəb – tərtib edilmiş
 mürəttib – tərtibçi
 mürəvvic – rəvac verən
 müsəidə – icazə; kömək
 müsəvi – bərabər

müsbət fel – felin təsdiq forması
müsbəccə – qafiyəli nəsr, səc
müsvəvir – təsvir edən
müstəar – alınma söz; məcazi mənada işlənən söz
müstəhci – tabu
müstəhzi – istehza edən, rixənd edən
müstəid(d) – hazır
müstəqim – birbaşa, bilavasitə
müstəməl – işlədilən, istifadə edilən
müstənəd – istinad edilən
müstərihanə – rahatlıqla
müstəşriq – şərqşünas, şərqşünasçı
müşabəh – oxşar
müşabihət – oxşarlıq; bir-birinə bənzəmə
müşarikət – şəriklik, ortaqlıq
müşkül-pəsənd – hər şeyi bəyənməyən
müstəqq – düzəltmə
mütəbiq(ət) – uyğun(luq)
mütəvət – qayıdış şəkli
mütəbəddil – dəyişkən
mütədavil – tədaviyədə olan, işlədilməkdə olan
mütəəddid – çoxsaylı
mütəəlliq – asılı; bağlı
mütəəssib – təəssübkeş
mütəhhəssis – həssas, hiss edən
mütəkamil – gətikcə kamilləşən
mütəkkəllim zəmir – şəxs kateqoriyasını ifadə edən şəkilçi
mütəmmim – tamamlıq; tamamlayıcı
mütənəvvə – müxtəlif, növbə-növ
mütərədif – sinonim
mütərəddi – yıxan, məhv edən
mütərəddid – təərəddüd edən
mütəvəzə – təvəzökar
mütəvəffi – mərhum
mütəvəllid – doğulmuş
mütəvəssit – orta; ortabab
mü'təyan – verilmiş məlumatlar
müttəsil – davamlı olaraq, ardıcıl, dayanmadan; birlikdə (*yazılan*)
müvazi – paralel
müzaf – artırılan; II və III növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi

müzaf iley – üzərinə artırılan; ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi; yiyəlik hal
müzafileyh kaf – əlavə olunan "kaf"
müzəif – cütləşdirilmiş, ikiləşdirilmiş; ortasında və ya sonunda cəmi samiti iki dəfə ardıcıl gələn; ikiqatlı
müzəif-nəkrə – qeyri-müəyyən
müzəre – gələcək zaman
müzəffəriyyə – zəfər, qələbə
müzəkkər – kişi cinsi
müzlim – qaranlıq
müzərat – əvəzliliklər

N

naçiz – çox əhəmiyyətsiz
naqis cümlə – yarımçıq cümlə
nam – ad
naşiri-əfkar – ideya qarçısı
netəkim – necə ki
nəbzə – impuls, nəbz
nəfy – inkar; mənfə
nəhal – son, sonda gələn
nəhif – açıq; zəif
nəhr – çay
nəhv – sintaksis
nəhyi-hazır – əmr şəklinin inkarı
nəql etmək – keçirmək
nəss – mətn (*parçası*)
nəşr etmək – yaymaq
nəvahi – nahiylər; ətraflar, kənarlar
nəvahi-bədən – bədən ətrafları; əl-qol və ayaqlar
nəzarət – nəzarət
nimahəng – yarımahəng
nisf – yarım, yarı
nisfi-yəsər – sol yarı, sol hissə

P

papağan – tutuquşu
peşində – ardınca
peydarpey – başdan-baş
pəder – oğul

pərtöv – ziya, işıq
pişdar – qabaqda gedən
pişva – başçı, rəhbər
pomeşçik – mülkədar
prinses – şahzadə (qız)
pürüz – qüsür

R

rabien – dördüncüsü
rabitə – bağlayıcı
raqi – öncül, qabaqcıl; mədəni
reçete – resept
reybilik – şübhəli olma
rəbt – əlaqə
rəbt olunmaq – bağlanmaq
rəf etmək – aradan qaldırmaq
rəhbərlik – təlimat
rəvi – qafiyənin sonuncu hərfi
rifaqət – müşayiət
rikakət – kökələmə; çatışmazlıq
ruhi və üzvi – psixofiziki
ruhiyyat – psixologiya
ruznamə – gündəlik
rübai – dörd kök samiti olan

S

sağır – kiçik, qısa
sağır samitə – kar samit
saiq – sövq edən
saqit – düşmüş
salim – düzgün
salisən – üçüncüsü
samia – eşitmə
samiəvi – qulaqla eşidilən
sane – qayıran, düzəldən
sarkmaq – sallamaq, aşağıya doğru uzatmaq
seri – seriya
səda samitə – cingiltili samit
səf – sıra, cərgə
səfhə – sifət; səhifə; səth

səhi – düzgün; birbaşa, düz
səhih – düzgün
səhl – asan
səxifələr – mənasız fikirlər
səktə – sükut, pauza; durğu
səqət – qeyri-məqbul, pis
səqil – ağır
səlb – inkar; mənfi
səlim – sağlam; düzgün
səltənət – hakimiyyət
səm'i – eşitməyə aid
sənaat – süni yaradılmış şeylər
sənai – süni, qurama
sənayei-nəfisə – incəsənət
sənə – il
sərd etmək – bəyan etmək; sitat götürmək, iqtibas etmək
sərəsgər – əsgərbəşi, sərkərdə
sərf – morfologiya; qrammatika
sərfl cümlə – morfoloji cümlə; xəbəri mübtəda tərəfindən şəxsə və
zamana görə idarə olunan cümlə
sərfiyyun – morfologiya ilə məşğul olan qrammatiklər
səri – sürətli
səvait – saitlər
səvomit – səmitlər
səyyal – axıcı
sınur/sınır – sərhəd, hədd, hüdud
sidə ləşarəti – təşdid
siğei-tövqitiyyə – zaman forması
siğə – forma, şəkil, kateqoriya
silo – əlaqə, bağ, rabitə
sirahət – aydınlıq
sirkulyar – göstəriş, təlimat
siyah – qara
sövqi-təbli – instinktiv
səvt – səs
səvtiyyat – fonetika
sözyapıcı – sözdüzəldici
step – çöl
sülasi – üç kök samiti olan
sürur – sevinc

Ş

şani//şə'ni – konkret
şayani-etimad – etimada layiq, mötəbər
şəzz – ümumi qaydaya uyğun gəlməyən, istisna
şəvalye – cəngavər
şəcərəvi – mənşəcə
şəddid – şiddətli, güclü
şəfəvi – dodaqlara aid olan
şərqşünaslıq – şərqşünaslıq
şiqq – hissə; dilemma
şüəra – şairlər

T

tabi – naşir
taqım – qrup
tali – aşağıdakı; ikinci dərəcəli
talib – tələb edən; tələbə
talifat//tə'lifat – əsərlər
tarixi-ələm – dünya tarixi
taslaq – sxem, çertyoj
tedad – sayma, hesaba alma; siyahıya alma
təaqüb – bir-birini izləmə
təamül – əməkdaşlıq
təb olunmaq – nəşr olunmaq
təbdil – dəyişdirmə
təbəddül(at) – dəyişiklik(lər), çevrilmə(lər)
təbəllür etmək – cıllanmaq
təbir calzə – belə demək mümkündür
təbir olunmaq – deyilmək, adlandırılmaq
təb'iyyət – təbəcilik, tabelik
təbliğ – çatdırma
təcəddüd – yeniləşmə
təcəlli olmaq – əyan olmaq, üzə çıxmaq
təcvid – düzgün oxuma
təcviz etmək – mümkün hesab etmək
tədal – assosiasiya
tə'dil(at) – bərabərlik(lər); düzəliş(lər)
tədvin – nizama salma, tərtib etmə
təəbbüd – pərəstiş, sitayiş
təəllüq etmək – asılı olmaq

təəyyüd – sağalma
təəyyün etmək – müəyyənləşdirmək
təfəhhüm – dərinlən anlama
təfəvvüq – üstünlük
təfriq etmək – fərqləndirmək
təğənni – nəğmə, zümzümə
təhdid etmək – məhdudlaşdırmaq
təhəkküm – hökmranlıq, hakimiyyət; hegemonluq
təhəqqüq etmək – tədqiq olunmaq
təhərri – araşdırılma
təhəvvül – dəyişmə, çevrilmə
təhlil – dissimilyasiya
təhriri-nüfus – əhalinin siyahıya alınması
təhtə-təsərrüf – sərəncamında
təxəluf – bir-birindən fərqlənmə
təxəmmür – turşuma, qıcqırma
təxəttür – xatırlama
təxsis etmək – həsr etmək
təköllüm – danışiq, söhbət etmə
təkörrür – təkrar
təksif – kəşf etmə
təqabül – bir-birinin müqabilində işlədilmə; paronimiya
təqabül etmək – müqabil olmaq
təqdir etmək – qiymətləndirmək
təqəddüm etmək – əvvəldə gəlmək; qabaqlamaq
təqərrür etmək – qərar tutmaq
təqib edən – güdən, ardınca gələn
təqsim – bölgü, təsnif
təqsimi-ə'mal və vəzəif – iş və vəzifə bölgüsü
təlaqlı – bir-biri ilə rastlaşma; qovuşma
tələqqi etmək – qarşılamaq, qəbul etmək
təlif – yazma, tərtib etmə
təlifət – əsərlər, tərtiblər
təlliq etmək – əlavə etmək
təlmih – iqtibas gətirmə; nümunə gətirmə
təmayüz etmək – bir-birindən fərqlənmək
təməttü – qürurla getmə
təmilim – ümumiləşdirmə
təmlilik etmək – ələ keçirmək; özünün malı etmək
təmmuz – iyul

təmrin – çalışma, tapşırıq
 təmsil – assimilyasiya
 təmyiz – fərqləndirmə
 tənafüri-əsvat – səslərin pis tələffüz edilməsi
 tənəqüsə düşmək – nöqsana yol vermək
 tənəqüz – bir-birinə ziddiyyət; bir-birinə uyğun gəlməmə
 tənəzir – bir-birinə baxma; qarşılıq; analogiya
 tənəzurçü – analogiya tərəfdarı
 tənbeh – oytatma; çəkəndirmə; cəza
 tənqit – punktuasiya
 tənve – növlərə bölmə
 tənvir olunmaq – işıqlandırılmaq
 tənzim – nizama salma
 tənzir etmək – nəziyə yazmaq
 tərəkküb etmək – yaranmaq; tərkib əmələ gətirmək; ibarət olmaq
 tərəssüd – diqqətlə baxma, gözüni zilləmə
 tərəssüm – cızılma, rəsmi çəkilmə
 tərəttüb etmək – tərtib edilmək
 təriq – yol
 təsəlsüli-əfkar – fikirlər silsiləsi, fikirlər zənciri
 təsənnö – sünilik
 təsfiyəi-lisan – dilin təmizlənməsi, dilin saflaşdırılması
 təsfiyə – saflaşdırma
 təşğir – kiçiltmə
 təsirin zəbunu – təsire uğrayan
 təslim olunmaq – qəbul edilmək
 təsmiyə – adlandırma
 təsvib etmək – təsdiqləmək
 təsviyə etmək – bərabərləşdirmək; tarazlaşdırmaq
 təşbeh etmək – oxşatmaq, bənzətmək
 təşmil – şamil etmə
 təşrih – şərh etmə; anatomiya
 tətabüq etmək – müvafiq olmaq
 tətəbbö – araşdırma
 tətmin – təmin
 təvəffüq – uğur, müvəffəqiyyət
 təvəssül etmək – yaxınlaşmaq; gəlib çatmaq
 təyid etmək – tərəfini saxlamaq, tərəfdar olmaq
 tıbqi – əsl
 tış – kənar, bayır

tibyan – bəyan etmə
 tipoloqiceski – tipoloji
 topdan hesabla – yubiley
 torun – törəmə
 tövcih etmək – yönəltmək
 tövhid etmək – birləşdirmək
 tövsif – təsvir
 tövzi – bölüşdürmə, paylama
 tuğla – divar hörmək üçün palçıq
 tul – uzunluq
 tulani – uzununa; uzunsov
 türkiyyat – türkologiya

U

ufaq – kiçik
 ufaq-təfək – xırda-para
 uğraşmaq – uyğunlaşmaq, uyğun gəlmək
 (nə ilə) uğraşmaq – məşğul olmaq
 uydurmaq – uyğunlaşdırmaq
 uymaq – uyğun gəlmək
 uyusmaq – bir-birinə uyğunlaşmaq, uyğun gəlmək

Ü

üçüncü dərəcəli məktəb – ali məktəb; universitet
 üqəlahıq – aqillik
 üləma – alimlər
 ülum – elmlər
 ülumi-əqliyyə – nəzəri elmlər
 ülumi-nəqliyyə – tətbiqi elmlər
 ümdə(lər) – aktual məsələ(lər)
 ümərə – əmirilər
 ümərəi-çərakisə – çərəkəz əmiriləri
 ümmi – milli
 ünfi – buruna aid olan
 ünvan – ad, sərlövə, başlıq
 üsüs – əsaslar
 üşr – onda bir (dini vergi)

V

vahidi-qiyas – ölçü vahidi
 vəqiə – əhvalat

vase – geniş
 vasil olmaq – gedib çatmaq
 vazeh – aydın
 vəchlə – görə, kimi
 vəq'ənamə/vəqəənamə – salnamə, tarixnamə
 vəq'ənəvis – salnaməçi, tarix yazan
 vəlhasil – nəhayət, beləliklə
 vəlhüsul – nəhayət
 vərasət – verəsəlik, varislik
 vəsf – təsvir
 vəsfi-müməyyiz – fərqləndirici təsvir; fərqləndirici əlamət
 vəsilə – vasitə
 vəssaf – təsvirçi; vəsf edən
 vəz – nəsihət; moizə
 vilayət – himayədarlıq; sahiblik, ağalıq
 vücub feli – felin vacib şəkli
 vücud – varlıq, olma
 vüqu bulmaq – meydana gəlmək
 vüquya gəlmək – vəqə olmaq, meydana gəlmək
 vüsta – orta
 vüzuh – aydınlıq
 vüzuh vermək – aydınlıq gətirmək

Y
 yaxlaşmaq – yaxınlaşmaq
 yaxmaq – yandırmaq
 yalı – sahil
 yapma isim – düzəltmə isim
 yaş – cavan
 yekparə – bütöv; azacıq
 yeltənmək – həvəslənmək
 yəmin – and
 yövmiyyə – gündəlik

Z
 zaid – artıq, ziyadə
 zaviyə – künc; bucaq
 zəbt – nizam
 zəbt altına almaq – nizamlamaq
 zəbt etmək – bağlamaq, əlaqələndirmək

zəf – zəiflik
 zəmir – əvəzlik
 zəmir şəkilçisi – şəxs şəkilçisi
 zərf – şərait
 zəvat – zatlar, cənablar
 zikr etmək – xatırlamaq
 zimni – dolayısı ilə
 ziraət – kond təsərrüfatı
 ziya' – mehv olma, zay olma
 ziyadə – artıq, çox
 zübdə – yağ, qaymaq; mahiyyət

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
KUMUK DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDQİQLƏRİ	7
Başlangıç	9
Kumuk xalqı haqqında bir kaç söz	11
Kumuk ədəbiyyatı	14
Kumuk şeirlərinin növləri	19
Məhəmməd əfəndi Osmanzadə	24
Manay Əlibəyzadə	26
Əbu Süfyan	29
Temir Bulat Bəybulatov	31
Kumuk kütübxanasının mündəricəsi	35
Kumuk sərfi	38
Kumuk şivəsinin başqa türk şivələri arasındakı yeri	38
Kumuk dilinin şəkilçiləri	45
Kumuk dilində sözdəyişdirici şəkilçilər	45
Zəmir	46
Sayqı adları	50
İşarət sözləri	50
İş sözləri	51
Yarımsözlər	52
Gün və ümumiyyətlə zaman adları	53
Kumuk dilinin lüğəti	54
Nəticə	58
TÜRK QRAMERİ	61
Nəşriyyat tərəfindən	63
Başlangıç	65
Azəri ləhcəsinin mənşəyi	66
Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri	78
Nəticə	82
Sövtiyyat	84
Saitlər	85
Samitlər	88
Səslerin dəyişmələri	90
Təmsil və təhlil	93
Səsler uyusması	93
Metodik təhlil nümunələri	98
Şekliyyat-morfoloji damarlar və şəkilçilər	99
Damarlar	99
Vurğu	105

Damarlar üzərində təhlil	107
Şəkilçilər	107
Sözyapıcı şəkilçilər	113
Fel sözyapıcı şəkilçiləri	122
Cansızlanmış şəkilçilər	128
Şəkilçilər üzərində təhlil	130
Sözdəyişdirici şəkilçilər	131
Qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər	141
Fellərin təsrifi	145
Yardımcı fel şəkilləri	148
Sözdəyişdirici şəkilçilərin təhlili	149
Fel təsrifi nümunələri	150
Yarımsözlər, söz cüzləri və zərflər	155
Təhlil	163
Nəhv	164
Söz qrupları və cümlələr üzərində tədqiqlər	164
Nəhvi təhlil	181
Lüğət və mənə dəyişmələri	183
Təhlil	189
Bibliografiya	190
Azəri ləhcəsi ətrafında indiyə qədər yapılan tədqiqlər	190
Durğu işarətləri	194
Nöqtə	198
Vergül	199
Nöqtəli vergül	211
İki nöqtə	211
Sual işarəti	212
Nida işarəti	214
Kəşidə	215
Möhtəzə	216
Çox nöqtə	217
Dimaq işarəti	218
İmla	222
Türk kəlmələrinin imlası	225
Ərəb kəlmələrinin imlası	230
[Başqa] əcnəbi kəlmələrin imlası	232
Lüğət	238

BƏKİR ÇOBANZADƏ
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

**BƏŞ CİLDDƏ
V CİLD**

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompüter səhifələyicisi:	<i>Rəşid Əlimuradov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz Musaqızı</i>
Kompüter operatorları:	<i>Suad Əhmədov</i> <i>Vaqif Məmmədovlu</i> <i>Hüsnüyyə Quliyeva</i> <i>Mətanət Muradova</i> <i>Nuranə Salmanova</i>

Yığılmağa verilmişdir 09.07.2007. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.

Formatı 60x90 1/16. Fiziki çap vərəqi 16,5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 264.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

DÜZƏLİŞ

Cild	Səhifə	Sətir	Səhv	Olmalıdır
I cild	14	3	meyil	meyl
	19	13	Darülfünunun	Darülfünununun
	21	32	meyil	meyl
	24	19	münqəsim	müntəzəm
	24	19	(периодиче)	(periodique)
	25	2	uğramaq sizin	uğramaqsızın
	25	28	binaəleyh	binaən əleyh
	26	2	binaəleyh	binaən əleyh
	33	19	(muskul)	(мыскул)
	36	26	gəlmələr	kəlmələr
	43	12	baş sözün	baş sözünün
	45	18	gəmini	gəmini
	60	35	- var deyilir	var, - deyilir
	61	6	yalnız oturuyorum	yalnız oturuyorum
	67	7	voğol	moğol
	67	12	kareliya	Kareliya
	71	7	(Kaşqar	(Kaşqar)
	77	1	Саадет - Гирейя	Саадет Гирейя
	83	2	avstraliya	Avstraliya
	83	21	görəməyib	törəməyib
	92	17	söz başı	sözbaşı
	98	33	küydəş	köydaş
	98	34	qoşaqlıq	qoşalıq
	99	17	feli-müstəqil	feli-müstəqəbəl
	102	3	mozv	mövzu
	111	31	bi-əmillah	bi-əmrillah
	116	24	kaşqar	Kaşqar
	131	32	qanunu ahəng	qanuni-ahəng
	140	1	ərəbləşi	ərəbləşmə
	142	14	babe	tabe
	162	12	küçliyi	güclüyü
	171	6-7	vocalharmorie	vocalharmonie
	180	32	əsil	əsl
	181	2	əsil	əsl
	189	4	əsil	əsl

II cild	17	29	əsr	əsr
	28	23	kartlarının	kartların
	34	16	uzaqlaşmaq	uzaqlaşmamaq
	44	35	Cəmil, Seyidəhməd, Tanabaylı	Cəmil Seyid, Əhməd Tanabaylı
	96	32	sözyayıcı	sözyapıcı
	110	14	məqdəm	müqəddəm
	161	7	altıdır	alətidir
	161	32	ifadəaltı	ifadə aləti
	162	7	biləcəyə	biləcəyi
	167	32	sərf	sırf
	189	9	surətlər	surətlə
	211	16	birincilər də	birincilərdə
	226	10	məsələdə	məqalədə
	274	32	mülkə	mələkə
	290	9	şair	sair
	295	7	şülası	sülası
III cild	43	17	небесная	небная
	45	18	əsil	əsl
	96	17	"I"	"a"
	114	27	ibdal	ibda'

A2-264260